

Univerzitet u Novom Sadu
Fakultet tehničkih nauka
Departman za arhitekturu i urbanizam

Aleksandra Pešterac

**TRANSFORMACIJA PROSTORA U MESTO:
STALNOSTI I PROMENE POETIČKOG DEJSTVA MESTA**

Doktorska disertacija

Mentor: prof. dr Radivoje Dinulović

Novi Sad, 2017.

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ ● ФАКУЛТЕТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА
21000 НОВИ САД, Трг Доситеја Обрадовића 6

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР:	
Идентификациони број, ИБР:	
Тип документације, ТД:	Монографска документација
Тип записа, ТЗ:	Текст, штампани материјал
Врста рада, ВР:	Докторска дисертација
Аутор, АУ:	Александра Пештерац
Ментор, МН:	др Радивоје Динуловић, редовни професор
Наслов рада, НР:	Трансформација простора у место: сталности и промене поетичког дејства места
Језик публикације, ЈП:	Српски
Језик извода, ЈИ:	Српски/Енглески
Земља публикавања, ЗП:	Република Србија
Уже географско подручје, УГП:	АП Војводина
Година, ГО:	2017.
Издавач, ИЗ:	Ауторски репринт
Место и адреса, МА:	Факултет техничких наука, 21 000 Нови Сад, Трг Доситеја Обрадовића 6
Физички опис рада, ФО: (поглавља/страна/ цитата/табела/слика/графика/прилога)	Бр. Пoglавља: 14 / Бр. страна: 347 / Бр. фуснота: 469 / Литература садржи 197 јединица / Бр. слика: 115 / Бр. Табела: 1 / Бр. Дијаграма: 3 / Бр. Графикона: 23 / Бр. прилога: 2
Научна област, НО:	Архитектура
Научна дисциплина, НД:	Архитектонско-урбанистичко планирање пројектовање и теорија
Предметна одредница/Кључне речи, ПО:	Простор, место, поетичко дејство места, дејство простора, доживљај простора, поетика простора, трансформација простора у место.
УДК	
Чува се, ЧУ:	Библиотека Факултета техничких наука Универзитета у Новом Саду
Важна напомена, ВН:	
Извод, ИЗ:	Поетичко дејство места представља облик деловања простора који у човеку производи доживљај. Овај феномен је представљен из потребе да објасни суштину и природу архитектонског простора као и начин на који простор врши дејство. Основна проблемска и истраживачка тема овог рада јесте узрочно-последична веза између физичког простора и места, која се заснива на дијалошком процесу услед ког је могуће постићи да човек доживи одређено „поетичко стање“.
Датум прихватања теме, ДП:	11.05.2017.
Датум одбране, ДО:	
Чланови комисије, КО:	Председник: Др Радош Радивојевић, редовни професор Члан: Др Јелена Атанацковић Јеличић, редовни професор Члан: Др Татјана Дедић Динуловић, ванредни професор Члан: Зорица Савичић, ванредни професор Члан, ментор: др Радивоје Динуловић, редовни професор
	Потпис ментора

UNIVERSITY OF NOVI SAD ● FACULTY OF TECHNICAL SCIENCES
21000 NOVI SAD, Trg Dositeja Obradovića 6

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number, ANO :												
Identification number, INO :												
Document type, DT :	Monographic publication											
Type of record, TR :	Text, printed document											
Contents code, CC :	Doctoral dissertation											
Author, AU :	Aleksandra Pešterac											
Mentor, MN :	Radivoje Dinulović, PhD, Full Professor											
Title, TI :	Transformation of space to place: Continuity and changes of poetic place influence											
Language of text, LT :	Serbian											
Language of abstract, LA :	Serbian/English											
Country of publication, CP :	Republic of Serbia											
Locality of publication, LP :	AP Vojvodina											
Publication year, PY :	2017.											
Publisher, PB :	Author's reprint											
Publication place, PP :	Faculty of Technical Sciences, 21 000 Novi Sad, Tgr Dositeja Obradovića 6											
Physical description, PD : (chapters/pages/ref./tables/pictures/graphs/appendixes)	Chapters: 14 / Pages: 347 / Footnotes: 469 / Literature: 197 / Pictures: 115 / Tables: 1 / Diagrams: 3 / Appendix: 2											
Scientific field, SF :	Architecture											
Scientific discipline, SD :	Architectural and urban planning, design and theory											
Subject/Key words, S/KW :	Space, Place, Poetical influence of Place, Space Influence, Space Experience, Transformation of space to place.											
UC												
Holding data, HD :	Library of the Faculty of Technical Sciences, Novi Sad											
Note, N :												
Abstract, AB :	Poetic place influence is a manner in which space causes a man to have an experience. This phenomenon is introduced in order to explain the essence and nature of architectural space, as well as the manner in which the space produces this effect. The main problem and research subject of the work is cause and effect between physical space and place, grounded on dialogue process which enables a man to experience certain 'poetic state'.											
Accepted by the Scientific Board on, ASB :	11.05.2017.											
Defended on, DE :												
Defended Board, DB :	<table border="1"> <tr> <td>President:</td> <td>Radoš Radivojević, PhD, Full Professor</td> <td rowspan="5" style="text-align: center; vertical-align: middle;">Menthor's sign</td> </tr> <tr> <td>Member:</td> <td>Jelena Atanacković Jeličić, PhD, Full Professor</td> </tr> <tr> <td>Member:</td> <td>Tatjana Dadić Dinulović, PhD, Associate</td> </tr> <tr> <td>Member:</td> <td>Zorica Savičić, Associate Professor</td> </tr> <tr> <td>Member, Mentor:</td> <td>dr Radivoje Dinulović, Full Professor</td> </tr> </table>	President:	Radoš Radivojević, PhD, Full Professor	Menthor's sign	Member:	Jelena Atanacković Jeličić, PhD, Full Professor	Member:	Tatjana Dadić Dinulović, PhD, Associate	Member:	Zorica Savičić, Associate Professor	Member, Mentor:	dr Radivoje Dinulović, Full Professor
President:	Radoš Radivojević, PhD, Full Professor	Menthor's sign										
Member:	Jelena Atanacković Jeličić, PhD, Full Professor											
Member:	Tatjana Dadić Dinulović, PhD, Associate											
Member:	Zorica Savičić, Associate Professor											
Member, Mentor:	dr Radivoje Dinulović, Full Professor											

TRANSFORMACIJA PROSTORA U MESTO: Stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta

Sažetak:

Poetičko dejstvo mesta predstavlja oblik delovanja prostora koji u čoveku proizvodi doživljaj. Ovaj fenomen je predstavljen iz potrebe da objasni suštinu i prirodu arhitektonskog prostora kao i način na koji prostor vrši dejstvo. Osnovna problemska i istraživačka tema ovog rada jeste uzročno-posledična veza između fizičkog prostora i mesta, koja se zasniva na dijaloškom procesu usled kog je moguće postići da čovek doživi određeno „poetičko stanje“. Tada je prostor moguće doživeti kao *mesto*, odnosno, kao odraz unutrašnjeg čovekovog sveta na realni prostor. Ishod poetičkog dejstva mesta je kompleksan sistem mehanizama kojim prostor u čoveku gradi doživljaj, čija je suština suočavanje sa sopstvenim bićem i prihvatanje prostornih *stanja* u obliku u kom postoje.

U radu je prikazano, analizirano i vrednovano sedam studija slučaja u kojima je prepoznat fenomen poetičkog dejstva mesta. Ovom analizom su prikazani istraživačko-poetički i subjektivni narativi autora ovog rada koji su potom provereni empirijskim istraživanjem, sprovedenim metodom ankete. Rezultati empirijskog istraživanja pokazuju da transformacija, odnosno, promena stanja prostora kod čoveka provocira dejstvo i uspostavlja doživljaj. Takođe, prikazuje specifičnost i različitost individualne i kolektivne poetičke dimenzije doživljenog prostora.

Ključne reči: prostor, dejstvo, poetika, mesto, doživljaj, stalnost, promena, sećanje, zaborav.

TRANSFORMATION OF SPACE IN PLACE:

Continuity and changes of poetic place influence

Summary:

Poetic place influence is a manner in which space causes a man to have an experience. This phenomenon is introduced in order to explain the essence and nature of architectural space, as well as the manner in which the space produces this effect. The main problem and research subject of the work is cause and effect between physical space and place, grounded on dialogue process which enables a man to experience certain 'poetic state'. This is when space can be experienced as *place*, that is, as the reflection of the inner human world on real space. The result of the poetic place influence is a complex system of mechanisms the space creates an experience in an individual whose purpose is to face one's own being and to accept spatial *conditions* in their existing forms.

The work presents, analyses and evaluates seven case studies recognising the phenomenon of the poetic place influence. This analysis presents research, poetic and subjective narratives of the author of the work which have then been verified by empirical studies carried out as opinion polls. The results of empirical studies show that transformation, that is, change in the spatial conditions provokes a man to act and have experience. It also shows specifics and distinctiveness of individual and collective poetic dimensions of experienced space.

Keywords: space, influence, poetic, place, experience, continuity, change, memory, forgetfulness.

Sadržaj:

I UVOD	9
II ISTRAŽIVAČKO-METODOLOŠKI OKVIR	12
1. Predmet i problem istraživanja	12
2. Ciljevi istraživanja	14
3. Osnovne hipoteze	15
4. Metodologija istraživanja	16
5. Očekivani rezultati istraživanja i njihova primenljivost	17
6. Pregled prethodnih istraživanja	17
III PROSTOR	18
1. Pojam prostora	18
2. Sećanje i zaborav prostora	25
3. Stalnost i promene prostora	29
IV DEJSTVO PROSTORA	32
1. Pojam dejstva prostora	32
2. Dejstvo prostora kao sredstvo	36
3. Nivoi dejstva prostora	39
V POETIKA PROSTORA	45
1. Pojam poetike	45
2. Poetsko i poetičko u prostoru	46
3. Poetičko dejstvo prostora kao konstrukt	48
VI PROSTOR KAO MESTO	51
1. Pojam mesta	51
2. Korelacija prostora i mesta	52
3. Ishod kao mesto	54
VII STUDIJA SLUČAJA	56
1. „MESTO SNOVA” U NOVOM SADU	56

„Mesto snova“ kao polivalentan prostor značenja ili <i>prostor koji nedostaje</i>	61
2. STAMBENO-POSLOVNI CENTAR „GENEKS“ U NOVOM BEOGRADU	65
„Geneks kula“ kao znak ili <i>usamljeni prostor</i>	70
3. SPOMEN-PARK „KRAGUJEVAČKI OKTOBAR“ I MUZEJ „21. OKTOBAR“ U KRAGUJEVCU	79
Memorija prostora u Šumaricama ili <i>zaboravljeni prostor</i>	83
4. HOTEL HOLIDAY INN U SARAJEVU	94
Memorijalnost hotela <i>Holiday Inn</i> ili <i>ranjivi prostor</i>	103
5. GENERALŠTAB U BEOGRADU	109
Transformacija značenja i fizičkog prostora Generalštaba ili <i>ruinirani prostor</i>	115
6. RADNIČKI UNIVERZITET „RADIVOJ ĆIRPANOV“ U NOVOM SADU.....	127
Radnički univerzitet kao neostvarena ideološka i kulturalno-edukativna utopija ili <i>tihi prostor (distopije)</i>	134
7. „KUĆA OD PLASTIKE“ (NA NEODREĐENOJ LOKACIJI).....	141
„Kuća od plastike“ kao indirektno dejstvo ili <i>neutešan prostor</i>	144
VIII PRIKAZ REZULTATA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	147
IX ZAKLJUČAK	173
X LITERATURA I IZVORI.....	176
XI INDEKS KLJUČNIH POJMOVA.....	203
XII INDEKS IMENA	206
XIII BIOGRAFIJA	209
IVX PRILOG	212

*Čudna je to situacija, prostori koje volimo neće uvek da budu zatvoreni!
Oni se šire. Moglo bi se reći da se lako prenose na druga mesta,
u druga vremena, u razne planove snova i sećanja.*

Gaston Bašlar

*Ne bih tvrdio da sam uvek bio naročito pažljiv prilikom doziranja istine u mojoj priči.
Ulepšavao sam, dodavao, oduzimao i menjao redosled, ali kako to često biva kod
ove vrste igara, igra se verovatno pokazala jasnija od stvarnosti.*

Ingmar Bergman

*Moji su prostori krhki: vreme će ih istrošiti i uništiti: više ništa neće biti nalik onome
što je bilo pre, pamćenje će me izdati, u sećanje mi se uvući zaborav, gledaću
nekoliko požutelih fotografija izlomljenih rubova ne prepoznajući ih.*

Georges Perec

...želim da iskažem unutrašnjost a da ne ustupim intimnost.

Rolan Bart

I

UVOD

Prostor je, kao jedno od osnovnih ishodišta arhitekture, fizički okvir u kome se odvija ljudski život. Budući da je prostor egzistencijalna okosnica koja gradi čovekov doživljaj i psihološko stanje, uloga koju ima ne podrazumeva samo uticaj na kvalitet života, već i način na koji se formiramo kao ljudska bića. Razumevanje prostora počinje „ranim arhitektonskim iskustvima: naše sobe, naša kuća, naša ulica, naše selo, naš grad, naš krajolik – rano smo ih iskusili, nesvesno, a kasnije smo ih upoređivali s krajolicima, gradovima i kućama koje su došle kao nove. Koreni našeg razumevanja arhitekture su u našem detinjstvu, u našoj mladosti; u našoj biografiji“.¹ Ovakvo shvatanje prostora uvodi temu *prostornog dejstva* bez kog je nemoguće doživeti okosnicu egzistencije kao suštinskog označitelja društvenog, ličnog, profesionalnog i intimnog nivoa značenja i poimanja. Identifikovanjem *prostornih situacija*, nastalih pod dejstvom fizičkih prostora koji čine *mentalnu mapu*, moguće je posmatrati način na koji prostor doživljavamo i označavamo kao *mesto*.

Osnovno pitanje koje će biti razmotreno u ovom radu jeste kompleksan sistem pojava procesa i mehanizama koji u našem biću grade doživljaj mesta. Niz prostora čije dejstvo izgrađuje identitet svakog pojedinca predstavlja neku vrstu algoritma, koji za svakoga pojedinačno grade autentičnu i jedinstvenu relaciju prema egzistencijalnom prostoru, jednako kao i unutrašnjem prostoru bića. U načelu, ovi se procesi odvijaju nezavisno od naše volje, a često i nezavisno od svesti o transformacijama koje doživljavamo suočeni s prostorima i prostornim domenima. S druge strane, ovaj proces je u velikoj meri moguće osvestiti na nivou pojedinačnih iskustava, kao i na nivou ukupnog shvatanja i odnosa prema prostoru. To nas vodi mogućnostima analitičkog posmatranja i vrednovanja konkretnih prostora i njihovih dejstava. To posmatranje i tumačenje mogu biti postavljeni u fenomenološku ili teorijsku ravan. U ovom radu, međutim, težište će biti postavljeno na proučavanje, razumevanje i građenje sposobnosti za uspostavljanje kreativnog odnosa prema

¹ Peter Zumthor: *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003, str. 59

prostoru. Drugim rečima, cilj ovog rada nije da teorijski objasni načine na koji prostori postaju mesta, odnosno, načine na koji prostori za nas postaju subjektivno važni, već da proučavanjem tih načina – kroz lično iskustvo, kao i kroz seriju ličnih iskustava drugih - učini korak ka razumevanju principa i procesa artikulacije prostora, s težnjom ih nekada i neko pročita i doživi kao mesto.

Prostor, kao fizički okvir u kome se odvija ljudski život, uspostavlja dejstvo koje utiče na formiranje čoveka. U zavisnosti od konteksta u kojem prostor postoji i kompleksnosti odnosa koji se u njemu odvijaju, možemo reći da svaki prostor vrši neko dejstvo. Tu pojavu, čiji je ishod kompleksan sistem mehanizama kojim prostor uspostavlja dijalog sa čovekom, možemo nazvati prostornim dejstvom. Usled ovakvog procesa komunikacije, prostorno dejstvo proizvodi doživljaj koji može biti promenljiv i poseban za svako ljudsko biće. Shodno tome, prilikom takvog formiranja doživljaja i primene prostornog dejstva, dovoljno snažnog, prostor je moguće transformisati u mesto. Tada, način na koji određeni prostor doživljavamo kao mesto, zavisi od individualnog razumevanja i odnosa prema prostoru. Isto tako, prostorni odnosi mogu biti formirani i na osnovu zajedničkog odnosa prema prostoru, jer svako biće pripada određenoj zajednici. Drugim rečima, doživljaj mesta sadrži kolektivne, grupne i individualne komponente, što znači da mesta doživljavamo u izvesnoj meri na isti, a u izvesnoj meri na poseban način. Obe kategorije su ravnopravne i jednako značajne, i deluju istovremeno. Na osnovu toga, mesta možemo da posmatramo kao okvir i kao refleksiju zajedničkih i ličnih doživljaja i sećanja.

Osnovna istraživačka tema u ovom radu biće istraživanje karaktera mesta sa težištem na ispitivanju njihovih poetičkih dejstava. Tu su studije slučaja izabrane na osnovu snage i uticaja, i koje imaju iskustveni pristup razumevanju poetičkog dejstva mesta . Istraživanje će biti realizovano na tri paralelna plana:

- a) Primarnim istraživanjem izabranih prostora i lokacija;
- b) Sekundarnim istraživanjem svih raspoloživih referentnih izvora u kojima su ovi objekti i prostori bili predmet teorije i kritičkog razmatranja;

- c) Anketom, kojom će biti provereno u kojoj meri i na koji način poetičko dejstvo mesta možemo posmatrati kao opštu, a u kojoj meri kao posebnu ili pojedinačnu kategoriju.

Osnovni cilj rada jeste uspostavljanje i razvoj kreativnog mišljenja i stvaralačkih procesa koji daju vrednosti prostoru da on može biti prepoznat kao mesto, odnosno, kao prostor čiji je značajan cilj poetičko dejstvo.

II

ISTRAŽIVAČKO-METODOLOŠKI OKVIR

1. Predmet i problem istraživanja

Predmet istraživanja odnosi se na pojam prostora posmatranog kao **poetičko dejstvo mesta** - pojavu koju je moguće uočiti nakon uspostavljanja dijaloga pojedinca sa fizičkim prostorom. Način na koji je moguće određeni prostor doživeti „poetičnim“, zavisi ne samo od parametara kojima prostor „privlači“, već od lične istorije pojedinca u odnosu na dati prostor, u odnosu na sopstveno biće, kao i kontekst u kome međusobno koegzistiraju.

Pojam poetike, po definiciji Miška Šuvakovića, označava „teorijsku analizu i razmatranje geneze umetničkog dela, tj. postupka zamišljanja, planiranja i realizacije umetničkog dela“.² Ukoliko bi kao umetničko delo posmatrali izgrađene arhitektonske objekte u kontekstu Šuvakovićeve definicije mogli bismo da kažemo da je **poetika u arhitekturi** postupak zamišljanja, planiranja i realizacije arhitektonskog dela. Istovremeno, *poetičko u arhitekturi* može biti prisutno u slučaju fizičke promene prostora, spontane ili namerne, putem koje je moguće aktivirati i uočiti ukrštanje i preplitanje sećanja iz prošlosti. To doprinosi „raslojavanju“ memorije, gde su različita sećanja različitih perioda obuhvaćena na jednom *mestu*, transformisanom kroz vreme. U tom smislu, možemo reći da proces transformacije fizičkog prostora u *mesto* ima za ishod *poetiku mesta*, a poetika označava način na koji pojedinac percipira prostor, odnosno, način na koji je prostor čitljiv, tj. poetičan. Poetičko, u ovom slučaju, se odnosi na doživljeni prostor, a **poetika mesta** je aktivacija „sopstvenog unutrašnjeg prostora“.³

² Miško Šuvaković: *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005, str. 458.

³ Tatjana Dadić Dinulović: *Pogled kroz prozor* - pisano obrazloženje umetničkog magistarskog rada na Grupi za scenski dizajn, Beograd, 2006, str. 3.

Istraživački problem postavljen u ovom radu jeste uzročno-posledična veza između fizičkog prostora i mesta. U ovoj studiji, pojam mesta označava „topografiju našeg intimnog bića“⁴, odnosno realni fizički prostor, predstavljen kroz *mentalnu mapu* – prikaz mesta koja označavaju fragmentarnu teritoriju sećanja pojedinca, čime je definisan prostorni okvir istraživanja rada. Drugim rečima, **mesto** označava *preslikavanje unutrašnjeg sveta posmatrača* u realni prostor⁵ i nastaje onda kada pojedinac sa istim uspostavi dijalog. Pored korelacije sa mestom, prostor vrši dejstvo i služi kao sredstvo za izgradnju doživljaja, pri čemu stvaranje doživljaja zavisi od stvaranja unutrašnjeg sveta pojedinca. Dakle, posmatranjem trijade *prostor – dejstvo – mesto*, u dijalogu sa poetikom, moguće je istražiti njihovo istovremeno sadejstvo i autentičan izraz kojim prostor u arhitekturi „privlači“.

Vremenski okvir obuhvaćen istraživanjem jeste period od 1984. do 2013. godine i podeljen je u tri faze:

- 1) **period detinjstva;**
- 2) **period odrastanja i**
- 3) **period zrelosti.**

Podela je izvršena na osnovu lične istorije pojedinca i označava hronologiju sećanja događaja koji su izazvali trajnu promenu intimnog sveta posmatrača, odnosno, transformaciju prostora unutrašnjeg bića pojedinca.

U toku ova tri vremenska perioda, *mentalnom mapom* su obuhvaćena sledeća mesta:

- 1) **mesta sećanja** - osvojena mesta;
- 2) **mesta značenja** - mesta koja imaju značenje ali nisu osvojena i
- 3) **mesta privlačnosti** - mesta za koja ne znamo šta znače, ali se pojavljuju kao prepoznata.

⁴ Gaston Bašlar: *Poetika prostora*, Kultura, Beograd, 1969, str. 25.

⁵ U ovom radu pojam realnog prostora odnosi se na prostor koji je fizički izgrađen i koji poseduje istorijske odrednice sa kojima je čovek uspostavio identitetski odnos.

Pojmovi *sećanje*, *značenje* i *privlačnost* označavaju kriterijume po kojima su definisane prostorne situacije, odnosno *mesta* u okviru *mentalne mape*.

Ovim postupkom identifikovanja *prostornih situacija*, koje su nastale kao proizvod dejstava fizičkih prostora, uočene su transformacije karaktera mesta u kojima se sve tri kategorije uspostavljaju i koreliraju kroz vremenski okvir definisan istraživanjem. U najvećoj meri **mesta sećanja** i pojedina **mesta značenja**, prepoznata su kao *dejstva prostora* tokom sva tri perioda, a **mesta privlačnosti**, u najvećoj meri kao *poetičko dejstvo prostora* tokom trećeg perioda, jer označavaju „zahvat u prošlo uvek iz nove sadašnjosti“.⁶ Drugim rečima, *mentalna mapa* ima za cilj da ustanovi kriterijume po kojima prostor može biti prepoznat kao mesto, kao i način na koji provocira poetsko dejstvo.

2. Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je predstavljanje poetskog dejstva u arhitekturi i načina na koji ono može biti posmatrano kao ishod transformacije prostora u mesto. Smisao potvrđivanja poetskog u prostoru je otkrivanje i učitavanje novih vrednosti koje nemaju za cilj da promene funkciju mesta, već da je „izgrade“ putem unutrašnjeg mehanizma pojedinca. Drugim rečima, potencijal poetike u arhitekturi ima za cilj da izgradi i oživi prostor, odnosno da subjektivizuje objekat u prostoru, pri čemu se „stvaranje prostora odnosi na stvaranje doživljaja“⁷ putem kog je moguće uspostaviti dijalog sa sopstvenim bićem. Stoga, možemo reći da je takav proces komunikacije vezan za sećanje i stvaranje unutrašnjeg sveta pojedinca čiji ishod možemo okarakterisati poetskim.

⁶ Todor Kuljić: *Kultura sećanja, teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd, 2006, str. 11

⁷ Bruce A. Bergner: *The Poetics of Stage Space. The Theory and Proces of Theatre Scene Design*. McFarland & Company, Jefferson, 2013, p. 135

3. Osnovne hipoteze

Osnovna teza koja je postavljena u ovom radu jeste da svaki prostor vrši dejstvo, a da to dejstvo, u odnosu na unutrašnji prostor posmatrača, generiše doživljaj koji može biti vezan za njegovo sećanje ili imaginaciju. Drugim rečima, **dejstvo** kao sredstvo konstruisanja narativa, uspostavlja, sa jedne strane korelaciju sa prostorom, a sa druge, putem međusobnog i međuzavisnog koegzistiranja dejstva i prostora, provokaciju pojedinca.

Iz osnovne hipoteze proizilazi sledeći sistem pretpostavki:

- *Prostor* je dokaz postojanja.
- Prostor govori istinu.
- Prostor provocira *sećanje*.
- Prostor je mesto sećanja.
- Prostor je mesto suočavanja.
- Dijalog sa prostorom uspostavlja *mesto*.
- Kontekst mesta provocira priču.
- Promena stanja (transformacija) prostora provocira *dejstvo*.
- Dejstvo prostora je sredstvo za uspostavljanje unutrašnjeg prostora (mesta) - *doživljaja*.
- Prostor kome nešto nedostaje je poetičan.
- Dejstvo prostora je *poetičko*.

4. Metodologija istraživanja

Istraživanje će biti sprovedeno u dve faze – teorijske i empirijske.

Prva faza istraživanja predstavlja naučno opisivanje i proučavanje pojmova *mesto*, *dejstvo* i *poetika* u korelaciji sa *prostorom*, i podpjmova *sećanje* i *doživljaj*, koji pripadaju primarnom istraživačkom polju ovog rada, i biće prikazani metodom analize i sinteze. Cilj ovog istraživanja je da definiše kriterijume po kojima će primeri biti analizirani i valorizovani.

Druga faza istraživanja jeste empirijski pristup temi doktorske disertacije.

Metodom apstrakcije i konkretizacije ustanovljen je prostorni okvir istraživanja rada iz čega je proizašla tema stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta. Tako je ustanovljen „poetički rečnik mesta“ koji opisuje prošlost iz današnje perspektive, odnosno, transformaciju mesta kroz sećanje i zaborav. Metodom studije slučaja biće analizirani odabrani primeri u kojima je prepoznat fenomen poetičkog dejstva mesta, sa ciljem definisanja *intuitivnog* u načinu i odabiru analiziranih primera, a koji će, zatim, biti uporedno vrednovani i kritički analizirani. Na taj način, izvođenjem zaključaka, će biti moguće definisati značenje poetičkog dejstva mesta.

Metodologijom istraživanja su ustanovljena četiri nivoa analize *poetičkog dejstva mesta*: 1) fizički prostor, 2) narativ/sećanje, 3) vizuelna predstava prostora i 4) doživljaj. Na taj način, poetičko dejstvo mesta može biti posmatrano u funkciji shvatanja prostora kao unutrašnjeg konstrukta, čiji zadatak jeste preispitivanje i „osvetljavanje“ poetičke funkcije u arhitekturi.

5. Očekivani rezultati istraživanja i njihova primenljivost

Transformacija prostora u mesto ili *poetičko dejstvo mesta* kao pojava nastaje iz potrebe da bude objašnjena suština onoga što oblast arhitekture označava, a to je građenje prostora. Smisao procesa poetizacije u arhitekturi nije u tome da „ulepša“ okruženje u kome živimo, već da posredstvom *dejstva* i *poetike*, omogući doživljaj prostora kao instrumenta imaginacije i konstruisanja unutrašnjeg prostora, čime će biti omogućena *stalnost* mesta, a *promena* prihvaćena bez posledica. Formulisanjem postupka i nivoa po kojima prostor može biti *transformisan* u mesto, moguće je, kao ishod ovog procesa, identifikovati *poetičko dejstvo*, pre svega, u funkciji percepcije i recepcije fizičkog prostora, tj. oblika promišljenog pristupa u razumevanju prostora kao *mesto doživljaja*. Takav način promišljanja ima za cilj definisanje *poetičkog postupka* kojim je moguće uspostaviti subjektivni odnos prema svakom izgrađenom prostoru, a njegova primena može biti inkorporirana u preispitivanju potencijala i redefinisaju njihovih vrednosti.

6. Pregled prethodnih istraživanja

Za ovu disertaciju, temeljno je važno gledište teoretičara arhitekture, Kristijana Norberga Šulca, da je pojam *dejstva prostora* u direktnoj vezi sa egzistencijalnim prostorom i kao takav, doživljeni prostor se „izražava putem napona između naše neposredne sredine i egzistencijalnog prostora“. Autori na čijim stavovima se ova disertacija zasniva, a koji se bave temom prostora i doživljaja su, pre svih, Gaston Bašlar, Rudolf Arnhajm i Meta Hočevar. Prema Bašlaru prostor je doživljen onda kada je obuhvaćen imaginacijom i tada „privlači“, dok Meta Hočevar kaže da građenje prostora može da deluje kao poruka ili pokretač priče. Tema prostora i mesta dominantno je razmatrana kroz radove Debore Stivenson, Marka Ožea, Ji-Fua Tuana, dok je definisanje pojmova sećanja i zaborava zasnovano na radovima Danijela L. Šektera, Džejsma Janga i Todora Kuljića.

III

PROSTOR

1. Pojam prostora

Postoji mnogo tumačenja prostora jer se prostorom bave razne naučne i umetničke discipline. U arhitekturi značenje ovog pojma ima posebnu dimenziju i tiče se razumevanja prostora kao osnovnog alata za „izgradnju“ čovekovog okruženja u kojem je moguće uspostaviti sistem međusobnih i međuzavisnih relacija čoveka i prostora. Ishod takvog procesa može zavisi od intenziteta emocionalne veze sa prostorom koji svojim delovanjem može, takođe, formirati lični i/ili profesionalni diskurs čoveka, a samim tim, i kreativno biće u njemu.

Po definiciji Enciklopedije Britanike (*Encyclopedia Britannica*), **prostor** označava „bezgraničan i trodimenzionalni volumen, u kome se objekti i događaji pojavljuju i imaju relativnu poziciju i usmerenost”.⁸ Kembridžov rečnik (*Cambridge Dictionary*) definiše prostor kao „prazan predeo dostupan za upotrebu”,⁹ ili kao „predeo oko koga sve postoji i koji se nastavlja u svim pravcima”.¹⁰ Definicija prostora, prema Mišku Šuvakoviću, odnosi se s jedne strane na razumevanje prostora kao mesta ili sredine-okružja koje obuhvata i određuje položaj stvari i bića.¹¹ S druge strane, „prostor nije okružje stvari nego univerzalna mogućnost njihovih odnosa”,¹² a kao treću činjenicu Šuvaković navodi da je prostor „apstraktna, konceptualna, logička i matematička kategorija kojom se opisuje položaj stvari, odnos između stvari i celina mogućih odnosa stvari...”.¹³ Za Morisa Merlo-Pontija (*Maurice Merleau-Ponty*), „prostor nije sredina (stvarna ili logička) u kojoj se raspoređuju stvari, nego sredstvo

⁸ <https://www.britannica.com/science/space-physics-and-metaphysics>, 9. jun, 2017.

⁹ <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/space>, 10. jun, 2017.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Miško Šuvaković: *Pojmovnik suvremene umjetnosti*, Horetzky, Zagreb, 2005, str. 519.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

kojim postaje moguć položaj stvari“.¹⁴ On posmatra prostor kao sistem odnosa, međusobno zavisnih, u kojem je moguće uspostaviti sopstvenu refleksiju na dati prostor i sagledavanje u njegovom u izvornom obliku, zaključujući pri tome da odnosi u prostoru „žive jedino po subjektu koji ih opisuje i koji ih nosi“.¹⁵ Drugim rečima, relacijama u prostoru gradimo relaciju prema prostoru.

Ako pogledamo etimološko značenje reči prostor, koje potiče od latinske reči *spatium* (lat.: soba, predeo, udaljenost, protezanje vremena), uočavamo vezu sa intimnim prostorom sobe, odnosno mestom koje simbolizuje utočište u kome se čovek oseća zaštićenim i u kome realizuje svoje intimno biće. To nas vodi do razumevanja prostora Brusa Bergnera (*Bruce A. Bergner*), kao „identitetsko, prostorno neznanstvo s potencijalom da postane svet. Morate razumeti svet da bi ste ga stvorili“.¹⁶ Tako posmatran, prostor je „postao izvesna *mera čoveka*“.¹⁷ Kako Milenko Misailović smatra, prostor je oduvek bio čovekov centar sveta, a „čovek, kao subjekt koji doživljava, izgrađuje i nastanjuje prostore, i sam [je] sačinjen od spoljašnje i unutrašnje prostornosti; izgrađujući prostorne oblike izvan sebe, on doživljava i razvija prostore u sebi“.¹⁸ U tom smislu, osvajanje prostora koji nas okružuje omogućava osvajanje prostora koje nosimo u sebi. Takav proces, koji se može shvatiti kao „osvajanje raznih, stvarnih i imaginarnih prostora“,¹⁹ uspostavlja relaciju prema prostoru s ciljem da osvesti prostore u čoveku i prostore oko njega.

Prostor u arhitekturi

U eri parametarskog programiranja i digitalnih medija, koji su sve više zastupljeni u arhitektonskom projektovanju, kao sredstva izražavanja i promocije u arhitekturi, prostor je pretvoren u „ravnomerno rasprostranjeni ‘materijal’ koji se može

¹⁴ Maurice Merleau-Ponty: *Fenomenologija percepcije*, IP Veselin Masleša, Sarajevo, 1990, str. 286.

¹⁵ *Ibid.*, str. 287.

¹⁶ Bruce A. Bergner: *The Poetics of Stage Space. The Theory and Process of Theatre Scene Design*, McFarland & Company, Jefferson, North Carolina and London, 2013, str. 9.

¹⁷ Milenko Misailović: *Dramaturgija prostora*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1988, str. 9.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

'modelovati' na različite načine".²⁰ Tako dolazimo do postupka „građenja“ u arhitekturi koji se primenjuje bez prethodnog suštinskog preispitivanja prostora, kao i značaja konteksta u kome, i za koga, taj prostor treba da bude izgrađen. Stvaranjem takvih prostora, dovodi se u pitanje odgovornost same arhitekture koja svojim prostornim oblicima i funkcijom formira ljudske živote, dakle čoveka čiji svet je, ipak, „delo običnih ljudi, njihovih ruku i iskustava“.²¹ Ako se vratimo prvom obliku arhitekture – kolibi, u ovoj „iskonskoj kući“ jednostavnog oblika, koju je čovek izgradio iz potrebe da sebe zaštiti, ogleda se princip „simboličkog shvatanja sveta i sebe u njemu“.²² Koliba je, prema Ranku Radoviću, „model kuće“ koji „treba da nam pomogne da se približimo suštini građenja, jednostavnosti, prirodi i simboličnoj, većitoj strani arhitekture, arhetipu“.²³ Radović zatim, navodeći reči Laslo-Moholjija Nađa, podseća da „građenje nije privilegija darovitih pojedinaca, ... nego 'ugrađeni' smisao čoveka da živi, misli i menja prostor koji ga okružuje“.²⁴ Dakle, da bismo bili u poziciji da gradimo prostor, moramo pre svega razumeti pojave i procese koji utiču na njegovo formiranje. Zato, najpre, treba poći od tipologije prostora koja može poslužiti kao model po kom je moguće izgraditi analogiju s ljudskim bićem, a to je, svakako, prostor *kuće* – „uvek je kuća celovito mesto koje nedvosmisleno slika ljudske ideje i ruke“.²⁵

Ukoliko arhitekturu posmatramo kao oblik „vrednosti ljudske tvorevine, koja obrazuje stvarnost“,²⁶ tj. „kao aktivni subjekat koji učestvuje u konstruisanju društvene stvarnosti“,²⁷ prostor u arhitekturi, u tom slučaju, podrazumeva „konkretizaciju čovekovog egzistencijalnog prostora“.²⁸ Prema Kristijanu Norberg-Šulcu (*Christian Norberg-Schulz*), „arhitektonski prostor se pruža pojedincu kao već gotov, ranije načinjen, pošto je on tvorevina nekih drugih pojedinaca, pa odražava *njihove*

²⁰ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str. 19.

²¹ Ranko Radović: *Antologija kuća*, Građevinska knjiga, Beograd, 1988, str. 15.

²² *Ibid.*, str. 13.

²³ *Ibid.*, str. 15.

²⁴ *Ibid.*, str. 16.

²⁵ *Ibid.*, str. 11.

²⁶ Aldo Rosi: *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 2008, str. 34.

²⁷ Aleksandar Ignjatović: *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Građevinska knjiga, Beograd, 2007, str. 14.

²⁸ Kristijan Norberg-Šulc: *Op. cit.*, str. 18.

predstave o egzistencijalnom prostoru“.²⁹ U tom pogledu, prostor u arhitekturi može biti definisan i kao odraz čoveka i njegove okoline, što je „dvosmerni proces, stvarni uzajamni, međusobni odnos“.³⁰ Delovanjem čoveka unutar takvog fizičkog okvira, omogućeno je „upisivanje“ međusobno uspostavljenih odnosa u prostor. Time je, za Nila Liča (*Neil Leach*), usled odvijanja radnje u njemu, prostoru dato *značenje* koje više zavisi od artikulacije performativnosti unutar prostora, nego od njegovog oblika.³¹ Proces takvog „označavanja“ formira *prostor projekcije* u kome su prethodna iskustva i sećanja „projektovana“ na izgrađeni prostor. Tada pojedinac biva postavljen u poziciju *introjekcije* – „upijajuću“ površinu, u kojoj su „upisana“ sva ta prethodno uspostavljena prostorna iskustava.³² Lič, dakle, objašnjava proces u kome prostor postaje značajan onda kada je u njemu moguće uspostaviti odnos koji se zasniva na prethodno ustanovljenim „ritualima“, nastalim materijalnim delovanjem sećanja i poistovećivanjem s prostorom. Prilikom tako složenog procesa dolazi do formiranja *prostora pripadanja* za one koji su u taj odnos uključeni.³³ Osim što je u funkciji „dimenzije značenja“, čoveku je potreban prostor koji mu pripada i koji će mu biti zaštita, „deo u kojem može biti oslobođen kontinuirane anksiozne budnosti i u koji može da se povuče kako bi se vratio sebi. Dati čoveku ovakav prostor je najviša funkcija u kući ...“,³⁴ a pojam *kuće* je u ovom slučaju svaki izgrađen arhitektonski prostor. Bez egzistencije u prostoru, nema ni prostora. Tako za Bernara Čumija (*Bernard Tschumi*) „svaki arhitektonski prostor podrazumijeva (i za njom žudi) nazočnost uljeza koji će ga zauzeti“.³⁵ U tom pogledu, prostor postoji dokle god postoji potreba za njim. Zato o uspostavljanju prostora možemo govoriti kao o ishodu čovekove egzistencije. Takvo viđenje prostora, zapravo, zaista pronalazimo u arhetipskoj kući – kolibi, koja, osim zaštite, označava i mesto opstanka, ali i simbol osvajanja prostora. Prema tome, svaki prostor služi kao skrovište, samo je pitanje doživljaja tog prostora koji zavisi od unutrašnjeg sveta pojedinca.

²⁹ Ibid, str. 68.

³⁰ Ibid.

³¹ Neil Leach: „Drag Spaces“, The London Consortium, London, 2006, str. 4.

³² Ibid., str. 5.

³³ Ibid.

³⁴ Gaston Bašlar: *Poetika prostora*, Kultura, Beograd, 1969, str. 37.

³⁵ Bernard Tschumi: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 98.

Doživljaj prostora

Tokom uspostavljanja relacije čoveka i prostora, dolazi do formiranja doživljaja koji se može javiti u različitim uslovima i usled različitih okolnosti, a kao rezultat instrumentacije međusobnih odnosa. Nezavisno od naše volje ili svesti, intenzitet doživljaja može zavisiti od značenja prostora i naših emocionalnih odnosa s prostorom, što nas vodi mogućnostima ispitivanja konherentnosti i značaja relacije između čoveka i prostora.

Prema Majklu Oukšotu (*Michael Oakeshott*) doživljaj je svet ideja putem kojih čovek spoznaje sopstveni svet. „Čista ili prosta ideja je naravno apstrakcija, a svet pukih ideja je apstraktan svet, stoga ovakvo viđenje doživljaja ne može da postoji samo po sebi; nezavršeno je i traži dopunu“.³⁶ Polazeći od definicije da je doživljaj „činjenica, stanje ili znanje nastalo pod uticajem, tj. putem neposrednog posmatranja ili učešća“,³⁷ mogli bismo da kažemo da doživljaj, u kontekstu prostora, može biti zasnovan na formiranju *iskustva* a putem uspostavljanja prostornih odnosa. Baveći se temom opažanja prostora, za Rudolfa Arnhajma, „prostor se doživljava kao datost koja prethodi predmetima koje sadrži, kao okvir u kome svaka stvar zauzima svoje mesto“.³⁸ Tada, „doživljaj nastaje usled međusobnih odnosa tih predmeta“.³⁹ U takvom složenom procesu komunikacije učestvuju svi elementi koji čine prostor, gradeći na taj način kompleksan i promenljiv doživljaj koji može, u izvesnoj meri, biti isti ili poseban za svako ljudsko biće. Ostvarujući takav dijalog, doživljaj prostora ne mora biti arbitraran, već može otkrivati „sveopštu osnovu ljudskog opažanja, temelje mentalne strukture. Tek kada se dokuče ta osnovna iskustva, može da se počne s razumevanjem šta s njima biva pod određenim okolnostima [...], možemo početi da razumevamo neki pojedinačan slučaj“.⁴⁰ Dakle, zavisno od pojedinačnog ili kolektivnog doživljaja, prostor pruža „jedinственu konfiguraciju čitljivih osobina“⁴¹ koje mogu biti pobuđene onda kada uspostavimo suštinski dijalog s prostorom .

³⁶ Michael Oakeshott: *Experience and Its Modes*, Cambridge at the University Press, 1933, str. 27.

³⁷ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/experience>, 13. jun, 2017.

³⁸ Rudolf Arnhajm: *Dinamika arhitekture*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1990, str. 16.

³⁹ Ibid., str. 16–17.

⁴⁰ Ibid., str. 13.

⁴¹ Ibid.

Meta Hočevar, s druge strane, shvata doživljaj „kao sklop misaonih, emotivnih i čulnih pokreta koji nisu samo stvar gledaočevog razuma, već i celine osećanja i čulnih doživljaja“.⁴² To znači da je prostor moguće doživeti emocionalno i da naši doživljaji „boje“ prostor. Tačnije, naš odnos prema prostoru oblikovan je doživljajima na način kao što Juhani Pallasmaa (*Juhani Pallasmaa*) kaže: „Pozajmljujem moje emocije i relacije prostoru, a prostor meni pruža svoju auru, koja privlači i oslobađa moje opažanje i misli“.⁴³ Prilikom uspostavljanja takvog mehanizma za generisanje doživljaja, svako biće uspostavlja idealistički odnos prema prostoru, koji obrazuju „sistem osećanja, shvatanja, sistem gledanja i sistem slušanja“.⁴⁴ To nas dalje vodi Šulcovoј definiciji „doživljavanja (opažanja) prostora“, koja se „izražava putem napona između naše neposredne situacije i egzistencijalnog prostora“.⁴⁵ Tako posmatrano, možemo reći da je doživljaj moguće ostvariti onda kada ljudsko biće uspostavi dijalog s prostorom koji obuhvata našu egzistenciju i u kome realizujemo unutrašnji prostor našeg bića.

Prostor priče

Ako se vratimo na potencijal prostora koji Brus A. Bergner naziva *svetom*, po njemu „stvaranje sveta podrazumeva stvaranje doživljaja“.⁴⁶ U načelu, takav proces „zahteva stvaranje priče koja će biti ispričana putem doživljaja i koja mora posedovati utemeljenje u ljudskoj prirodi“.⁴⁷ Tako posmatran prostor poseduje potencijal koji „funkcioniše kao pogonska snaga priče.“⁴⁸ Zavisno od konteksta i tekstualnosti prostora koji proizvodi doživljaj, kao i lične istorije pojedinca, ali i ličnog diskursa, formiranje doživljaja služi kao alat pomoću koga se, na jedinstven način, gradi relacija s prostorom. U takvom mehanizmu uspostavljanja interakcije, prostor biva pretvoren u „čekaonicu priča“,⁴⁹ koju je moguće izgraditi upravo u dijalogu s prostorom. Tada, nezavisno od naše svesti ili volje, takav odnos može biti realizovan

⁴² Meta Hočevar: *Prostori igre*, JDP, Beograd, 2003, str. 26.

⁴³ Juhani Pallasmaa: *The Eyes of the Skin*, Wiley Academy, Chichester, 2007, str. 12.

⁴⁴ Meta Hočevar: Op. cit., str. 27.

⁴⁵ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, str. 61.

⁴⁶ Bruce A. Bergner: *The Poetics...*, str. 135.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Meta Hočevar: Op. cit., str. 56.

⁴⁹ Ibid., str. 29.

sredstvima za konstruisanje narativa – *imaginacijom* i/ili *sećanjima*. I jedno i drugo sredstvo ima za cilj da provocira čoveka i tako proizvede doživljaj u njemu. Ishod takvog postupka je moguća relacija s prostorom, ali isto tako i sa unutrašnjim prostorom bića pojedinca. Jer, kao što Palazma kaže: „Mi posedujemo urođen kapacitet pamćenja i zamišljanja mesta. Percepcija, sećanje i imaginacija su u konstantnoj interakciji; domeni prisutnosti se spajaju u slike sećanja i fantazije. Nastavljamo da gradimo neizmeran grad evokacija i sećanja, a svi gradovi koje smo ikada posetili su domeni u ovoj metropoli uma“.⁵⁰

O pojmu imaginacije Gaston Bašlar (*Gaston Bachelard*) piše kao o najznačajnijoj moći ljudske prirode.⁵¹ To je, za njega, prostor mašte koji, obuhvaćen imaginacijom, „ne može da ostane indiferentni prostor [...] Taj prostor je doživljen. I to doživljen ne u svojoj pozitivnosti, već sa svim pristrasnostima imaginacije. Taj prostor, pre svega, gotovo uvek privlači“.⁵² Drugim rečima, *imaginacija* je sredstvo koje na autentičan način uspostavlja vezu s prostorom i gradi doživljaj, najpre, u odnosu na unutrašnji svet bića. Takav mehanizam izgradnje doživljaja, u kome je prostor instrument imaginacije, omogućava njegovo „čitanje“, prilikom čega nas *priča* vodi mogućnostima realizacije kreativnih i stvaralačkih procesa u kojima ljudsko biće „neprekidno zamišlja i obogaćuje se novim slikama“.⁵³ Istovremeno, doživljaj je moguće izgraditi i putem *sećanja* koja su ishod prostorno-vremenskih odnosa. Naime, svako biće kroz vreme formira vezu s prostorom. U načelu, ta veza može biti realizovana formiranjem *mentalne mape* pojedinca koja predstavlja skup svih prostora s kojima se identifikujemo. Tada iskustvo prostora formira doživljaj koji može biti pobuđen, nesvesno ili u fragmentima, onda kada nas prostor „izmesti“ u sećanje; tačnije, aktiviranjem prošlosti putem individualnog i/ili kolektivnog iskustva tog prostora. U suštini, svaka spona s prostorom „pretpostavlja izvesnu prošlost subjekta koji percipira i apstraktnu funkciju percepcije, ...“.⁵⁴ Na taj način je doživljaj „slike“, bila ona sećanje ili konstrukt sećanja (imaginacija), sredstvo kojim „čitamo“ prostor, a samim tim i *priča prostora*.

⁵⁰ Juhani Pallasmaa: *The Eyes of...*, str. 67–68.

⁵¹ Gaston Bašlar: *Poetika prostora*, Kultura, Beograd, 1969, str. 22.

⁵² Ibid., str. 24.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Maurice Merleau-Ponty: *Fenomenologija...*, str. 329.

Bašlar takođe kaže da „samo pomoću prostora i u prostoru mi još pronalazimo lepe fosile trajanja, konkretizovane dugim boravcima. Podsvest boravi. Sećanja su nepokretna, i utoliko solidnija ukoliko su utvrđena u prostoru“.⁵⁵ Najčešće, mi se identifikujemo s takvim prostorom pa, u konačnom ishodu, oni postaju sastavni deo naše egzistencije. Rezultat ovog procesa, za svakog pojedinca, predstavlja razliku između imaginacije i sećanja, a na osnovu snage identiteta izgrađenog u odnosu na prostor. Obe pojave, međutim, moguće je uspostaviti istovremeno, ali i nezavisno. „Imaginacija nas u svom živom dejstvu odvaja istovremeno i od prošlosti i od stvarnosti. Ona se otvara prema budućnosti.“⁵⁶ Dakle, imaginacija nas izmešta u prostor priče, na isti način na koji nas sećanje, u funkciji priče iz prošlosti, vraća u sadašnjost. Tako je prostor istovremeno „pokretač priče“⁵⁷ i „misaoni konstrukt – izmišljotina“.⁵⁸

2. Sećanje i zaborav prostora

„Prostor uvek već postoji [...].
Prostor je nešto što pripada prošlosti,
seže u sadašnjost, a verujem i u budućnost.
Što mu je duža prošlost, to je duža i interesantnija
ona njegova znana ili za posetioca neznana priča...“
Meta Hočevar⁵⁹

Budući da su prostor i vreme nerazdvojivo povezani, „treba ih posmatrati kao neprekidnu uzajamnost i sadejstvo“.⁶⁰ Takva relacija, prema Stivenu Hokingu

⁵⁵ Gaston Bašlar: Op. cit., str. 36.

⁵⁶ Junahi Pallasmaa: *The Eyes of...*, str. 22.

⁵⁷ Meta Hočevar: *Prostori...*, str. 31.

⁵⁸ Mariela Cvetić: *Das Unheimliche* psihoanalitičke i kulturalne teorije prostora, Orion Art i Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, Beograd, 2011, str. 29.

⁵⁹ Meta Hočevar: Op. cit., str. 40.

⁶⁰ Ibid., str. 16.

(*Stephen Hawking*), obrazuje *prostor-vreme* kao „čtetvorodimenzioni prostor čije su tačke događaji“.⁶¹ Hoking još kaže: „Jedan događaj je nešto što se zbiva u jednoj određenoj tački u prostoru i u nekom određenom vremenu“.⁶² To znači da svaki prostor možemo vezati za određeni događaj i određeno vreme. Jan Asman (*Jan Assmann*), koji se bavi proučavanjem kulture pamćenja i identiteta, kaže da je vreme povezano sa sadržajima sećanja „zbog veze sa pradašnjim ili izuzetnim događajima, kao i zbog periodičnog ritma javljanja sećanja“.⁶³ U skladu s tim, možemo reći da je sećanje u korelaciji s događajima koje vezujemo za određeni prostor, ali isto tako i za određeno vreme. Kako navodi Danijel Šekter (*Daniel L. Schacter*), sećanja su „zapisi o tome kako smo doživeli događaje, a ne replike samih događaja“.⁶⁴ Tako posmatrano možemo reći da je čovek ispunjen sećanjima koja su, zapravo, događaji doživljeni u konkretnom prostoru, poput povratka potisnutog.⁶⁵ Istovremeno, to su i najdublja iskustva u prostoru koja formiraju doživljaj. Drugim rečima, sećanje je „*skok kroz vreme*“⁶⁶ koji nas „izmešta“ putem prostora, postajući jedan od mehanizama za pokretanje doživljaja. Dakle, „[s]ećanje je povratak onoga što smo nekada iskusili, osetili, verovali, mislili i znali. To je jedini način da opet doživimo, oživimo i osmislimo prošle događaje“.⁶⁷ Pored toga, za Olgu Manojlović-Pintar sećanje je „misaoni proces, ali i emotivni proces, koji u sadašnjost vraća sliku događaja, ličnosti, pojave iz prošlosti, koji načinom na koji odslikava ili zaboravlja zapravo suštinski definiše pojedinca ili grupu koji sećanje čuvaju, odnosno stvaraju. Predstava prošlosti uvek je i slika onoga ko je gradi, ...“.⁶⁸ Ovako posmatran prostorno-vremenski proces izmeštanja pojedinca u *sećanje*, uspostavlja prostor kao *generator doživljaja* putem kog je moguće izgraditi priču. Ta priča iz *sećanja* koja predstavljaju odraz pojedinca i njegovu relaciju s prostorom. Evociranje takvog intimnog odnosa, zasnovanog na

⁶¹ Stiven Hoking: *Kratka povest vremena*, Alnari, 2006, str. 86.

⁶² Ibid., str. 17.

⁶³ Jan Asman: *Kultura pamćenja*, Prosveta, Beograd, 2011, str. 37.

⁶⁴ Daniel L. Schacter: *Searching for Memory. The Brain, the Mind, and the Past*, Basic Books, New York, 1996, str. 6.

⁶⁵ Ibid., str. 235.

⁶⁶ Alaida Asman: „O metaforici sećanja“, R.E.Č – Časopis za društvenu književnost i kulturu, i društvena pitanja, Fabrika knjiga, Beograd, 1999, str. 130.

⁶⁷ Đuro Šušnjić: „Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje“, u *Sećanje i zaborav*, Zorica Kuburić i Pavle Milenković (ur.), CEIR i Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006, str. 15.

⁶⁸ Olga Manojlović-Pintar: *Arheologija sećanja – Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989.*, Udruženje za društvenu istoriju i Čigoja štampa, Beograd, 2014, str. 32.

prethodnom emotivnom iskustvu ili doživljaju (sećanju) tog prostora, možemo reći, formira *sećanje prostora*.

Sećanje prostora moguće je ostvariti i različitim doživljajem „slike“ jednog istog prostora u različitim vremenskim tokovima. Konkretna slika prostora evocira sećanje na prostor ili događaj u njemu u nekom konkretnom trenutku. Tako se vreme „javlja i kao sila koja nas progoni, pa se borimo s vremenom ili se povlačimo, bežeći nekad u prošlost, nekad u budućnost: u povlačenju ispred vremena možemo se povući jedino u vreme, kao što pri bežanju iz nekog prostora možemo pobeći samo u drugi prostor“.⁶⁹ Taj *drugi prostor* je mentalna mapa koja, s jedne strane, „sakuplja“ sećanja svih osvojenih prostora, ali i neosvojenih i prepoznatih kao značajnih. Istovremeno, *drugi prostor* podrazumeva i sećanja jednog istog prostora, ali doživljenog u različitim vremenskim periodima. Ovde je reč o sopstvenom unutrašnjem svetu, tj. „sopstvenom prostoru sećanja“, iniciranom sećanjem i doživljajem, kao ishodima priče prostora. Tako posmatrano, *sećanje prostora* aktivira ili provocira „sopstveni prostor sećanja“, koji predstavlja refleksije svih nivoa značenja prostora na čoveka.

Sećanje nam, takođe, „omogućava formiranje svesti o sopstvenom biću (identitetu), podjednako i na ličnom i na kolektivnom nivou“,⁷⁰ što znači da prostor može biti doživljen i kao deo kolektivnog sećanja. Za kolektiv ili grupu moguće je ustanoviti zajednički mehanizam koji formira doživljaj, a koji je, najčešće, zasnovan na istorijskim činjenicama, ali i „kulturi sećanja“⁷¹ svakog pojedinca koji tu zajednicu čini. Ipak, za pojedinca, iako je deo grupe, sećanje može biti posebno, tj. označeno kao „personalizovani kod“, oslonjen na individualno iskustvo i doživljaj. U skladu s tim, uspostavljanje doživljaja formira *sećanje prostora za kolektiv*, grupu ili pojedinca, koje, u konačnom ishodu, zavisi od zajedničkih i/ili individualnih doživljaja i sećanja.

⁶⁹ Milenko Misailović: *Dramaturgija...*, str. 18.

⁷⁰ Jan Assmann: „Communicative and Cultural Memory“, Astrid Erll, Ansgar Nunning (Hg), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin, New York, 2008, p. 109.

⁷¹ Ovaj pojam „istražuje uloge kulturnih obrazaca sećanja, značaja pamćenja i sećanja za formiranje identiteta i odnosa prema istoriji i prošlosti u nauci i kolektivnom pamćenju.“, Todor Kuljić: *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd, 2006, str. 9.

Prostor je, međutim, moguće i zaboraviti.

Pojam zaborava podrazumeva „činjenicu ili stanje 'nepamćenja'“, tj. „stanje u kojem neko može biti zaboravljen ili anoniman“.⁷² Neuropsihijatar Vladeta Jerotić kaže da zaboravljamo ili potiskujemo sve što je „neprijatno, bolno, amoralno i asocijalno, što nismo dovoljno ni zapamtili, ali ipak dovoljno, i pored potiskivanja, da to 'nešto' (neprijatno i bolno) ostane u nama“.⁷³ Međutim, takvo zaboravljanje se ponovo vraća u obliku sećanja, iznenada i neočekivano, a često i kao ishod traume, jer je zaborav „samo odlaganje sećanja, nikako nestanak zauvek. Zaborav je čuvar sećanja“.⁷⁴ Nasuprot tome, zavisno od spoljnih uticaja ili konteksta u kome egzistiramo, zaborav je pojava koja omogućava individualno ili kolektivno „brisanje memorije“, jer kako kaže Jerotić, „zaboravljamo da bismo *nešto* novo zapamtili.“⁷⁵ To nas vodi pitanju – da li to „nešto novo“ takođe može biti mehanizam kojim je moguće ispričati priču?

Razmatranje pojmova sećanja i zaborava kao *simptoma* povezanih s prostorom, pomaže nam u razumevanju različitih *stanja* prostora, ali i različitih stanja pojedinca. Reč je o individualnim ili kolektivnim refleksijama čovekovog sećanja ili zaborava prostora, koja pružaju mogućnost za nastanak novih iskustava i vrednosti. Drugim rečima, to su *stanja*, dovoljno snažna da pokrenu priču i doživljaj u čoveku, putem kojih je moguće uspostaviti relaciju s prostorom. Na taj način je prostoru data mogućnost da postane snažan oslonac za stvaranje novih vrednosti – u relaciji sa čovekom, u odnosu na kontekst u kome se nalazi, u odnosu na proces stvaranja.

⁷² <https://www.merriam-webster.com/dictionary/oblivion>, 29. maj, 2017.

⁷³ Vladeta Jerotić: „Pamćenje i zaboravljanje u svakodnevnom životu, u bolesti i u istoriji“, u *Sećanje i zaborav*, Zorica Kuburić i Pavle Milenković (ur.), CEIR i Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006, str. 9.

⁷⁴ Đuro Šušnjić: „Lično i zvanično sećanje...“, str. 21.

⁷⁵ Vladeta Jerotić: Op. cit., str. 9.

3. Stalnost i promene prostora

„Paradoksalno jeste, ali što mašti daješ manje,
ona je srećnija, jer ona je ‘mišić’ koji voli da se igra.“

Piter Bruk⁷⁶

S obzirom na to da vreme doživljavamo „kao tok, kretanje ili kao *nastajanje* ili *nestajanje*“,⁷⁷ tako je svaki prostor podložan *stalnosti* ili *promenama*. To se može iskazati pojavom u kojoj vreme i prostor, kao „egzistencijalne koordinate“,⁷⁸ predstavljaju oblike uočljivih ili neprimetnih događaja koji mogu uticati na krajnji ishod čovekovog postojanja u prostoru. Drugim rečima, proces stalnosti ili promene prostora prouzrokovan je kompleksnim sistemom odnosa prostora i vremena, u kojem „dejavuju *izvesni vidljivi ili nevidljivi odnosi*“.⁷⁹ To znači da su pojave *stalnost* i *promena* povezani s pojmom vremena, i utiču na formiranje prostora, ali i ljudskog bića koje u njemu egzistira.

Prema Rečniku srpskoga jezika Matice Srpske, pojam *stalnost* označava osobinu ili stanje onoga koji je stalan ili onoga što je stalno, kao i nepromenljivost i postojanost. Nasuprot tome, pojam *promena* znači menjanje, izmenu, preobraćanje iz jednog u drugo, smenu, smenjivanje, zamenu jednog drugim, nešto novo ili novinu.⁸⁰ Oba termina, dakle, definišu određena *stanja* koja možemo preslikati na ishodišta međusobnog odnosa prostora i vremena. Rezultati takvog delovanja u velikoj meri utiču na *stanja* prostora, ali i na ljudsko biće kome prostor služi kao elementarni egzistencijalni okvir. Najčešće se ovi procesi odvijaju usled uzajamnog sadejstva prostora i čoveka, ali su, u mnogim slučajevima, i pod uticajem konteksta u kome se odvijaju. Tako posmatrano, *stanje prostora* možemo definisati kao direktnu posledicu

⁷⁶ Piter Bruk u Tatjana Venčelovski: „Komunikacioni biće pozorišta“, Pulse Magazin, <http://pulse.rs/komunikaciono-bice-pozorista/>, 15. februar, 2017.

⁷⁷ Milenko Misailović: *Dramaturgija...*, str. 16.

⁷⁸ Ibid., str. 15.

⁷⁹ Ibid., str. 17.

⁸⁰ Miroslav Nikolić (ur.): *Rečnik srpskoga jezika*, Matica Srpska, Novi Sad, 2007, str. 1067.

međusobnog i međuzavisnog koegzistiranja i delovanja prostora i vremena, gde veliku ulogu ima i ljudsko biće – kao korisnik tog prostora i kao neko ko gradi prostor i kontekst oko njega.

Ako je svaki prostor izložen promeni konteksta u kome je nastao ili u kome postoji, a ukoliko pod kontekstom podrazumevamo okolinu u kojoj se prostor realizuje, faktori koji utiču na njegovo formiranje jesu *stalnost* i *promena*. Njihovo delovanje tiče se i ukupnog doživljaja i slike prostora, pri čemu je moguće prouzrokovati trajnu izmenu čovekovog odnosa prema prostoru. Naime, kada govorimo o stalnosti, prostor možemo da doživimo nezavisno od naše volje ili svesti. Radi se o činjenici da je kroz vreme prostor moguće doživeti *stalnim*, tj. kao konstantu koja se može naći na ivici zaborava jer na njega više ne obraćamo pažnju. Međutim, usled promene, bilo da je ona izazvana namerno ili slučajno, postajemo, iznenada i ponovo, svesni prostora, što nas vodi mogućnostima intenzivnijeg sećanja prostora ili prostorne situacije. Tako posmatrano, *sećanje* i *zaborav*, kao pojave koje generišu *stanja* prostora, predstavljaju posledice *stalnosti* i *promena*, koje zajednički čine mehanizam za uspostavljanje doživljaja. Međutim, postavlja se pitanje, da li *promena* zaista pravi **promenu** i da li je moguće uspostaviti novu vrednost prostora, iako je „zamrznut“ u svom obliku *stalnosti*?

Ranko Radović, u knjizi *Savremena arhitektura - između stalnosti i promena ideja i oblika*, navodi da su osnovni elementi stalnosti i promena u modernoj arhitekturi sledeći: „1/ arhitektonski programi, njihove promene i razvoj; 2/ graditeljski procesi, materijali i tehnike, strukturni sistemi i instalacije; 3/ izgrađeni prostor, prakse i iskustva, življenje arhitekture na individualnom i socijalnom nivou, i realnim i simboličkim dimenzijama“.⁸¹ Oslanjajući se na Radovićevo razmatranje podele stalnosti i promena u polju arhitekture, možemo definisati osnovne kriterijume po kojima *stalnosti* i *promene* uspostavljaju *stanje* prostora, kao osnovnog alata građenja egzistencijalnog prostora u arhitekturi. Tako posmatrano, moguće je definisati tri kriterijuma koji uslovljavaju *stanje* prostora:

⁸¹ Ranko Radović: *Savremena arhitektura. Između stalnosti i promena ideja i oblika*, Fakultet tehničkih nauka i Stylos, Novi Sad, 1998, str. 117.

- 1) graditeljski procesi, koncept i tehnologije – kontekst i ideologija;
- 2) arhitektonski program / utilitarna funkcija – stalnosti i promene;
- 3) izgrađeni prostor – dejstvo, doživljaj i značenje.

Najzad, ovu podelu je moguće primeniti jedino uz prisustvo čoveka, kao „saučesnika“ svih relacija koje uspostavljaju prostor. Ovakva *stanja – stalnosti i promene*, aktiviraju sva čula i svest o prostoru koji u našem biću grade doživljaj, za svakoga pojedinačno i na poseban način. Krajnji ishod takvog postupka jeste artikulacija relacije prema egzistencijalnom prostoru, podjednako koliko i prema unutrašnjem prostoru bića, s ciljem uspostavljanja kreativnog mišljenja o prostoru. Prostoru je, tako, data mogućnost novog sagledavanja svih vrednosti koje poseduje, jednako kao i svih „nedostataka“ koji zavise od autentičnosti doživljaja svakog pojedinca i/ili emotivne povezanosti s prostorom. Drugim rečima, stalnosti i promene pobuđuju *dvojnost* svakog izgrađenog prostora u arhitekturi. „Ta poetika *dvojnosti, dvosmisla* svakog građenja do danas je obeležje arhitekture, ... Svaka je arhitektura u isti mah i korisna i duhovna; i ideja i forma; i prošlost i buduće; i lično i zajedničko; i umetnost i tehničko »čudo«; i spolja i unutra; i sama i povezana s drugim prostorom ili sa drugim kućama.“⁸²

⁸² Ranko Radović: *Antologija kuće*, Građevinska knjiga, Beograd, 1988, str. 13.

IV

DEJSTVO PROSTORA

1. Pojam dejstva prostora

Prostor svakodnevno utiče na čoveka i formira niz iskustava kojima je moguće ostvariti relaciju s njim. Takva „paučina zamršenih odnosa koji traže oblik“,⁸³ pojavljuje se kao prostorni sklop koji oblikuje ljudski život i zavisi od procesa i mehanizama kojima čovek gradi relaciju s prostorom. Najčešće, nismo ni svesni takvog delovanja na sebe kao ljudska bića, niti odnosa koji je s prostorom moguće ostvariti. Nezavisno od naše svesti ili volje, takvi se procesi odvijaju u međusobnom i međuzavisnom koegzistiranju čoveka i prostora, prilikom čega je moguće izgraditi doživljaj.

Ovakav fenomen – delovanje prostora na čoveka, možemo nazvati *dejstvom prostora*. Iz takvog postupka, u kome je putem prostora moguće uspostaviti doživljaj, proističu uticajne sile koje deluju. „Te sile dejstvuju kad god među stvarima postoji prostorni odnos“,⁸⁴ dok njihovo uzajamno delovanje, u sadejstvu s čovekom, usložnjava reakcije i relacije putem dejstva sila. Prema Rudolfu Arnhajmu, one ostvaruju „dinamiku polja“, pri čemu „sile koje potiču od figure dobijaju svoju pravu snagu samo pomoću otpora svojih antagonista iz okoline“.⁸⁵ Citirajući nemačkog filozofa Teodora Lipsa (*Theodor Lipps*), Arnhajm takođe navodi: „Svakoј akciji koja dejstvuje bilo u kom obliku odgovara protivtendencija, ili ako hoćete, protivakcija. Oblik postoji i može da postoji samo na osnovu ravnoteže između te dve radnje“.⁸⁶ O ravnoteži sila govori i Kristijan Norberg-Šulc, navodeći da ih treba dovesti do stanja dinamične ravnoteže, jer tada čine „arhitektonsko polje“.⁸⁷

⁸³ Italo Kalvino: *Nevidljivi gradovi*, Devedesetčetvrta, Beograd, 1995, str. 52.

⁸⁴ Rudolf Arnhajm: *Dinamika...*, str. 24.

⁸⁵ Ibid., str. 66.

⁸⁶ Teodor Lips u Rudolf Arnhajma: *Dinamika...*, str. 67.

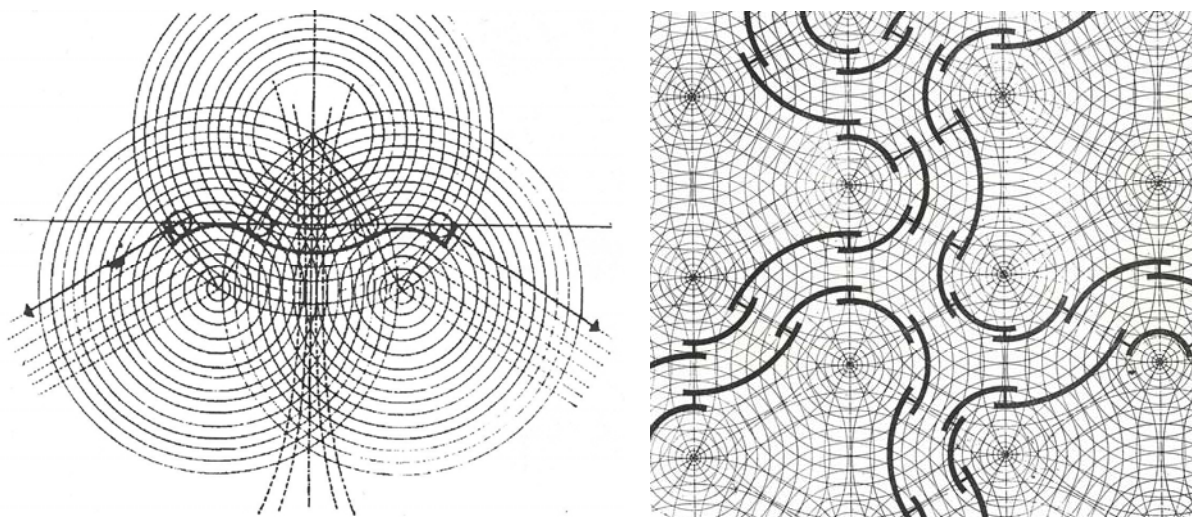
⁸⁷ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, str. 99.

Princip formiranja prostora putem djelujućih sila možemo pronaći još u doba baroka, na primerima prostornih koncepcija italijanskog arhitekta Frančeska Borominija (*Francesco Borromini, 1599–1667*). Njegovi crteži sadrže prikaz prostora u vidu „centralizovanih polja koja se uzajamno prožimaju“, a na mestima gde su polja sukobljena, formiraju se „dinamične zone“ koje služe za postizanje pokreta.⁸⁸ Ovaj prostorni koncept predstavlja početak ideje tekućeg prostora, „bez izražene razlike između 'spolja' i 'unutra'“,⁸⁹ koju je dalje razvijao italijanski arhitekta Paolo Portogezzi (*Paolo Portoghesi, 1931*). Jedno od osnovnih Portogezijevih interesovanja jeste barokna arhitektura, a posebnu pažnju zauzima upravo Frančesko Boromini, kao jedan od specifičnih predstavnika tog pravca u arhitekturi. Na crtežu Paola Portogezija, možemo uočiti koncentrične krugove koji formiraju prostorno „mirne zone“, ali u stalnoj komunikaciji sa spoljašnjom okolinom. Zbog toga je omogućeno sukobljavanje prostora unutar zona, a samim tim i formiranje dejstva prostoru može dati novu vrednost. Portogezzi zatim smatra da dejstvo doprinosi „promenljivosti“ prostora, navodeći sledeće: „Kada se stvoreno polje ističe kao dodatak arhitektonskom objektu, onda se još jednom postavlja pitanje prostora, ali u drukčijem smislu, tako što se tom pojmu daje drugačija vrednost“.⁹⁰ Tako dejstva određenih sila formiraju prostor, ali i uspostavljaju relaciju s prostorom, koja potom utiče na formiranje doživljaja, ostvarenog putem prostora kao generatora novih vrednosti i značenja.

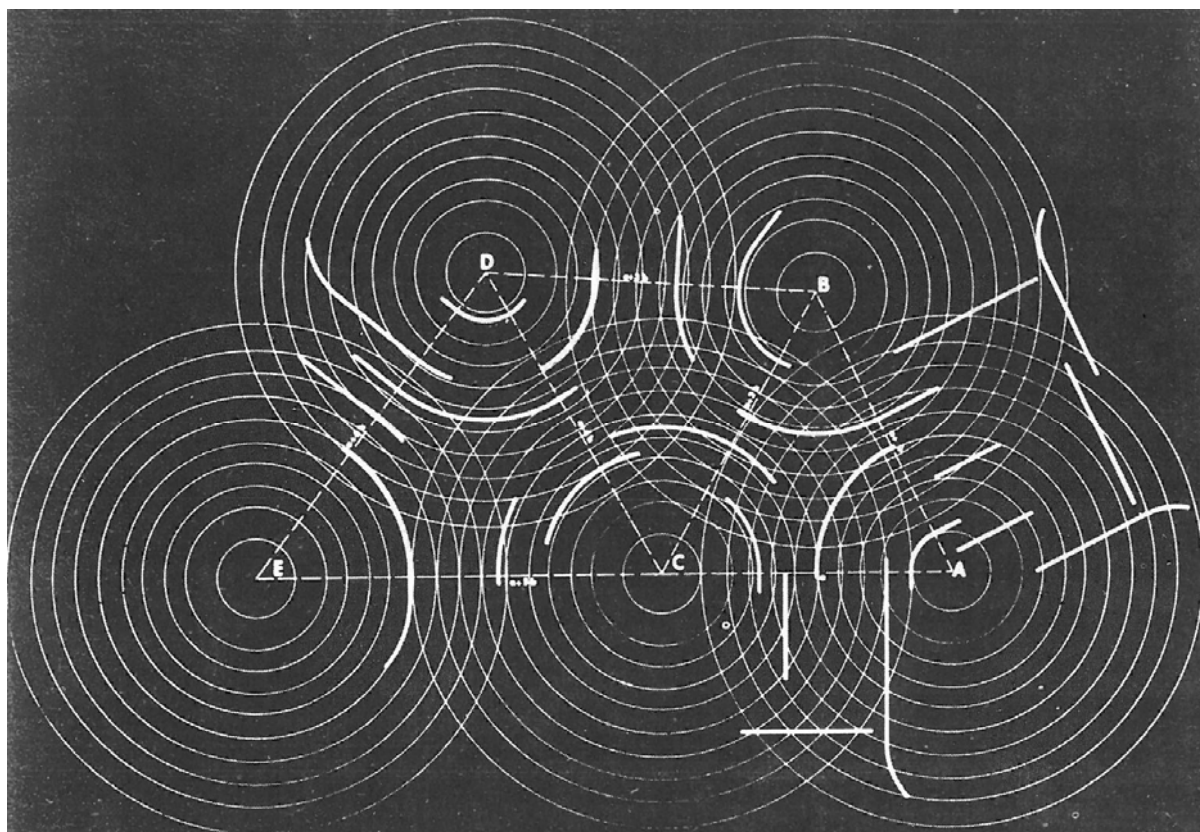
⁸⁸ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, str. 105.

⁸⁹ *Ibid.*, str. 106.

⁹⁰ Paolo Portogezzi u Rudolf Arnhajm: *Dinamika...*, str. 33.

Prikaz „polja“ dejstvujućih sila u prostoru, na crtežu Frančeska Borominija (levo) i Paola Portogezija (desno).

Prostorni plan letnjikovca *Casa Andreis* – Paolo Portogezija i Vittorio Ćiljoti (*Vittorio Gigliotti*).

Postupak formiranja prostornog doživljaja, dakle, rezultat je odnosa čovjeka i prostora ostvarenog putem prostornih sila, taćnije putem polja dejstvujućih sila koje utiću na prostor i njegovo znaćenje. Zapravo, takav proces je naćin na koji prostor

deluje i možemo ga definisati *dejstvom prostora*. Mehanizam kojim prostor uspostavlja *dejstvo* u ovom slučaju zavisi od složenosti odnosa i događaja koji se odvijaju u njemu tokom čovekovog životnog ciklusa. Takođe, zavisi i od prostora, koji utiče na formiranje okruženja u kome živimo. U takvom procesu, „prostor deluje na nas i dominira našim duhom; veliki deo zadovoljstva koje primamo od arhitekture – zadovoljstva o kojemu ne vodimo i ne želimo da vodimo računa – dolazi u stvari od prostora“.⁹¹ Shodno tome, *dejstvo prostora* u arhitekturi možemo definisati kao kompleksnu pojavu koja „proizvodi“ doživljaj i putem koje je moguće ostvariti posebnu vezu s prostorom. Takvu relaciju, *prostor – dejstvo – čovek*, moguće je realizovati putem niza *promena*, kako prostora koji deluje na nas, tako i prostora sopstvenog unutrašnjeg bića. Zavisno od intenziteta doživljaja kojim čovek gradi relaciju s prostorom, dejstvo prostora je moguće ostvariti na nekoliko nivoa, a posebno na nivoima koji određuju *stanja* prostora, a time i unutrašnjeg bića čoveka.

Sintagma „dejstvo prostora“ uveden je kao pojam nastao iz potrebe da objasni metod i sredstva kojima prostor vrši dejstvo, kao i na kojim nivoima se dejstvo uspostavlja. Pitanje dejstva prostora razmatra zašto i na koji način može biti ostvaren odnos sa određenim prostorom, kao i šta je ishod takve relacije u odnosu na prostor, ali i čoveka. S obzirom da analizom pojma *dejstvo* nailazimo na sledeća značenja: delotvorna moć (moć delovanja), delovanje, učinak, rezultat delanja, rada, efekat, utisak ili impresija,⁹² možemo reći da se pojava *dejstva* odnosi isključivo na *prouzrokovano stanje* koje ima snagu da deluje i izaziva reakciju. Tako gledano, dejstva u arhitekturi mogu nastati onda kada nam „posreduju snažan osećaj njihovih prostora“,⁹³ jer „[u] svakoj u sebi zatvorenoj tvorbi obitava magična sila. ... Osećaji nas preplavljaju. Nešto nas pogađa“.⁹⁴

⁹¹ Bruno Zevi: *Kako gledati arhitekturu*, KMA, Beograd, 1966, str. 75.

⁹² Miroslav Nikolić (ur.): *Rečnik sprskoga jezika*, Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 259.

⁹³ Peter Zumthor: *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003, str. 20.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 16.

2. Dejstvo prostora kao sredstvo

Ako smo *dejstvo prostora* odredili kao način kojim je moguće uspostaviti dijalog s prostorom, osnovnom arhitektonskom strukturom koja vrši dejstvo, ali je istovremeno i sama izložena delovanju sila, možemo reći da je takav proces dvojnog karaktera. Vrednost takvog delovanja ogleda se upravo u izmeni stanja prostora pod uticajem sila, jednako kao i čoveka koji u njemu egzistira. Ova izmena stanja zapravo je pokrenuta sublimacijom svih faktora (sila) koji podstiču dejstvo. To znači da relaciju *dejstvo – prostor – dejstvo* možemo posmatrati kao trijadu u kojoj promena ne mora nužno, a ni trenutno biti vidljiva. Posledica takvog procesa jeste transformacija unutrašnjeg stanja pojedinca, ali i prostora, jer predstavlja envelopu koja štiti čoveka. Dakle, radi se o postupku koji, u konačnom ishodu, ima cilj da izazove doživljaj u posmatraču, odnosno „priču” prostora. S obzirom na to da se međusobno delovanje čoveka i njegove okoline „vrši putem dva komplementarna procesa, od kojih je jedan usmeren unutra, a drugi napolje”,⁹⁵ to znači da je dejstvo dvostruko, komplementarno i obostrano. Naime, takav mehanizam generiše doživljaj, ali istovremeno gradi poseban odnos prema prostoru, samo je pitanje „delotvorne” moći kodova kojima to može biti postignuto.

Dejstvo i kod

U teoriji informacije, *kod* označava „skup svih invarijantnih jedinica kojima komunikacioni sistem raspolaže i skup pravila pomoću kojih se te jedinice kombinuju u procesu komuniciranja”.⁹⁶ Njihova realizacija može biti varijantna i materijalna, a svaki niz koji je moguće dobiti kombinovanjem ovih jedinica (u vremenu i prostoru), predstavlja *poruku*.⁹⁷ Italijanski pisac, filozof i semiolog, Umberto Eco (*Umberto Eco*) u knjizi *Kultura, informacija, komunikacija* bavi se semiološkim istraživanjem kulturnih fenomena i posmatra ih kao komunikacione činioce. On smatra da je *kod* „model jedne grupe komunikacionih konvencija, koji se kao takav pretpostavlja, da bi

⁹⁵ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, str. 59.

⁹⁶ Zdenko Škreb (ur.): *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, str. 354.

⁹⁷ Ibid.

se objasnila mogućnost komunikacije izvesnih poruka”.⁹⁸ Pored toga, on još navodi da je semiološko istraživanje „ne samo način na koji informativne poruke obnavljaju kodove i ideologije, već *nam istovremeno pokazuje kontinuirano kretanje pomoću koga informacija menja kodove i ideologije i pretvara se u novi kod i novu ideologiju*”.⁹⁹ Tako posmatrano, putem kodova je moguće ustanoviti značenja i „orkestraciju” izvesnih poruka, sa ciljem da u okviru datog sistema odnosa budu prihvaćeni i obrađeni, individualno ili kolektivno. Ishod takvog procesa komunikacije jeste produkcija niza poruka ili sistema značenja koji deluju na čoveka i kojima je moguće ustanoviti nove vrednosti sistema odnosa unutar datog konteksta.

Tako posmatrano, *dejstvo* je moguće definisati kao sredstvo koje putem kodova ostvaruje novo značenje određenih oznaka. Ovakav komunikacioni odnos je iterativan i izložen stalnom delovanju spoljašnjih sila, koji u zavisnosti od datog konteksta utiče na izmenu percepcije i *stanja* onoga ko interpretira poruke ishoda takvog delovanja. Osnovna ideja ovog postupka jeste mogućnost „čitanja“ prostora kroz lično iskustvo, ili kroz seriju ličnih iskustava drugih. Ono što može biti prepoznato kao dodatna vrednost ove ideje jeste mogući potencijal prostora koji dejstvuje a da se u njemu fizički ne nalazimo.

Kodovi dejstva prostora

Primena dejstva prostora ogleda se u činjenici da je moguće uspostaviti relaciju čoveka sa prostorom u različito vreme i usled različitih okolnosti. Uslov takvog delovanja, mogli bismo reći, omogućen je putem kodova koji podstiču mogućnost i realizaciju faktora dejstva prostora. To znači da je čovekov doživljaj, zapravo, sublimacija svih činilaca koji formiraju prostor kao neprekidan izvor poruka i koji putem dejstva komunicira sa čovekom. Drugim rečima, zavisno od konteksta i odnosa koji formiraju prostor, ali i pojedinca koji u njemu egzistira, dejstvom može biti izgrađen određen algoritam po kom je moguće uspostaviti relaciju prema egzistencijalnom prostoru, jednako kao i sopstvenom prostoru bića. Istovremeno, osim na pojedinca, dejstvo može biti ostvareno u odnosu na grupu ili kolektiv, što na

⁹⁸ Umberto Eko: *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973, str. 57.

⁹⁹ Ibid., str. 107.

neki način dovodi do tumačenja različitih zakonitosti po kojima dejstvo može biti uspostavljeno. Konačno, reč je o dejstvu generisanom putem sledećih činilaca, sastavljenih od sistema dejstvujućih sila, u ovom radu označenih kao *kodovi dejstva prostora*:

- 1) **ideologija** (putem dejstva gradi mišljenje o prostoru) – „korpus ideja koje odražavaju društvene potrebe i težnje pojedinca, grupe, klase ili kulture“,¹⁰⁰ a usled kojih nastaje prostor i označava principe po kojima prostor može biti izgrađen;
- 2) **kontekst** (putem dejstva formira prostor) – utiče na moguće stalnosti ili promene stanja prostora koja stvaraju doživljaj u posmatraču i mogu uticati na izmenu percepcije prostora;
- 3) **arhitektura** (putem dejstva gradi prostor) – formira egzistencijalni prostor, pri čemu izmena stanja arhitektonskog prostora ili odsustvo utilitarne funkcije može uticati na doživljaj;
- 4) **značenje** (putem dejstva gradi unutrašnji prostor bića) – uspostavlja sa čovekom relaciju usled koje mu prostor može postati subjektivno važan;
- 5) **sećanje** (putem dejstva gradi priču prostora) – zasniva se na konkretnom emocionalnom iskustvu prostora, ili u prostoru, gde je nakon izvesnog vremena i u ponovnom susretu sa istim prostorom, moguće uspostaviti doživljaj.

Cilj dejstva putem „kodiranja“ prostora jeste upravo izgradnja stvaralačkog diskursa koji će omogućiti proučavanje prostora kao katalizatora kreativnih mišljenja. Rezultat takvog procesa jeste uspostavljanje „personalizovanog koda“, koji prostoru može dati novu vrednost i mogućnost da bude pročitao na poseban način.

¹⁰⁰ <https://www.jabcreations.com/philosophy/definitions>, u Radivoje Dinulović: „Ideološka funkcija arhitekture u društvu spektakla“, Međunarodna konferencija *Arhitektura i i deologija*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012, bez paginacije. Tekst preuzet sa sajta www.scen.uns.ac.rs.

3. Nivoi dejstva prostora

„Prostor je stvaran jer izgleda da deluje na moja osetila
znatno pre negoli na moj um.
Materijalnost moga tela istodobno koincidira
i bori se s materijalnošću prostora.
Moje telo nosi u sebi prostorna svojstva i odrednice prostora:
gore, dole, desno, levo, simetrija, asimetrija.
Ono čuje u jednakoj meri koliko i vidi.“
Bernar Čumi¹⁰¹

Nivoje dejstava određuje rezultat delovanja prostora na čoveka, ali i obrnuto – dejstvo čoveka u prostoru. Razmatrajući nivoje egzistencijalnog i arhitektonskog prostora u knjizi *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Kristijan Norberg-Šulc definiše *nivo* kao ishod čovekove okoline i svih elemenata koji je određuju. Za njega svako delovanje unutar prostora „ima svoje prostorne aspekte, jer svaka aktivnost sadrži u sebi kretanje i odnose prema prostorima“. ¹⁰² Posmatrajući elemente egzistencijalnog prostora, Norberg-Šulc razlikuje njihovu pojavu u nekoliko nivoa, međusobno zavisnih i uzajamno povezanih. Taj sistem nivoa određen je, pre svega, *rukom* kao najnižim nivoom prostora, dok je sledeći nivo *telo*, a zatim *kuća*. *Urbani, pejzažni i geografski nivo*, takođe su deo sistema koji, prema Norberg-Šulcu, čine *nivoje egzistencijalnog prostora*.¹⁰³ Baveći se temom prostora, Radivoje Dinulović je na jednom od svojih predavanja¹⁰⁴ modifikovao i proširio Šulcovu „listu“, dodavši nivoje *sobe, susedstva i vasiona*, dok je malom izmenom definisao nivo *grada, pejzaža i zemlje*. Ovaj sistem pokazuje na kojim je sve nivoima moguće prepoznati prostor, kao i koji elementi utiču na njegovo formiranje. Nivoi „predstavljaju“ i „sadrže“ jedni

¹⁰¹ Bernard Tschumi: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 36.

¹⁰² Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, str. 60.

¹⁰³ Ibid., str. 49.

¹⁰⁴ Radivoje Dinulović: „Nivoi, struktura i kompozicija scenskog prostora“, predavanje održano na Fakultetu tehnikih nauka u Novom Sadu, 28. oktobar, 2012.

druge, kao što se nikada i ne iskazuju na isti način.¹⁰⁵ Stoga možemo reći da nivoi formiraju „polja“ delovanja svojim uzajamnim dejstvima i tako stupaju u dijalog s prostorom.

nivo ruke

nivo tela

nivo sobe

nivo kuće

nivo susedstva

urbani nivo

... nivo grada

pejzažni nivo

... nivo pejzaža

geografski nivo *

... nivo zemlje

*** nivoi prostora prema Kristijanu Norberg-Šulcu**

nivo vasion*

*** nivoi prostora prema Radivoju Dinuloviću**

Prikaz sistema nivoa prostora

U odnosu na *dejstvo prostora*, nivoi imaju funkciju da utiču na izmenu stanja prostora, ali pre svega da putem kodova koji nastaju uzajamnim delovanjem nivoa, promene čovekovo unutrašnje stanje. Drugim rečima, nivoi prostora označavaju oblik putem kog je moguće uspostaviti dejstvo kao sredstvo izgradnje doživljaja. Posledice takvog delovanja prostora, dakle, ishod su dejstva prostora na čoveka i čoveka u prostoru, jer „ne prolaze samo prostori kroz naš duh: i naš duh prolazi kroz prostore“¹⁰⁶. Na taj način se *nivoi dejstava prostora* manifestuju kao mehanizmi nivoa prostora kojima je moguće uspostaviti dejstvo.

O formiranju dejstava, putem kojih je moguće formirati prostorne mehanizme, piše Kurt Levin (*Kurt Lewin*), koji razlikuje fizički i psihološki prostor kao konkretne prostorne sisteme, i oba ih označava „svetovima“. Za fizički prostor, Levin kaže da nam se „pruža“ vizuelno, kao i da je njegova osnovna karakteristika to što se smatra jedinstvenim koherentnim prostorom. Fizički prostor, isto tako, obuhvata celinu svih delova koji postoje u određenom trenutku, ali, istovremeno sadrži i isključivo fizičke

¹⁰⁵ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, str. 59.

¹⁰⁶ Milenko Misailović: *Dramaturgija scenskog ...*, str. 292.

delove.¹⁰⁷ Levin takođe kaže da prema zakonima fizike, fizički prostor ne podleže spoljašnjim uticajima i zato ga smatra „usamljenim“ i dinamički zatvorenim sistemom. Nasuprot tome, psihološki prostor označava kao „pluralitet“ i dinamički nezatvorenu celinu, u kojoj su psihološki događaji definisani životnim prostorom, kome sledi promena kao rezultat stanja i događaja unutar tog istog prostora.¹⁰⁸

Vođeni Levinovim razmatranjem fizičkog prostora kao „jedinog povezanog prostora koji obuhvata sve postojeće fizičke realitete“, i razumevanjem psihološkog prostora kao životnog, za koji kaže da „svakog pojedinca čini potpunim, jednako kao potpunost 'fizičkog sveta'“,¹⁰⁹ možemo ustanoviti dve osnovne kategorije nivoa dejstva prostora – *fizički prostor* i *intimni prostor*. Budući da ova dva mehanizma deluju kao međusobno suprotni prostorni nivoi, njihovo sadejstvo uspostavlja jedan novi svet, koji možemo nazvati „zajednički prostor“.¹¹⁰ U ovom slučaju, pojam intimnog se ne odnosi samo na „privatno“, već i na unutrašnji, mentalni prostor, zbog čega ova kategorija podrazumeva nivoe *sećanja* i *imaginacije*. Međutim, ako smo ranije ustanovili da je dejstvo dvojno, postavlja se pitanje može li prostor da deluje i kada se u njemu ne nalazimo. Drugim rečima, da li je moguće uspostaviti dejstvo putem prostora prikazanog na fotografiji? U skladu sa ovom pretpostavkom, nivoe dejstava prostora podelićemo u tri kategorije:

- nivo dejstva
fizičkog prostora
- nivo dejstva
intimnog prostora ... nivo sećanja
 nivo imaginacije
- nivo dejstva
fotografije (prostor u fotografiji).

¹⁰⁷ Kurt Levin: *Principles of Topological Psychology*, McGraw Hill, New York, London, 1936, str. 62–66.

¹⁰⁸ Ibid., str. 67–69.

¹⁰⁹ Ibid., str. 67.

¹¹⁰ Milenko Misailović: *Dramaturgija...*, str. 307.

Fotografija kao nivo dejstva

Etimološko značenje reči fotografije potiče od grčkih reči *phos* – svetlo i *graphein* – pisati.¹¹¹ Pojam fotografije Miško Šuvaković definiše kao optičku sliku ili prikaz, odnosno umetničku sliku, ali i „vizuelni nestandardni značenjski vredan zapis (vizuelni znak ili struktura vizuelnih znakova, tj. vizuelni tekst)“.¹¹² To znači da fotografiju možemo posmatrati kao višeznačno sredstvo ili zapis koji nam omogućava „čitanje“ onoga šta se na njoj nalazi. Ipak, „čitanje“ fotografije mora zavisiti, pre svega, od subjekta koji učitava njene kodove, dok pitanje „teksta“ fotografije svakako zavisi od sadržaja, kao i relacije subjekta sa onim što je na fotografiji prikazano. Po pitanju teksta, Francuski teoretičar književnosti Rolan Bart (*Roland Barthes*) razlikuje dve vrste – „tekst zadovoljstva“ i „tekst naslade“. Za Barta je tekst zadovoljstva „onaj koji zadovoljava, ispunjava, baca u euforiju“, dok je tekst naslade „onaj koji dovodi u stanje gubitka, izaziva neugodu (možda do izvesne dosade), uzdrmava istorijske, kulturne, psihološke slojeve čitaoca...“¹¹³ Tako posmatrano, fotografiju možemo uvrstiti u kategoriju nivoa dejstva jer pitanje značenja, čitanja i njenih različitih tumačenja, omogućavaju dejstvo, a samim tim i doživljaj u posmatraču. Zapravo, fotografija kao dokument koji „mehanički ponavlja nešto što se u stvarnosti nikad ne može ponoviti“,¹¹⁴ predstavlja nivo dejstva putem kog je moguće doživeti prostor. S obzirom na to da fotografiju možemo definisati i kao „papir, karton ili plastiku sa slikom koja je svetlosno hemijski izazvana i fiksirana na površini“,¹¹⁵ ona ipak uvek prikazuje određeni prostor. Tačnije, predstavlja format u kom prostor može biti doživljen indirektno, tj. putem fotografije.

U knjizi *Svetla komora – beleška o fotografiji*, Rolan Bart navodi: „Sama fotografija nije ništa živo (ne verujem u 'žive' fotografije), ali me ona oživljava: upravo to je avantura“.¹¹⁶ O dejstvu fotografije, Bart još kaže: „Fotografija ne obnavlja sećanje na prošlost... Ona na mene ne deluje tako što obnavlja ono što je poništeno

¹¹¹ Hejjo Klajn: *Mali leksikon štamparstva i grafike*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1979, str. 77.

¹¹² Ibid., str. 231.

¹¹³ Rolan Bart: *Zadovoljstvo u tekstu i varijacije o pismu*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 106.

¹¹⁴ Rolan Bart: *Svetla komora. Beleška o fotografiji*, Kulturni centar Beograda, Beograd, 2011, str. 12.

¹¹⁵ Miško Šuvaković: *Pojmovnik...*, str. 230.

¹¹⁶ Rolan Bart: Op. cit., str. 24.

(vremenom, udaljenošću), već tako što potvrđuje da je to što vidim postojalo. A to dejstvo je u pravom smislu skandalozno. Fotografija me uvek zaprepašćuje, i to zaprepašćenje traje i obnavlja se, neiscrpno¹¹⁷. Bart, dakle, vidi fotografiju kao dokaz kojim potvrđujemo događaj ili sećanje, a njeno dejstvo je uvek izloženo različitim tumačenjima. Isto tako, pitanje verodostojnosti fotografije može uticati na njeno „čitanje“. Zavisno od percepcije subjekta koji je „čita“, fotografija može delovati i ukoliko nismo njen autor ili ne poznajemo sadržaj koji prikazuje. Njena moć je upravo u tome – da uspostavlja komunikaciju između subjekta koji posmatra fotografiju i onoga što je na njoj prikazano. Međutim, u ovom procesu komunikacije učestvuje i autor fotografije, kao neko ko čitav taj proces konstruiše.

Proces nastanka fotografije vezujemo za upotrebu optičke sprave pod nazivom *camera obscura*. Taj izum je predstavljao „mračnu sobu sa malim otvorom na zidu ili na prozorskom kapku, kroz koji se obrnuta slika prizora spolja projektuje na suprotan zid ili belo platno“¹¹⁸. Prvobitan oblik *camere obscurae* bio je deo zamračene sobe u kući iz koje je fotograf mogao da fotografiše samo portrete ljudi i prizor ispred otvora. Prvu skicu kamere u obliku šatora nacrtao je nemački matematičar i astronom Johan Kepler (*Johann Kepler*). *Camera obscura* je postala lako prenosiva, a ilustraciju sprave ovog tipa dao je Atanasijus Kirčer (*Athanasius Kircher*), naučnik jezuita i profesor u Rimu, koji je osmislio *cameru obscuru* kao kocku sačinjenu od lakog i jakog materijala. U centru svakog zida nalazilo se sočivo, a unutar kocke još jedna – unutrašnja kocka, načinjena od providnog papira za crtanje, gde je umetnik ulazio kroz otvor na podu.¹¹⁹ Treba napomenuti da je ovo poslednji oblik *camere obscurae* gde imamo prisutnog umetnika u kameri, odnosno u fizičkom prostoru. Naime, shvativši da nije neophodno da umetnik uđe u kameru, Kirčerov učenik Kaspar Šot (*Kaspar Schott*) konstruisao je kameru u obliku dve kutije, koja kasnijim modifikacijama i novim otkrićima konačno vodi razvoju izgleda optičkog aparata – današnjeg fotoaparata. Postupak fotografisanja, koji se na samom početku nastanka fotografije zasnivao na prisustvu čoveka unutar prostora, namenski izgrađenog, možemo povezati s nivoima dejstva prostora. Najpre, izumom *camere obscurae* bila

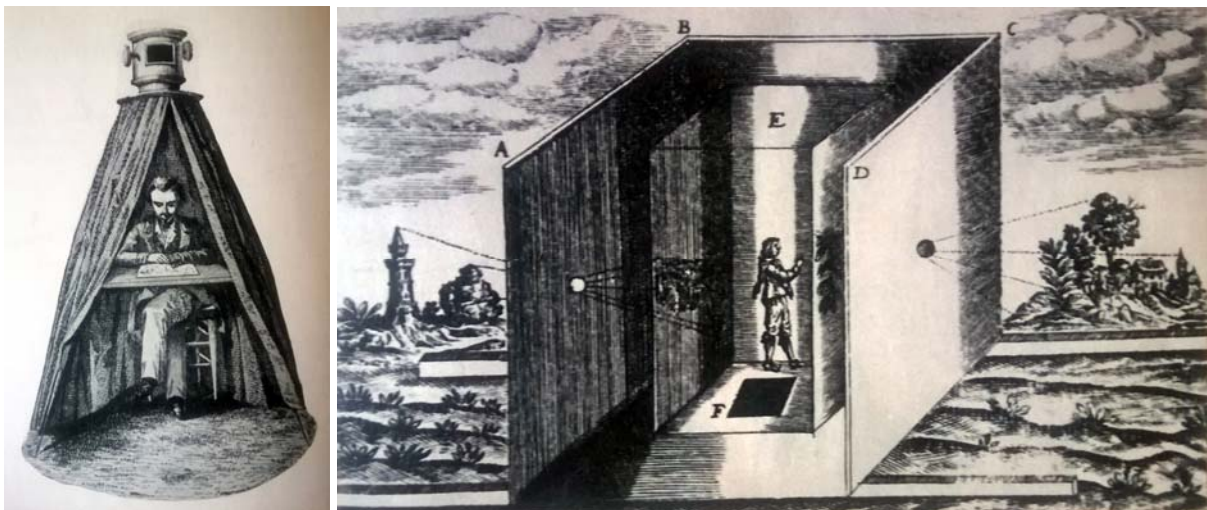
¹¹⁷ Ibid., str. 77.

¹¹⁸ Helmut Gernsheim: *Fotografija – sažeta istorija*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1973, str. 10.

¹¹⁹ Ibid., str. 13.

su formirana dva tipa prostora: šatorskom kamerom formiran je intimni prostor, a pokretna *camera obscura* izgradila je fizički prostor. Ovde možemo uočiti da se fotografija, još u vreme svoje tehničke evolucije, zasnivala na relaciji s prostorom.

Ako je, danas, fotografija dokument koji možemo definisati kao vizuelnu predstavu prostora, koja svojim delovanjem menja stanje intimnog prostora subjekta kao posmatrača fotografije i tako gradi odnos s prikazanim prostorom, možemo reći da ima slične karakteristike kao i realan (fizički) prostor. Fotografija s jedne strane, prikazuje prostor koji predstavlja dokaz, dok je sa druge, prostor u fotografiji istovremeno i imaginaran. Zavisno od toga ko fotografiju posmatra – da li autor fotografije ili neko ko prvi put vidi sadržaj fotografije, gledajući, može da je zamišlja kao priču. Međutim, takvo dejstvo je indirektno i ono što pravi razliku između realnog prostora i prostora u fotografiji jeste pitanje autentičnosti i istinitosti tog dejstva.

Šator-*camera obscura*, 1620. godina (levo) i prenosna *camera obscura*, 1646. godina (desno).

V

POETIKA PROSTORA

1. Pojam poetike

Poetika je pojam koji danas često upotrebljavamo i koji se pojavljuje u raznim oblastima, a da nemamo svest o tome šta zapravo znači. Etimološko značenje ovog termina polazi od latinske reči *poetica* i grčke *ποιητική* (*τέχνη*), što označava pesničko umeće, odnosno, pesništvo.¹²⁰ U predgovoru Aristotelove knjige *O pesničkoj umetnosti*, Ksenija Maricki Gađanski navodi da se u korenu grčke odrednice *poetikos* nalazi reč *techne*, koja označava veštinu, zanat i umetnost. Ovde možemo pronaći vezu s vrstom delatnosti *tehton*, što u prevodu s grčkog jezika znači „zidar“.¹²¹ Pored toga, koren reči poetike i poezije sadrži istu grčku reč, *ποίησις*, koja označava stvaranje,¹²² što nas vodi definiciji pojma poetike kao nauke koja se bavi proučavanjem teorije književnosti, odnosno pesništvom. S druge strane, po definiciji Miška Šuvakovića, poetika označava „teorijsku analizu i razmatranje geneze umetničkog dela, tj. postupka zamišljanja, planiranja i realizacije umetničkog dela“.¹²³ Za Tanju Popović, poetika je „disciplina koja propisuje norme stvaranja“.¹²⁴ To znači da suštinsko značenje pojma poetike može biti zasnovano na procesu koji podrazumeva kreativno delovanje pojedinca, kao i „nadgradnju“ prostora njegovog unutrašnjeg bića, a posebno proces putem kog je moguće izraziti „svoju stvaralačku snagu više u priči (radnji) negoli u stihovima“.¹²⁵ Postavlja se pitanje kada i u kom kontekstu značenje poetike može služiti za označavanje i prikazivanje stvaralačkog postupka koji prevazilazi okvir književnog, odnosno pesničkog delovanja određene pojave.

¹²⁰ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48980>, 27. april, 2017.

¹²¹ Ksenija Maricki Gađanski: "Aristotel – najznačajniji mislilac antike", u *Aristotel: O pesničkoj umetnosti*, Rad, Beograd, 1982, str. 14.

¹²² <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48980>, 27. april, 2017.

¹²³ Miško Šuvaković: *Pojmovnik ...*, str. 458.

¹²⁴ Tanja Popović: *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2010, str. 539.

¹²⁵ Aristotel: *O pesničkoj umetnosti*, Rad, Beograd, 1982, str. 49.

2. Poetsko i poetičko u prostoru

O „poeziji prostora“ piše Luis Hamer (*Louis Hammer*) koji u svom tekstu „Arhitektura i poezija prostora“, opisuje „kuću“ kao „sklonište“ u kojoj je moguće ostvariti sopstvene unutrašnje potrebe. „Biti kod kuće je biti u prostoru koji istovremeno prima i prihvata...“.¹²⁶ Za Hamera, kuća je mesto gde se pronalazimo, gde „ostavljamo“ sebe i ostvarujemo sopstveno biće. Trenutak u kom postajemo svesni takve relacije s prostorom, kao i veze prostora s načinom naše percepcije, mišljenja i osećanja, Luis Hamer naziva „pesmom prostora“. „Uхватiti sebe kao subjekta percepcije znači uхватiti sopstvenu moć stvaranja, odnosno sposobnost da proširimo prostor koji nam se otvara kao neka vrsta doma.“¹²⁷ Nasuprot tome, sintagmu „poetika prostora“ uveo je Gaston Bašlar u svom istoimenom delu, posmatrajući prostor s fenomenološkog stanovišta. „Najmudriji poetski maštar“,¹²⁸ objašnjava fenomen poetike na primeru intimnog prostora, koji je za njega takođe pojam „kuća“, predstavljena kao topografija našeg intimnog bića.¹²⁹ Bašlar još kaže: „Posredstvom pesama, možda više nego posredstvom sećanja, dolazimo do poetične suštine prostora.“¹³⁰ Ovde je reč o doživljaju, odnosno stanju ili osećanju neizmernosti u nama, koje ne mora nužno biti vezano za određen predmet, jer su pesme zapravo „reči“ – „ozvučeni prostori ljudskog duha“,¹³¹ predstavljene u obliku utočišta ili doma ljudskog duha. One su prostor.¹³² A pošto se prostor pojavljuje u raznim oblicima i usled različitih okolnosti ili dejstvujućih sila, možda možemo reći da „poezija sadrži sreću koja joj je svojstvena, bez obzira na dramu koju eventualno ilustruje“.¹³³ Ovde dolazimo do relacije drame i poezije, gde je moguće govoriti o dejstvu prostora na psihološko stanje koje može izazvati napetost ili uzbuđenje u posmatraču, što su zapravo osnovna svojstva dramske poezije. Najpre, dramska književnost podrazumeva „dimenziju neposrednoga oživljavanja prizora ljudskog života, iluziju konkretne

¹²⁶ Louis Hammer: „Architecture and the Poetry of Space“, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 1981, str. 384.

¹²⁷ *Ibid.*, str. 385.

¹²⁸ Mariela Cvetić: *Das Unheimliche...*, str. 108.

¹²⁹ Gaston Bašlar: *Poetika...*, str. 25.

¹³⁰ *Ibid.*, str. 33

¹³¹ Milenko Misailović: *Dramaturgija...*, str. 371.

¹³² *Ibid.*

¹³³ Gaston Bašlar: *Op. cit.*, str. 17.

zbilje“,¹³⁴ u kojoj razlikujemo dva osnovna elementa drame – tragediju i komediju. Prema Vladimiru Kralju, poetsko gledište drame odnosi se upravo na otkrivanju kontrasta, suprotnosti, protivrečnosti, disonanci i deziluziji u ljudskoj egzistenciji.¹³⁵ Oblik stanja koji označava osnovna svojstva dramske poezije, prema Kralju, izdvaja se kao pojam *dramatičnog*. Ova odrednica se izvodi iz pojma dramatične radnje (*drama*: grč. *δραμα*: radnja, događaj) koja označava čin volje, iz kojeg proizlaze kolizije, sukobi ili borbe.¹³⁶ U oblasti poezije, suprotno pojmovima drame i dramatičnog, javlja se termin *idiličnost*, „konkretno idila kao prikaz potpune pomirenosti čoveka sa samim sobom i svojom okolinom. Nasuprot potpunom miru i unutrašnjoj harmoniji idile, drama je kretanje u suprotnostima i traženje neprestanih promena. Nasuprot skladnom jedinstvu idile, suštinu, nerv dramatičnog sukoba predstavljaju podvojenost, rasprava, razbijenost, dijalektična antitetičnost“.¹³⁷ To znači da u dijalogu s prostorom možemo ostvariti *stanja* koja uspostavljaju dramatičan ili idiličan odnos, koji kao „demonstrator egzistencijalnih suprotnosti i protivrečnosti“,¹³⁸ najpre zavisi od unutrašnjeg stanja bića.

Budući da pojam poetike ima etimološki isto značenje kao i odrednica poezija, a to je *stvaranje*, možemo ipak reći da postoji suštinska razlika među pojmovima. Naime, osnovna razlika pronalazi se u tome što je poetika nauka koja proučava zakone i osobenosti umetničkog stvaranja, dok poezija označava sva književna ostvarenja napisana u stihu.¹³⁹ Dakle, poetika proučava pojave i procese koji mogu doprineti stvaralačkom postupku kao beskonačnoj igri značenja, a poezija je doslovce ishod takvog postupka. Upotreba dva pojma često je u obliku priloga i zato analizom oba pojma kao priloške odrednice možemo uočiti razliku, gde se priloška odrednica „poetičko“ odnosi na poetiku, a „poetsko“ na poeme i poeziju.¹⁴⁰ Budući da je glavna okosnica ovog rada prostor, istraživanje će biti usmereno na razumevanju prostora kao **poetičkog**. Primena ove odrednice najpre podrazumeva **proces** i **pojavu stvaranja**, međutim kad govorimo o prostoru, svakako postoji uticaj poezije kao

¹³⁴ Zdenko Škreb: *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, str. 137.

¹³⁵ Vladimir Kralj: *Uvod u dramaturgiju*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1966, str. 138.

¹³⁶ Ibid., str. 7.

¹³⁷ Ibid., str. 186.

¹³⁸ Ibid., str. 195.

¹³⁹ Tanja Popović: *Rečnik...*, str. 539–542.

¹⁴⁰ Miroslav Nikolić: *Rečnik srpskoga jezika*, Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 955.

moгуći generator „lične poetike“. Dovođenjem pojma poezije, poetike i poetičkog u relaciju s prostorom, moguće je uspostaviti čitav sistem faktora i mehanizama pomoću kojih možemo istražiti genezu takvog procesa i definisati potencijal stvaralačkog mišljenja o prostoru.

3. Poetičko dejstvo prostora kao konstrukt

„Prostor poziva na akciju, a pre akcije stupa u dejstvo mašta.“

Gaston Bašlar¹⁴¹

Svaki prostor pruža beskonačno mnogo različitih doživljaja, jer je doživljaj prostora uvek različit u odnosu na pojedinačno sećanje ili relaciju s prostorom. Prilikom takvog procesa, prostor se nameće čoveku i njegovom duhu, ali se čovek i brani od prostora, istovremeno se trudeći da ga osvoji.¹⁴² U delu Viktora Igoa *Bogorodična crkva u Parizu*, analizirajući prostor katedrale i međusobnu relaciju s Kvazimodom, pozorišni reditelj i teatrolog Milenko Misailović uočava skrivenu ili potencijalnu energiju prostora, diktat ili vlast prostora, kao i njegov unutarnji sadržaj. Na osnovu ovih osobina prostora, Misailović dolazi do stava da svaki prostor ima svoje vidljive ili nevidljive sile, ali i pravce dejstva ili usmerenosti, kao i svoj karakter (zdravlje i bolest prostora, korisnost ili štetnost prostora).¹⁴³ Nakon toga izdvaja tri funkcije prostora – orijentacionu, stratešku i ideološku. Za poslednju navedenu funkciju, Misailović kaže da je ideološka „jer je i prostor ideološki objekt koji može da ima dejstvo subjekta“.¹⁴⁴ U takvom delovanju prostor postaje „svedok“ ili „dokaz“, jer odnos sa čovekom prerasta u sadejstvo koje „izmiruje obostrane suprotnosti dok se ne ispolje kao sličnost između čoveka i njegovog spoljašnjeg prostora“.¹⁴⁵

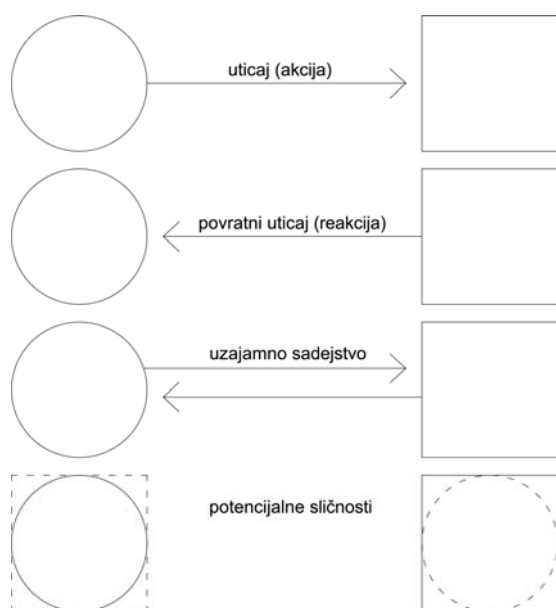
¹⁴¹ Gaston Bašlar: *Poetika...*, str. 39.

¹⁴² Milenko Misailović: *Dramaturgija scenskog...*, str. 158.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid., str. 157.

Šematski prikaz sudejstva čoveka i prostora.

Čovek, međutim, usled tragičnog ili dramatičnog događaja, često traži utehu u drugom prostoru, bežeći tako iz stvarnog u imaginarni, odnosno idilični prostor. Budući da su imaginarni prostori, kako Misailović navodi, po svom dejstvu jači od stvarnih prostora, a prostor utočišta smo naznačili kao dom ili kuću, jasno je da karakter prostora može imati dejstvo imaginacije onda kada je moguće realizovati sopstveno biće. To nas vodi uvođenju poetičke funkcije, koja ima zadatak da izgradi relaciju čoveka s prostorom i u njemu pobudi kreativno biće. Taj proces je moguće ostvariti putem „poetskih slika“ koje, zapravo, nastaju dejstvom prostora na čoveka. Za Gastona Bašlara je „poetska slika“ „nekakav iznenadni reljef psihe“, koji može izazvati „odjeke u prošlosti tako da se ni sagledati ne može do koje dubine će odjeci odzvanjati i gde će se ugasiti“.¹⁴⁶ Ona označava centar poetičke aktivnosti kao „direktan proizvod srca, duše, čovekovog bića shvaćenog u njegovoj aktuelnosti“,¹⁴⁷ i otvara potencijal kreativnosti bića koje percipira. „Čitanje“ prostora na taj način „uzbuđuje, dokazuje – poziva i teši – on je začuđujući i blizak“,¹⁴⁸ dok „poetska slika“ u tom trenutku „deluje kao privid, konstrukt, kao nešto što nikada nije ni bilo stvarno“.¹⁴⁹ U relaciji s prostorom, poetička funkcija, dakle, ima za cilj da uspostavi poetičko dejstvo prostora koje formira doživljaj. Ishod takvog postupka je moguće

¹⁴⁶ Gaston Bašlar: *Poetika...*, str. 1–2.

¹⁴⁷ Ibid., str. 3.

¹⁴⁸ Gaston Bašlar: „Trenutak poetski i trenutak metafizički“, časopis „*Polja*“, Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad, Godina XXIII, Broj 24, oktobar 1977, str. 5.

¹⁴⁹ Radivoje Dinulović: „Ideološka funkcija..., bez paginacije.

„čitanje“ novih značenja prostora, što doprinosi uspostavljanju kreativnog odnosa prema tom prostoru. U takvoj relaciji, prostor je moguće doživeti *poetičkim*.

Stoga, možemo reći da *poetičko dejstvo prostora* uspostavlja poetski prostor putem sadejstva čoveka i prostora. Istovremeno, poetska funkcija prostora gradi relaciju sa čovekom, pri čemu taj odnos postaje subjektivno važan onda kada nas najiskrenije „dodirne“. Iskustvo takvog prostora pruža mogućnost kreativnog mišljenja o prostoru u obliku najličnijih „poetskih dimenzija“ ljudskog bića, koje predstavljaju snažan oslonac za produkciju novih stvaralačkih procesa. „Stvar je u tome da se doživi nedoživljeno, da se čovek otvori novom prodoru jezika“,¹⁵⁰ i da se putem mehanizama koji u našem biću grade doživljaj čovek identifikuje s prostorom i postane ravnopravan prostoru.

¹⁵⁰ Gaston Bašlar: *Poetika...*, str. 17.

V

PROSTOR KAO MESTO

1. Pojam mesta

Mesto, njegovo značenje, oblik i povezanost sa čovekom predstavljaju esenciju prostora. Kada govorimo o mestu, istovremeno mislimo i na prostor. Međutim, postoji određena razlika između ova dva pojma. I mada odvojeni, koncepti prostora i mesta ipak su isprepleteni.¹⁵¹ Da bismo ustanovili razliku između prostora i mesta, neophodno je prvo objasniti značenje pojma mesta, kao što je to učinjeno s prostorom u prethodnim poglavljima. Mesto se najpre vezuje za geografski pojam lokacije i humanističku geografiju,¹⁵² a termin je u upotrebi tek od 1970. godine. Etimološko značenje pojma mesto vodi poreklo od grčke reči *tópos* (τόπος - mesto), dok je prema definiciji mesto fizičko okruženje ili tačka u kojoj se vrši prijem,¹⁵³ a termin se najčešće koristi za označavanje položaja ili određene lokacije. Prema Timu Kresvelu (*Tim Cresswell*), mesto je značenjsko ustrojstvom „lokacije“, „lokusa“ i „osećaja mesta“. Lokacija se odnosi na „gde“ je to mesto, lokus na izgled, dok osećaj mesta podrazumeva sposobnost da se mesto doživi. Ova značenja koja se odnose na mesto, su individualna i mogu biti zasnovana na ličnoj biografiji pojedinaca, a moguće je i deliti ih.¹⁵⁴ Debora Stivenson (*Deborah Stevenson*) povezuje mesto sa „simboličkim i afektivnim područjem iskustva i značenja“, koji se najpre odnose na pripadanje, zajednicu i identitet.¹⁵⁵ Ona mesto definiše kao „višeslojno i upleteno u kompleks sećanja, značenja i imaginacije“. ¹⁵⁶ Dakle, mesto i prostor imaju sličnosti, a osnovna razlika je u *značenju* međupovezanosti koje može postojati u takvom sistemu odnosa.

¹⁵¹ Debora Stivenson: *Gradovi kulture*, Agora, 2016, str. 41.

¹⁵² Ova grana geografije se još naziva antropogeografija i bavi se proučavanjem mehanizama i procesa koji formiraju odnose između čoveka i njegove okoline.

¹⁵³ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/place>, 5. jun, 2017.

¹⁵⁴ Tim Cresswell: "Place", Royal Holloway, University of London, Egham, 2009, p. 1.

¹⁵⁵ Debora Stivenson: Op. cit., str. 41.

¹⁵⁶ Ibid., str. 54.

2. Korelacija prostora i mesta

Značenje prostora često se prepliće s mestom, jer kada mislimo o prostoru, on se uvek već nalazi na određenom mestu. Prostor, tako, prethodi mestu, a njihova relacija uvek je uzročno-posledična. Međutim, prostor može postati mesto kad ga bolje upoznamo i učinimo dragocenim¹⁵⁷. O takvoj relaciji prostora i mesta govori geografičar Ji-Fu Tuan, za koga ovi pojmovi mogu biti slično doživljeni, ali su ipak međuzavisni. Mesto je za Tuana „centar značenja konstruisan putem doživljaja“,¹⁵⁸ dok je prostor apstraktan, bez sadržaja, prazan i poziva na imaginaciju.¹⁵⁹ Budući da je doživljaj moguće uspostaviti putem dejstva prostora, o relaciji s mestom možemo govoriti tek kada je ostvaren dijalog s prostorom. Tako posmatrano, mesto nastaje onda kada čovek sa prostorom uspostavi dijalog. Mehanizam formiranja mesta je, mogli bismo reći, omogućen putem poetičkog dejstva, tačnije, onda kada prostor interpretiramo kao mesto posredstvom „slike kompleksnih i često ambivalentnih osećanja“.¹⁶⁰ Prostor na taj način gradi poetičku funkciju po kojoj je moguće izgraditi relaciju, jednaku kao s prostorom „kuće“, koji je najintimniji prostor bića i u kom najpotpunije i najskrenije ostvarujemo sopstveno biće. Drugim rečima, posredstvom poetičkog dejstva prostor je moguće doživeti kao mesto. Tako gledano, prostor je transformisan u *stanje* u kom više nije „prazan“, dok dejstvo, koje „proizvodi“ doživljaje u ljudskom biću podjednako transformiše i čovekov odnos prema prostoru. Na taj način je prostoru data mogućnost da bude posmatran kao sistem novih vrednosti.

Dakle, prostor možemo smatrati mestom onda kada je dominantno poetičko dejstvo, a to je moguće postići u dijalogu s prostorom. Da bismo objasnili proces komunikacije u kom prostor možemo doživeti kao mesto, najpre moramo objasniti komunikacioni model po kome je dijalog moguć. Drugim rečima, neophodno je obrazložiti proces dekodiranja poruka po kom je moguće ostvariti poetički diskurs

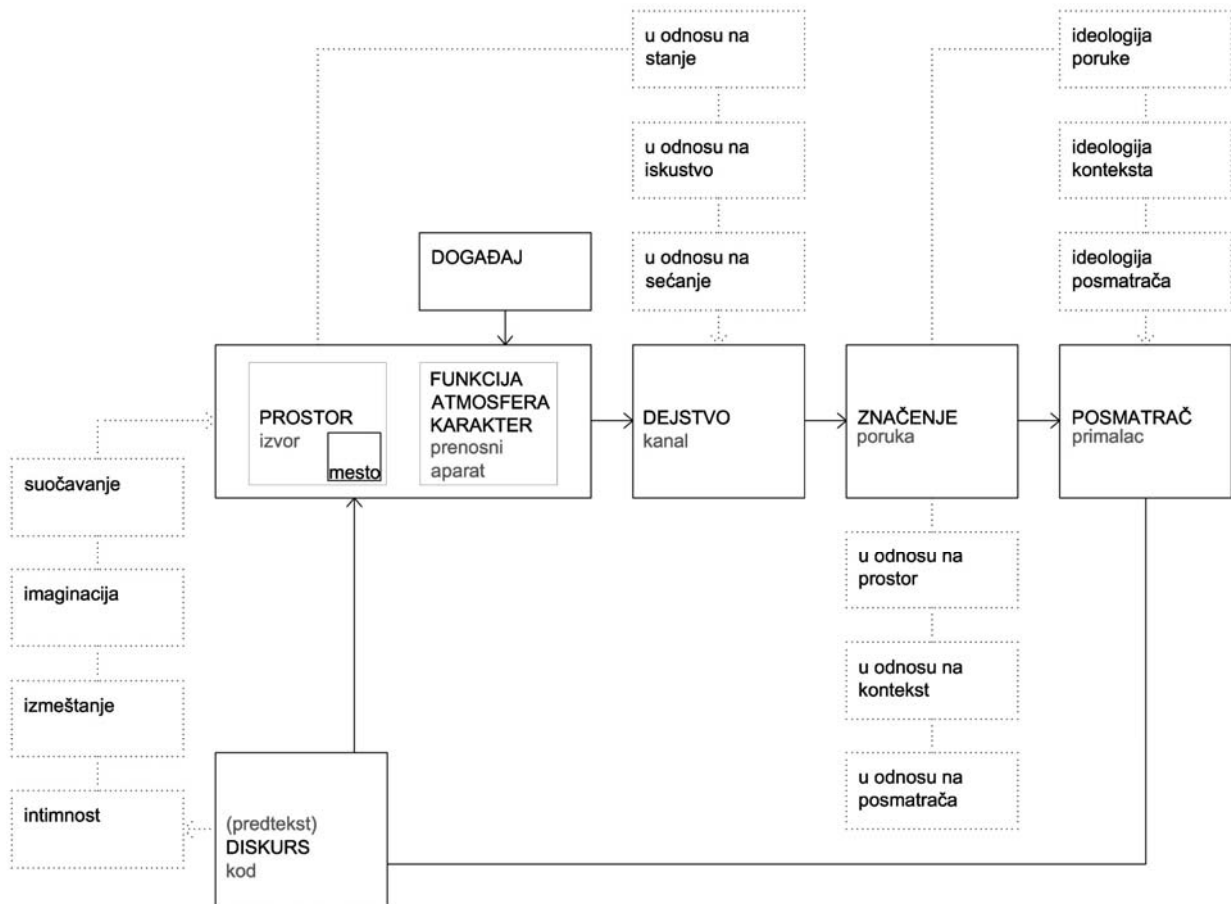
¹⁵⁷ Yi-Fu Tuan: *Space and Place: The Perspective of Experience*, Univeristy of Minnesota Press, Minneapolis, 1977, str. 6.

¹⁵⁸ Yi-Fu Tuan: "Place: An Experiential Perspective", *Geographical Review*, Vol. 65, No. 2, American Geographical Society, New York, 1975, str. 152.

¹⁵⁹ Ibid., str. 165.

¹⁶⁰ Yi-Fu Tuan: *Space and Place...*, str. 7.

prema prostoru koji gradi mesto. Pozivajući se na „model komunikacije“ kroz koji Umberto Eco prikazuje komunikacioni proces između *izvora* i *primaoca* određene informacije, mehanizam uspostavljanja poetičkog dejstva prostora, tačnije mesta, može biti prikazan sledećim dijagramom:

Mehanizam uspostavljanja poetičkog dejstva prostora (mesta).

Na dijagramu je prostor označen kao „izvor“ koji uspostavlja komunikaciju s posmatračem putem različitih faktora (arhitektura, iskustvo i sećanje prostora). Takav proces, čiji je ishod kompleksan sistem mehanizama kojim prostor uspostavlja dijalog s posmatračem, formira dejstvo prostora. U odnosu na poruke i kodove, posredstvom dejstva je moguće „čitanje“ novih značenja prostora, a ona zavise od lične istorije čoveka u odnosu na sopstveno biće, kolektiv ili dati prostor, kao i kontekst u kome međusobno koegzistiraju. Najčešće su to emocionalne konotacije koje prostor evocira (intimnost, izmeštanje, imaginacija, suočavanje). Onog trenutka kada primi enkodiranu poruku, posmatrač prema datom prostoru gradi sopstveni diskurs ili „personalizovani kod“. Prostor u takvom procesu ima potencijal da

provocira i izgradi doživljaj u posmatraču, a budući da se prostor pojavljuje u različitim oblicima, način na koji određeni prostor gradi doživljaj, može biti promenljiv i poseban za svakog čoveka. „Unutar ovog mnoštva različitih prostora stvara se naš identitet, individualna granica koju svako od nas potvrđuje između sebe i spoljašnjeg sveta, i od nje zavisi naš odnos s onim što nas okružuje.“¹⁶¹ To je moguće prepoznati prilikom formiranja doživljaja putem dejstva prostora, dovoljno snažnog da uspostavi individualnu poetizaciju koja gradi subjektivan odnos prema prostoru. U tom trenutku se gubi granica između postojanja fizičkog i ličnog (intimnog) prostora, jer je kroz dijalog s prostorom moguće uspostaviti odnos u kome možemo postati ravnopravni, a često se i identifikovati s prostorom. Takva relacija gradi ličnu poetiku, čija je suština, zapravo, suočavanje sa sopstvenim bićem i prihvatanjem prostornih *stanja* u obliku u kom postoje – kao poetičke prostore. Tek tada je moguće uspostaviti mesto, kao ishod dijaloga s prostorom. Mesto je, dakle, poetička kategorija po kojoj prostor može biti transformisan kao ishod poetičkog dejstva prostora. Kada mislimo na fizički prostor, zapravo mislimo o mestu kao proizvodu ličnog, tj. intimnog prostora.

3. Ishod kao mesto

„...svaki stvarno naseljen prostor u sebi nosi suštinu pojma kuće.“

Gaston Bašlar¹⁶²

Prilikom uspostavljanja prostora kao mesta, pojedinac gradi subjektivni odnos. Budući da su „kulturno i društveno proizvedeni i konstituisani sistemi identiteta, značenja i pripadanja od presudnog značaja za simboličko i fizičko označavanje mesta“,¹⁶³ međupovezanost između mesta i čoveka može biti individualna ili kolektivna. Za Dorin Mesi (*Doreen Massey*), niz takvih odnosa može biti izgrađen između mesta i identiteta, individualnog ili kolektivnog, kao i između brojnih identiteta

¹⁶¹ Pjero Zanini: *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002, str. 52.

¹⁶² Gaston Bašlar: *Poetika...*, str. 31.

¹⁶³ Dorin Mesi u Debora Stivenson: *Gradovi kulture*, Agora, 2016, str. 42.

pojedinačnih mesta, koje ona označava kao „mesta identiteta“ i „identiteta mesta“. ¹⁶⁴ S obzirom na to da je relaciju moguće izgraditi kroz subjektivnu komunikaciju, mesto može biti formirano od pojedinačnog skupa sećanja, iskustava ili doživljaja. „Posebnost svakog pojedinačnog mesta delom se formira kao rezultat specifičnosti interakcija koje se dešavaju na toj lokaciji (nigde drugde se ova mešavina ne dešava)“, ¹⁶⁵ a delimično zbog subjektivnog čovekovog odnosa s mestom. U načelu, takva relacija je lična i može biti predstavljena kroz mentalnu mapu – skup svih prostora s kojima se identifikujemo. S jedne strane, mentalna mapa podrazumeva fragmentarnu teritoriju sećanja svakog čoveka. Budući da se prostori poveravaju „privlačnoj moći“ svih oblasti intimnog, ¹⁶⁶ mentalna mapa zapravo podrazumeva prostore koji nas privlače posredstvom poetičkog dejstva. Tačnije rečeno, putem *mesta*, kao ishod poetičkog dejstva prostora. Osnovna svrha mentalne mape jeste da ustanovi individualni „poetički kod“ za svakog pojedinca, i uspostavi kriterijum po kom prostor može biti prepoznat kao mesto.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Gaston Bašlar: Op. cit., str. 40.

VII

STUDIJA SLUČAJA

„Ovo nije antologija najboljih kuća, nego samo jedan lični i sažeti pregled građevina, uz koje uvek stoji i neka poruka i neka priča, i neko čudo i neka običnost, i neki ljudi i neka uverenja.“

Ranko Radović¹⁶⁷

1. „MESTO SNOVA” U NOVOM SADU

“Na svakom mestu moguće je pronaći ne-mesto.”

Mark Ože¹⁶⁸

„Mesto snova” u okviru skloništa na Novom Naselju, Novi Sad, januar, 2017.

¹⁶⁷ Ranko Radović: *Antologija...*, str. 11.

¹⁶⁸ Mark Ože: „Ne-mesto: uvod u antropologiju nadmodernosti”, prevod sa francuskog jezika Ana A. Jovanović, Verso, London, UK, 1995, str. 40.

„**Mesto snova**”, ili **atomac**, deo je prostora javnog skloništa koje pripada stambenom bloku Bistrice u Novom Sadu, poznatijem kao *Novo naselje*, izgrađenom početkom devedesetih. Kontekst toponima „bistrice”, u kome se objekat nalazi, jeste tipsko kolektivno stanovanje, pri čemu je svaki stambeni blok zatvorenog ili poluotvorenog tipa koncipiran tako da sadrži sklonište i zelenu površinu. Sva skloništa su istog izgleda i potpuno prekrivena travom, osim dela s dvojica ulaznih vrata, iznad kojih je izgrađena platforma od armiranog betona i čelična ograda radi bezbednosti. „Mesto snova” se nalazi između delova poluotvorenih stambenih blokova i pripada celini koja obuhvata „zeleni potez” sastavljen od ukupno četiri skloništa. Prostirući se duž tri stambena bloka, ovaj objekat „snova” poslednji je u nizu.

Naziv „mesto snova” dobilo je 1996. godine, kada je grupa od šest devojčica – u to vreme najboljih drugarica – tragala za *svojim prostorom* u kojem bi provodile vreme tokom odmora u osnovnoj školi. Pošto su sva „najbolja” mesta već bila „osvojena” od drugih vršnjaka, one su pronašle svoj prostor na najudaljenijem mestu od škole – **skloništu**. Na tom mestu bi se svakodnevno sastajale i delile svoja razmišljanja i maštanja. Kasnije je, tokom godina, to mesto postalo prostor okupljanja i van škole. Zapravo, postalo je *mesto* gde su devojčice zajedno odrastale, ali gde, zapravo, nikad nisu želele da odrastu.

Sklonište ili **bunker** jeste objekat delimično ili potpuno ukopan pod zemlju. Njegova osnovna funkcija je da štiti od napada, atomskog ili vatrenog oružja, kao i od različitih vremenskih nepogoda. Prema definiciji, pojam **sklonište** označava sledeće:

1. nešto što pokriva i omogućava zaštitu <atomsko sklonište>;¹⁶⁹
2. pozicija ili stanje pokrivenosti i zaštićenosti <zaštititi se>;¹⁷⁰
3. boraviti u mestu koje pruža zaštitu od opasnosti;¹⁷¹
4. sprečiti (nekoga) od potrebe da se suoči ili da uradi nešto teško ili neprijatno.¹⁷²

S druge strane, značenje skloništa možemo vezati i za sinonime ovog pojma: skrovište, utočište, pribežište, skrivalište, zaklonište, ubežište, pristanište.¹⁷³ U tom

¹⁶⁹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/shelter>, 9. februar, 2017.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² <https://en.oxforddictionaries.com/definition/shelter>, 9. februar, 2017.

slučaju, sklonište možemo doživeti kao „*tvrđavu* koja ima izuzetnu psihološku vrednost...; tvrđavu koja pruža jedinstvo i identitet tamo gde ga više nema”.¹⁷⁴ Dok forma ima dvostruko dejstvo – s jedne strane zaobljenih uglova, „kamufliiran” i „stopljen” sa okolinom, a sa druge oblik ovakvog „utvrđenja” ima za cilj da izbegne neprijateljski udar.¹⁷⁵ Iako je sklonište pre svega „prostor zaštite”, ili kako Virilio kaže „mašina za preživljavanje”,¹⁷⁶ Džon Bek objašnjava da „bunker kao mesto moći”¹⁷⁷ predstavlja „duboko ambivalentnu strukturu koja označava savremenu strepnju u odnosu na položaj i odgovornost sistema vlasti, i kontrolu koju bunker reprezentuje”.¹⁷⁸ Tako je bunker i „mesto gde vas smeste do smrti, ili gde ostave deportovane da umru od gladi, (...) simbol koncentracionog logora i eliminacije”,¹⁷⁹ ili mesto gde vojnici čuvaju život od neprijatelja. Kako i sam Virilio kaže: „Za mene je bunker neka vrsta metafore za ugušenje, zagušenje, podjednako ono čega se bojim i što me fascinira.”¹⁸⁰

Dakle, **sklonište** ili *bunker* je prostor koji ima funkciju da zaštiti i pruži osećaj bezbrižnosti. Budući da je sklonište istovremeno i ambivalentan pojam, jer u aktivnom stanju može biti označeno kao „ratni prostor”,¹⁸¹ dok je u pasivnom „prostor sećanja rata”, postavlja se pitanje zašto je toliko značenja koja se vezuju za jedan prostor. Značenja su višestruka i ukrštaju se sa simboličkim i emocionalnim doživljajima (sećanje i iskustvo), „što znači da *prostor svedoči* i da u svom razvoju postaje dvojniki svega što se u njemu i zajedno sa njim zbiva”.¹⁸² Na taj način, *skloništu* je „stalna” funkcija izmenjena i omogućena mu je transformacija u *mesto* koje ima potencijal da se razvije i uspostavi nove narative u kontekstu u kome se nalazi. U tom smislu, objekti ove arhitektonske tipologije predstavljaju oblik Fukoove *heterotopije*. S jedne strane, odsustvom utilitarne funkcije u mirovnim uslovima,

¹⁷³ Pavle Ćosić i saradnici: *Rečnik sinonima*, Kornet, Beograd, 2008, str. 565.

¹⁷⁴ René-Gustave Nobécourt u Paul Virilio: *Bunker Archeology*, Princeton Architectural Press, New York, 1994, str. 29.

¹⁷⁵ Paul Virilio: *Bunker Archeology*, Princeton Architectural Press, New York, 1994, str. 44.

¹⁷⁶ Ibid., str. 41.

¹⁷⁷ John Beck: “Concrete Ambivalence: Inside the Bunker Complex”, *Cultural Politics*, 2011, Volume 7, Numer 1, p. 79.

¹⁷⁸ Ibid., str. 79.

¹⁷⁹ Paul Virilio, Sylvere Lotringer: *Crepuscular dawn*, Semiotext(e), New York, 2002, str. 24.

¹⁸⁰ Ibid., str. 23.

¹⁸¹ Ibid. str. 17.

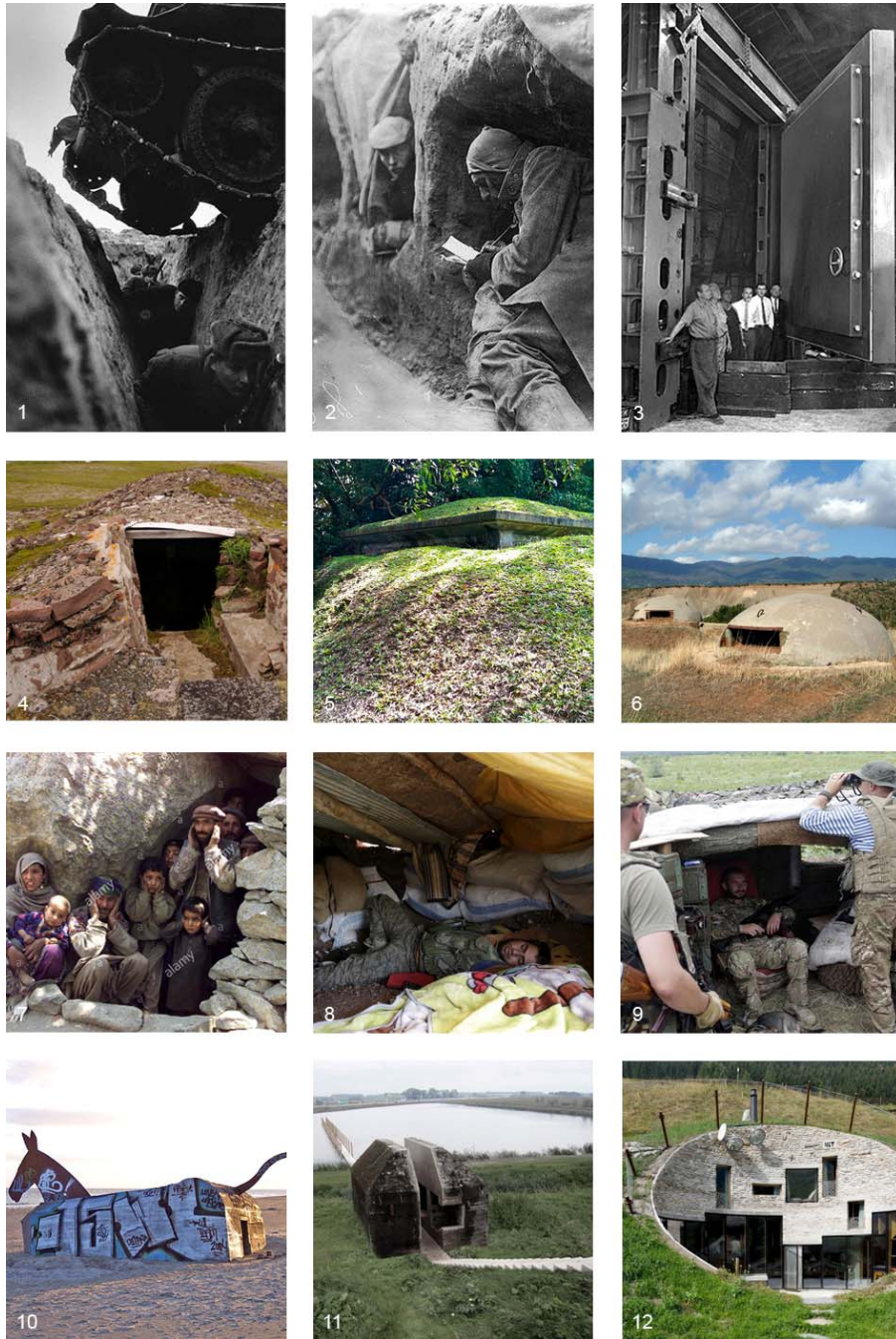
¹⁸² Milenko Misailović: *Dramaturgija scenskog prostora*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1988, str. 155.

skloništa su mesta bez mesta, a sa druge postaju *mesta* „koja apsolutno predstavljaju nešto drugo u odnosu na sve rasporede koje odražavaju i o kojima govore”,¹⁸³ kada je izmeštanje iz svakodnevnog života određeno prostorom koji je u funkciji stvarnog i nestvarnog. Drugim rečima, sklonište je *mesto izmeštanja* koje ima polivalentno dejstvo, ostvarivo putem značenja, sećanja i iskustva (doživljaja) prostora.

Utilitarna funkcija prostora **skloništa** ili *bunkera* upitna je u odnosu na pojam *rata* danas (nuklearni rat; sajber rat; biološki rat; teroristički napadi – mogući bilo kada, bilo kako i bilo gde), gde se postavlja pitanje da li je uopšte moguće odbraniti se. Prostor ove namene nije više pogodan za zaštitu od rata, i u tom smislu je izgubio funkciju. Međutim, beskorisnost izgrađenih skloništa omogućila je mnogima da izmene *stanje* ovih prostora i tako izmene i njegovu funkciju. „Ispresecan različitim procesima deteritorijalizacije, bunker gubi svoju funkciju mesta sigurnog prelaska, transformišući se u veoma dinamičan prazan prostor, dok ono što preostaje pruža mogućnost za kreativnost i različitost.”¹⁸⁴ U tom pogledu, fenomen *promene* moguće je uočiti u skloništima na području Novog Sada, pre svega Novog Naselja, gde je veliki broj skloništa izmenio funkciju zaštite u sledeće programe: karate klub, plesni klub, teretana, dečja igraonica, kafe bilijar, kladionica, štamparija, prostori za svirke i žurke, i drugo. Zanimljivo je to da „mesto snova” nikada nije imalo drugu namenu, i zato možemo reći da je ovaj prostor oduvek bio *utočište*, u pravom smislu te reči.

¹⁸³ Mišel Fuko: *O drugim prostorima*, u *Rethinking Architecture – a reader in cultural theory*, ed. by Neil Leach, 330–336 (London: Routledge, 2010), str. 332.

¹⁸⁴ Silvia Berger Ziauddin: “(De)Territorializing the Home. The Nuclear Bomb Shelter as a Malleable Site of Passage”, izlazi u *Environment and Planning: Society and Space*, 2016, str. 1.
Izvor: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0263775816677551>, 8. Februar, 2017.

Različiti tipovi skloništa:

- 1) skrivanje ruskih vojnika tokom Drugog svetskog rata; 2) vojnik sakriven u rovu piše pismo kući, Prvi svetski rat, 1914. godina; 3) bunker ispod *Greenbrier* hotela za smeštaj američkog kongresa u slučaju nuklearnog rata; 4) bunker na nepoznatoj lokaciji; 5) bunker u Singapuru; 6) bunker u Albaniji; 7) stanovnici sela u Pakistanu kriju se od granatiranja indijskih snaga; 8) buntovnik iz *Jaish al Sunna* spava u bunkeru, Alepo, Sirija, 2016. godina; 9) Ukrajinski vojnici u bunkeru u blizini fronta sa proruskim snagama, selo Krimske, Lugansk region, 2015. godina; 10) Bunker na plaži, Blavand, Danska; 11) „bunker 599” – RAAAF studio; Holandija
12) Vila Vals u Švajcarskoj – „otmeni bunker za sudnji dan”.

**„Mesto snova” kao polivalentan prostor značenja
ili prostor koji nedostaje**

„U jednom jedinom prostoru igre
moram da realizujem bezbroj prostora iste priče.”

Meta Hočevar¹⁸⁵

Izgled skloništa, otkad je jedan deo imenovan u „mesto snova”, danas je u nešto izmenjenom obliku – nedostaje zaštitna ograda iznad jednih ulaznih vrata. Zatim, travnati deo, koji prekriva sklonište i služi da „kamufliira” objekat, na jednom mestu je „izdubljen”, kao trag dugogodišnjeg sankanja dece tokom zimskog perioda. Unutrašnji prostor je prazan, a namena je *skrovište*; prostor *postoji*, ali nikada nije aktivan. Jedini put kad je prostor bio upotrebljen jeste tokom NATO bombardovanja 1999. godine, kada je, zapravo, utilitarna funkcija ovog objekta našla primenu. Dakle, prostor „živi” zimi i tada ga doživljavamo kao *prostor igre* – „stvoren da bi se u njemu nešto dogodilo”,¹⁸⁶ dok preostalo vreme sklonište dejstvuje kao „glavno lice” savremene ljudske dramatike¹⁸⁷ i tako biva transponiran u „prostor sećanja”.

Prikaz „mesta snova” bez ograde, Novi Sad, januar 2017.

¹⁸⁵ Meta Hočevar: *Prostori igre*, JDP, Beograd, 2003, str. 30

¹⁸⁶ Ibid, str. 83.

¹⁸⁷ Milutin Misailović: *Dramaturgija scenskog prostora*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1988, str. 416.

Pojam dramatičnog „rađa se pre svega iz kontrasta, konflikta”.¹⁸⁸ Prema Vladimiru Kralju, „drama je neprestano kretanje u suprotnostima i traženje neprestanih promena”.¹⁸⁹ To kretanje može imati formalni i sadržinski oblik.¹⁹⁰ U slučaju „mesta snova”, dramatično je *sadržinsko* i uspostavlja se kao ishod stanja u kome se prostor nalazi. Pod *stanjem prostora* podrazumevamo ne samo fizičko stanje objekta već i odnos između činilaca kojim prostor vrši dejstvo, s jedne, i dejstva istih tih činilaca na čoveka, sa druge strane. Ovo stanje, na primeru „mesta snova”, proizlazi iz kontrasta, ne samo značenja i shvatanja pojma skloništa već poimanja prostora kao *mesta* dečje igre i imaginacije. Gaston Bašlar kaže: „Imaginacija nas u svom živom dejstvu odvaja istovremeno i od prošlosti i od stvarnosti. Ona se otvara prema budućnosti”.¹⁹¹ On ovde govori o imaginaciji kao potencijalnom sredstvu formiranja doživljaja prostora ili, drugim rečima, o izgradnji doživljaja putem unutrašnjeg mehanizma pojedinca. Pri tome, *sećanje* možemo posmatrati kao *stanje* koje, u odnosu na prostor ili pojedinca, generiše doživljaj. To znači da „imaginacija, memorija i percepcija razmenjuju svoje funkcije. Slika se stvara u saradnji stvarnog i nestvarnog”,¹⁹² a reprodukcijom narativa *dejstvo* biva uspostavljeno nad pojedincem. Tako je omogućeno učitavanje novih vrednosti i značenja date prostorne situacije. U odnosu na znak ili poruku koje sklonište emituje, moguće je ustanoviti nekoliko kriterijuma, odnosno nivoa značenja ovog prostora u odnosu na:

- a) pojam
- b) stanje
- c) priču (sećanje/narativ/događaj)
- d) novu uspostavljenju funkciju i
- e) dejstvo.

¹⁸⁸ Vladimir Kralj: *Uvod u dramaturgiju*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1966, str. 8.

¹⁸⁹ Ibid., str. 8.

¹⁹⁰ Prema Vladimiru Kralju, formalno dramatično javlja se kao kretanje u suprotnostima, a sadržinsko kao kretanje u protivrečnim suprotnostima; Vladimir Kralj: *Uvod u dramaturgiju*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1966, str. 9.

¹⁹¹ Gaston Bašlar: *Poetika prostora*, Kultura, Beograd, 1969, str. 22.

¹⁹² Ibid., str. 91.

Prema Kristijanu Norberg-Šulcu, „nivoje određuje čovekova okolina, ali i njegova konstitucija”.¹⁹³ **Nivoi dejstava prostora** formiraju se usled „međusobnog i uzajamnog delovanja čovekovih aktivnosti”¹⁹⁴ s prostorom, ali i u zavisnosti od prostorne situacije i konteksta u kome se nalazi. Prema tome, nivoje dejstava prostora *skloništa* možemo podeliti u tri grupe:

- 1) **značenjski** (u odnosu na utilitarnu funkciju objekta) – odnosi se na širok spektar značenja koje prostor i pojam skloništa imaju;
- 2) **dramatični** (u odnosu na stanje objekta) – zasniva se na ambivalentnosti prostora skloništa, odnosno istovremenom prisustvu suprotnih značenja prostora skloništa;
- 3) **imaginarni** (u odnosu na sećanje pojedinca) – označava evokaciju trenutaka, povezanih sa događajima u odnosu na prostor skloništa, i mogućnost formiranja novih.

Ako se osvrnemo na jednu od prethodnih definicija pojma skloništa – *sprečiti (nekoga) od potrebe da se suoči ili da uradi nešto teško ili neprijatno*,¹⁹⁵ i ako sada uradimo inverziju značenja ovog pojma u sledeću, nešto izmenjenu, definiciju – *suočiti se ili uraditi nešto lako i prijatno* – novo značenje *mesta snova* možemo sagledati kao idilu, suprotno dramatičnom, kao pojavu „potpune pomirenosti čoveka sa samim sobom i svojom okolinom”.¹⁹⁶ „Mesto snova” direktno možemo povezati i s pojmom *utopije*, čije značenje potiče od grčke reči „eu-topia”, što u prevodu znači „dobro mesto” i „ou-topia”, tj. „ne-mesto” ili „nepostojeće mesto”.¹⁹⁷ S jedne strane, „mesto snova” svakako jeste idilično, posebno u zimskom periodu – kad sklonište pripada dečjim igrama. Sa druge, kao sastavni deo praznog i neupotrebljenog prostora, ono je *ne-mesto*. „Ako se mesto može definisati kao identitetsko, relaciono i istorijsko, onda će prostor koji se ne može definisati ni kao identitetski, ni kao

¹⁹³ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str. 49

¹⁹⁴ Ibid., str. 50.

¹⁹⁵ Op. cit.: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/shelter>, 9. februar 2017.

¹⁹⁶ Vladimir Kralj: Op. cit., str. 8.

¹⁹⁷ Tomas Mor: *Utopija*, Plato, Beograd, 2012, str. 27.

relacioni, ni kao istorijski biti ne-mesto.”¹⁹⁸ U tom pogledu, „mesto snova” možemo okarakterisati kao *ne-mesto*, jer u odnosu na pasivnu utilitarnu funkciju, i činjenicu da su autorke imena ovog mesta sada odrasle osobe, označava prostor nečega što više ne postoji i nije deo zajedničkog prostora grupe devojčica, već samo njihovog sećanja. „Prostor ne-mesta ne stvara ni lični identitet ni međusobne odnose, već isključivo samoću i sličnost.”¹⁹⁹ *To je mesto pored koga svakodnevno prolazimo, pa više i ne obraćamo pažnju na njega. Potisnuli smo sećanja. Utopilo se u okolinu... i čeka da ga se neko seti.*

Posmatrano u celini, „mesto snova” danas poseduje „evokativnu snagu”.²⁰⁰ Kamufirano je u *prostor igre*, ali „funkcija kamuflaže nije da prikrije, već da omogući medijum preko koga će dopreti do drugih. Kamuflaža predstavlja simbolizaciju. Deluje kao oblik povezivanja.”²⁰¹ Činjenica da nedostaje deo, „mesto snova” provocira i generiše dejstvo. To je *prostor koji nedostaje* i sada je u *sećanju* – stanje koje aktivira imaginaciju u pojedincu i putem koga uspostavlja dijalog s prostorom. Na taj način se osnovna funkcija prostora „snova”, zapravo ono što je od njega ostalo, sastoji u *izmeštanju*, omogućenom putem **dejstva**, koje ovo ne-mesto čini **mestom**. „On je prostor očekivanja, on je 'čekaonica' priča.”²⁰²

¹⁹⁸ Mark Ože: Op. cit., str. 29.

¹⁹⁹ Ibid., str. 38.

²⁰⁰ Ibid., str. 35.

²⁰¹ Neil Leach: *Camouflage*, The MIT Press, London, 2006, str. 240.

²⁰² Meta Hočevar: Op. cit., str. 29.

2. STAMBENO-POSLOVNI CENTAR „GENEKS“ U NOVOM BEOGRADU

„Slike arhitektura koje su nas obeležile nosimo u sebi. (...)
Naše 'stare' slike mogu nam jedino pomoći da nađemo nove.“

*Peter Zumthor*²⁰³

Prikaz „Geneks kule“ krajem devedesetih godina.

Stambeno-poslovni centar „Geneks“ spada u arhitekturu „buntovničkog modernizma“²⁰⁴ i delo je arhitekta Mihajla Mitrovića (1922), koji je bio „jedan od

²⁰³ Peter Zumthor: *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2006, str. 60.

mnogih u borbi za stvaralačku slobodu²⁰⁵ u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji. Smešteni u Novom Beogradu, u ulici Narodnih heroja, „dva kontroverzna tornja-blizanca kao impozantan arhitektonski svetionik najavljuju ulazak u velegrad sa njegove zapadne strane“.²⁰⁶ Nakon pobede na konkursu za urbanističko-arhitektonsko uređenje Bloka 33 u Novom Beogradu, Mihajlo Mitrović je pristupio projektovanju ovog kompleksa.

Projekat je započet 1970. godine, a objekat izgrađen 1980. godine, i označava „najrečitiji simbol ideologije koju je konstituisala: raskid s konvencijama, avangardu, kultivaciju subjektivizma i „viši standard.“²⁰⁷ Arhitektonski stil kome pripada ovaj objekat jeste „obeležje artificijelnog tehnicizma, novog internacionalnog stila“,²⁰⁸ ali zbog gradnje u armirano-betonskoj skeletnoj konstrukciji s fasadom u natur-betonu može biti svrstan u brutalizam. Dve betonske kule, povezane u suterenu i dvoetažnim mostom pri samom vrhu, sastoje se iz stambenog dela, od trideset spratova, i poslovnog dela, pozicioniranog uz auto-put, koji ima dvadeset šest spratova. Naziv „Geneks kula“²⁰⁹ potekao je iz imena kompanije *Generalexport* – najuspešnije trgovinske kuće u tadašnjoj Jugoslaviji – koja je bila smeštena u poslovnom delu objekta bila, i koja je „poslovala u preko 70 zemalja, sa najširim mogućim asortimanom: od poljoprivrednih, prehrambenih i industrijskih proizvoda do farmaceutskih proizvoda, organskih hemikalija, petrohemije, ruda, eksploziva i đubriva, od tekstila i svih vrsta odeće, do industrijskih i drugih vrsta opreme, drumskih vozila i brodova“.²¹⁰ U to vreme, osnovne delatnosti „Grupe Geneks“ bile su „međunarodna trgovina u nekoliko oblasti poslovanja, paket aranžmani za odmore, avio-transport, ugostiteljske usluge i unutrašnja trgovina“.²¹¹ Uprkos

²⁰⁴ Aleksandar Ignjatović: „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952–1980“, u: *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata*, Miško Šuvaković (ur.), Orion Art, Beograd, 2012, str. 698.

²⁰⁵ Ibid., str. 697.

²⁰⁶ Ivan Štraus: *Arhitektura Jugoslavije 1945–1980*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 97.

²⁰⁷ Aleksandar Ignjatović: Op. cit., str. 698.

²⁰⁸ Aleksandar Kadijević: *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, Beograd, 1999, str. 65.

²⁰⁹ U daljem tekstu, naziv Geneks kula biće upotrebljen za označavanje Mitrovićevog stambeno-poslovnog centra *Genex*.

²¹⁰ Vladimir Filipović (ur): *Generalexport and the Genex Group. More than Trading*, Generalexport, Genex Public Relations, Beograd, 1989, str. 5.

²¹¹ Ibid., str. 7.

činjenici da firma više ne postoji, i formalno nema sedište u ovom objektu, naziv „Geneks“ je ostao, a njeno *označavanje* poistovećeno je s Mitrovićevim neboderom.

Izgradnja Geneks kule (levo) i Mihajlo Mitrović (desno).

U vreme kada je izgrađen, objekat „Geneks“ bio je najviša građevina u Beogradu (114 metara), i sa idejom da se „taj graditeljski sklop nadvisi rotandom rotacionog restorana kao prostornom krunom građevine“.²¹² Planirano je bilo da „kružni vidikovac sa panoramskim frizom“²¹³ tokom jednog sata, uz pomoć specijalnog pogona, obiđe pun krug i omogući posetiocima pogled na panoramu Beograda. Nažalost, pogon za obrtni pod nije realizovan, a prostor restorana nikada nije iskoristio potencijal zamisli autora objekta. Pristup luksuznom restoranu imali su samo zaposleni „Geneksa“, ali pre svega uticajna poslovna i politička elita tog vremena. Ipak, zgrada „Geneksa“ je svojom visinom postala urbani reper ne samo Novog Beograda već i čitavog grada, a pozicija objekta na ulazu u grad simbolično ju je označila kao „kapiju Beograda“, odakle je kompleks popularno i dobio naziv „Zapadna kapija Beograda“.

Ulazi u stambeni i poslovni korpus naglašeni su moćnom betonskom konstrukcijom lučnog oblika, koja je omogućila da pročelje objekta bude oslonjeno na samo dva stuba.²¹⁴ Pozicionirane između kružnih betonskih masa, u kojima su smešteni liftovi i cilindrična stepenišna jezgra, fasadna platna su izdvojena stubovima. Pored toga,

²¹² Mihajlo Mitrović: *Arhitektura Beograda 1950–2012*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 128.

²¹³ Ibid., str. 72.

²¹⁴ Aleksandar Kadijević: *Mihajlo Mitrović...*, str. 72.

čitavom površinom fasadnog fronta, i stambenog i poslovnog dela, izrađen je „mrežasti parapet prozorskih otvora“,²¹⁵ čime je betonska struktura objekta vizuelno „olakšana“. Stambena kula zauzima površinu od 12.200 kvadratnih metara i ima 184 stana, od kojih su 64 stana jednosobni, a dvosobnih i trosobnih ima po 60. Ulazni trem prizemlja stambenog dela iscrtan je muralima Lazara Vujaklije,²¹⁶ čime je stvorena „toplina“ unutar betonskog jezgra, sa idejom da ovaj prostor naznači kao *mesto stanovanja* koji reprezentuje vrednosti *zajedništva*, i da ublaži fenomen *otuđenosti* – danas sve više prisutan, možda i kao normalna pojava u kolektivnom stanovanju.

Prikaz oslikanih murala Lazara Vujaklije u prizemlju stambenog dela Geneks kule.

Unutrašnji prostor poslovnog dela „Geneksa“ organizovan je po principu *open-space* kancelarija, sa u ono vreme najsavremenijom i najluksuznijom obradom enterijera. Iznad dvadeset šestog sprata, do kog su raspoređene sve kancelarije, nalazi se sala za sastanke s fleksibilnim pregradama, a etažu više čine uređaji za klimatizaciju. Biblioteka, biroi i odeljenje društvenog standarda bili su smešteni na tridesetom i trideset prvom spratu, a na etažama iznad nalaze se tehničke prostorije, dok su poslednja dva sprata bila namenjena kuhinji.²¹⁷ U suterenu se nalazi garaža, koja

²¹⁵ Ibid.

²¹⁶ Lazar Vujaklija (1914–1995) jedan je od najznačajnijih naših umetnika druge polovine XX veka. Bavio se slikarstvom, grafikom i tapiserijom. Nije se školovao na umetničkoj akademiji, ali je završio kurs slikanja kod Petra Dobrovića. Autor je prvog oslikanog murala u Beogradu na fasadi zanatske radnje u Bulevaru kralja Aleksandra, koji je nažalost uništen. Njegovi radovi dugo su bili korišćeni kao ilustracije na naslovnim stranama školskih udžbenika i čitanki za osnovne škole.

²¹⁷ Aleksandar Kadijević: *Mihajlo Mitrović ...*, str. 72.

zauzima prostor ispod objekta i pejzažno uređenog platoa, projektovanog u vidu trga kao sastavni deo arhitektonskog rešenja da zajedno sa objektom čini jedinstvenu celinu. Na spoju stambenog i poslovnog dela, iznad dvoetažne pasarele, nalazi se naknadno postavljen semafor, ugrađen pod nadzorom Mihajla Mitrovića. Semafor, u obliku velikog digitalnog ekrana, naizmenično je prikazivao tačno vreme, datum, trenutnu temperaturu i naziv *Genex*. Nije bio u funkciji deset godina, ali je 2013. godine, na inicijativu opštine Novi Beograd, semafor ponovo proradio. Još jedan element postavljen naknadno, duž kružnog betonskog jezgra poslovnog dela i uz nadzor arhitekta, jeste natpis „Yugotours“, nekadašnje najjače organizacije turističkih putovanja. Ova dva elementa su i poslednji koji su postavljeni uz nadzor autora.

Skulpturalnost Mitrovićeve arhitektonske forme, u obliku „betonskog kolosa“,²¹⁸ karakteriše snažna *pojavnost* ovog objekta, koja proističe iz njegove forme, pozicije i značenja. Iako je Geneks kula urezana u memoriju Beograda još od 1980. godine, događaji koji će je kasnije zadesiti označiće ovaj objekat kao kuću koja „čuva prošlost“ i u kojoj je sve više neizvesna budućnost.

²¹⁸ <http://www.novosti.rs/вести/насловна/економија.397.html:202904-Geneks-ide-u-delovima>, 3. april, 2017.

„Geneks kula“ kao znak ili *usamljeni prostor*

„Ljudi stvaraju prostor, vežu se za njega –
Ako te s prostorom ne vežu emocije, on je za tebe prazan.“

Boris Bakal²¹⁹

Nakon raspada Jugoslavije, preduzeće „General eksport“ postepeno je propadalo, i tada je započeto pustošenje poslovnog dela objekta. Prethodni pokušaji privatizacije i restrukturiranja, bez uspeha u očuvanju kompanije, u konačnom ishodu doveli su do stečaja „Geneksa“, nakon čega je „nova slika našeg kulturno-istorijskog prostora“²²⁰ transformisana u „simbol propadanja“.²²¹ Ovakav „simbol jedne ekonomije i politike destrukcije“²²² uticao je na *stanje* objekta u celini i uslovio izmenjenu „arhitektonsku konotaciju“,²²³ gde je odsustvo utilitarne funkcije jednog dela objekta poslužilo za pretvaranje u naizgled „masovno sredstvo komunikacije“²²⁴. Naime, pozicija kule odmah do auto-puta, i to na samom ulazu u prestonicu, omogućila je izlaganje reklamnih panoa velikih dimenzija preko čitavog fasadnog platna poslovnog dela, s prednje i zadnje strane, i time izmenila značenje i izgled objekta.

Iako je naizgled ugrožena, Geneks kulu možemo posmatrati kao *znak* ili niz znakova, pri čemu svaka *promena* može uspostaviti novo značenje. Time je omogućeno shvatanje Mitrovićevog zdanja kao znaka koji „ukazuje na značenje izvan sebe samog i da posmatrač (ili čitalac) izvode to značenje na osnovu

²¹⁹ Boris Bakal, intervju, <http://designdistrict.hr/hr/person/boris-bakal-not-emotionally-connected-space-empty/>, 20. mart, 2017.

²²⁰ Aleksandar Kadijević: *Mihajlo Mitrović...*, str. 69.

²²¹ <http://www.nin.co.rs/2000-03/30/12111.html>, 5. april, 2017.

²²² Ibid.

²²³ Umberto Eko: *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973, str. 222.

²²⁴ Filiberto Menna: „Dizajn, estetska komunikacija i masovna sredstva“, u *Dizajn i kultura*; ur. Ješa Denegri, Radionica SIC, Beograd, 1980, str. 130.

prethodnog iskustva u dekodiranju znakova“.²²⁵ Međutim, ukoliko Geneks kulu posmatramo istovremeno i kao *znak* i *objekat*, koji u okviru Mitrovićevog prostora koegzistiraju i funkcionišu kao zasebni entiteti, polje delovanja značenja Geneks kule može razviti komunikacijski model zasnovan na uspostavljanju nesputano novih doživljaja tog prostora. Naime, prema američkom filozofu Čarlsu Sandersu Pirsu, „znak postaje znak jedino kroz čin interpretacije koja mu daruje status entiteta koji ukazuje na nešto izvan sebe samog“.²²⁶ Ova teza je predstavljena putem dijagrama koji prikazuje međusobni odnos znaka, interpretanta i objekta, usled koga se uspostavlja proces „neograničene semioze“, koju Pirs objašnjava na sledeći način: „Dok interpretant hvata znakovnu referencu na objekat, on zauzvrat pravi sopstvenu referencu na objekat evociran prvobitnim znakom. To znači da on postaje još jedan znak, uspostavljujući dalji trougaoni odnos između sebe (kao znaka), objekta i interpretanta, pri čemu se priroda objekta izvodi iz reference koju na njega pravi prvobitni znak. Znakovi, onog trenutka kada ih interpretiramo kao takve, generišu druge znakove, i ne postoje inherentna ograničenja u pogledu toga dokle taj proces može sezati“.²²⁷ Takav model komunikacije pruža mogućnost „beskrajnog označiteljskog procesa“,²²⁸ koji više ne zavisi samo od pojedinačnog značenja, već predstavlja sistem znakova neograničenog postupka njihovog učitavanja i tumačenja. Prema tome, Geneks kula kao objekat posmatranja generiše značenje kroz refleksiju posmatrača (*subjekta*) i „povratno ukazuje na sebe samog kao izvor sopstvenog značaja“,²²⁹ pri čemu znak provocira subjekta tako što „zadire u njegov unutrašnji svet i suprotstavlja se ili odupire njegovim iluzijama o samoodređenju“.²³⁰ Tako je omogućen kontinuum komunikacijskog procesa iz kog proizlaze doživljaji različitog intenziteta, a značenje objekta je predstavljeno kao „promenljiva kategorija koja se stvara u lančanom povezivanju znakova“.²³¹

²²⁵ Aleks Pots: „Značenja“, u *Kritički termini istorije umetnosti*, ur. Robert S. Nelson i Ričard Šif, Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 43.

²²⁶ Aleks Pots: „Značenja“, u *Kritički termini...*, str. 44.

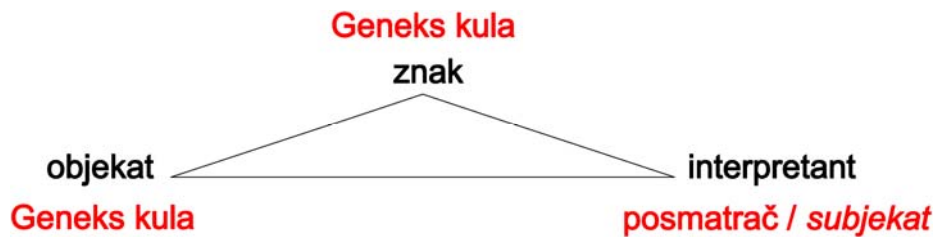
²²⁷ Ibid., str. 45.

²²⁸ Ibid.

²²⁹ Ibid., str. 54.

²³⁰ Ibid., str. 57.

²³¹ Tanja Popović: *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2010, str. 791.

Prikaz Pirsovog dijagrama teorije znaka, primenjenog na primeru Geneks kule.

Međutim, Umberto Eko smatra da je interpretant „ono što garantuje vrednost znaka i u odsustvu tumača“.²³² To znači da *objekat*, u ovom slučaju Geneks kula, može biti *označen* i kada posmatrač nije fizički prisutan. Ako u ovom procesu komunikacije izjednačimo interpretanta sa *subjektom* (posmatračem), moguće je proširiti polje delovanja komunikacijskog modela. Tada značenje Geneks kule omogućava sučeljavanje niza znakova koji su za svaki subjekat različiti i moguće je ostvariti ih aktiviranjem „sopstvenog unutrašnjeg prostora“.²³³ Isto tako, ako *objekat* i *znak* koegzistiraju kroz istovremeno označavanje Mitrovićeve kule kao „prostora privlačnosti“, odnosno fizičkog prostora koji ne posmatramo direktno, već ga doživljavamo kroz sećanje ili imaginaciju, to znači da je moguće da prostor putem *označavanja* „izvrši“ dejstvo na posmatrača, odnosno da ga „privuče“ ili uspostavi dijalog i u odsustvu subjekta. Takav postupak komunikacije, koji dovodi do provokacije posmatrača/*subjekta* (interpretanta) u odsustvu fizičkog prostora, a prilikom kojeg je moguće doživeti taj prostor, možemo nazvati *dejstvom označavanja*.

Nasuprot tome, postavljanjem reklama određenih brendova i prehrambenih proizvoda na poslovnom delu Geneks kule, kao i reklamnih parola: „Ulažemo u budućnost“, prikriva se „napuštenost“ objekta, a značenje i funkcija transformišu se u „poligon za ostvarivanje vizuelne manipulacije sa ciljem prenošenja određenih poruka o proizvodima ili proizvođačima“.²³⁴ Time je Mitrovićev objekat označen kao „arhitektonsko ubeđivanje“,²³⁵ čiji je cilj da svojom izmenjenom konotacijom ubedi

²³² Umberto Eko: *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973, str. 43.

²³³ Tatjana Dadić Dinulović: *Pogled kroz prozor – pisano obrazloženje umetničkog magistarskog rada na Grupi za scenski dizajn*, Beograd, 2006, str. 3.

²³⁴ Slađana Milićević: „Anestetizovani svet slike-izloga“, *Scena, Sterijino pozorje*, Novi Sad, Broj 3–4, jul-decembar, 2016, str. 110.

²³⁵ Umberto Eko: *Op. cit.*, str. 246.

prolaznika da kupi proizvod, ali ne i da uđe u taj prostor. Paradoksalno je što se unutar poslovnog dela ne nalaze sedišta ovih kompanija, već „ispražnjeni prostor“ pod stečajem i prepušten propadanju. Tako reklamni paneli manipulišu ne samo prolaznikom već i objektom, dok je kula preuzela funkciju *izloga*, koja je zamenila oznaku *kapije*.

Prikaz različitih reklamnih panoa na poslovnom delu „Geneksa“.

Kada je 2013. godine preduzeće „Geneks“ prepušteno stečaju, prostor poslovnog dela objekta je iz uspešnog poslovnog centra transformisan u „prostor koji niko neće“, i u kome je *odsustvo ljudi* izgradilo nov identitet. Jedan od razloga što je

poslovni deo Geneksa i dalje prazan i zašto čitav objekat lagano propada jeste, između ostalog, i činjenica da postojeća garaža nema dovoljan kapacitet. U vreme kada je objekat izgrađen, normativ za određivanje broja parking mesta po stanu bio je optimalniji, i nije se računalo s današnjom ekspanzijom upotrebe motornih vozila. Zbog toga su, nažalost, mnoge kompanije odustale od iznajmljivanja ili kupovine poslovnog dela, i stoga je on i dalje „zarobljen“ u vlasništvu „Geneksa“. Nasuprot tome, stambeni deo je još uvek „živ prostor“,²³⁶ i dok „razorenost“ postepeno „zahvata“ celokupan objekat, odsustvo utilitarne funkcije poslovnog dela utiče na kompozicionu sliku i doživljaj zajedničkog prostora, koji sve više podseća na „semiologiju destrukcije“.²³⁷

Ipak, fenomen (stambenog) „živog“ i (poslovnog) „ispražnjenog“ prostora potčinjen je „medijskoj fasadi“, jer prihodi koji pristižu od reklamiranja finansiraju popravke liftova i druge tehnološke sisteme u okviru ovog kompleksa, što, između ostalog, omogućuje njegovo normalno funkcionisanje. Možemo reći da ovakvim postupkom *potčinjavanja* reklama preuzima funkciju subjekcije,²³⁸ a objekat (Geneks kula) funkciju *subjekta*. To znači da moć reklame „potčinjava“ prostor Geneksa i predstavlja „nešto što se nameće, tako da mi, oslabljeni njenom silom, počinjemo da je pounutrašnjujemo ili da prihvatamo njene uslove“.²³⁹ Tako reklamu, koja je postala neizbežna „obvojnica objekta“ i sredstvo „samoodržavanja“, danas doživljavamo kao sastavni deo Geneks kule i sliku njenog uobičajenog izgleda. Dakle, ako je reklama posrednik koji dejstvuje nad Geneks kulom, i ako je u korelaciji s memorijom tog prostora, možemo reći da ima moć da prenese značenje. Moć ovog prostora omogućena je dejstvom reklame, koje uspostavlja dijalog i prenosi svoja značenja i provocira nova, odnosno „ono postaje znak nečeg drugog, te tako (...) bivamo uvučeni u potencijalno beskrajnu igru označavanja“.²⁴⁰

²³⁶ Ranko Radović: *Živi prostor*, Nezavisna izdanja 24, Beograd, 1979.

²³⁷ Bogdan Bogdanović: *Tri ratne knjige*, Mediterran Publishnig, Novi Sad, 2008, str. 67.

²³⁸ Pojam *subjekcije* označava čin potčinjavanja ili nalaženja u stanju podaništva; stanje podređenosti ili podvrgnutosti vlasti drugog. (<http://www.webster-dictionary.org/definition/Subjection>, 27. april, 2017)

²³⁹ Džudit Batler: „Psihički život moći“: <https://www.scribd.com/document/68460752/Dzudit-Batler>, 27. april, 2017.

²⁴⁰ Aleks Pots: „Značenja“, u *Kritički termini istorije umetnosti*, ur. Robert S. Nelson i Ričard Šif, Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 54.

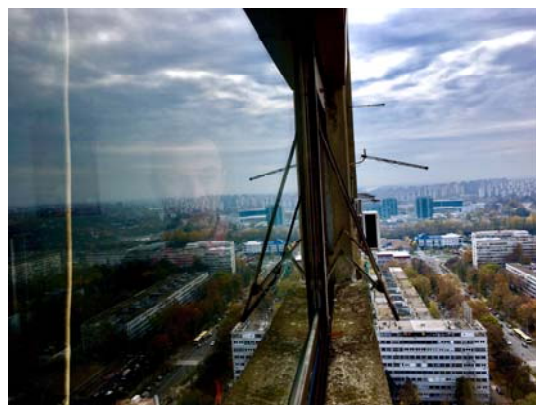

Pogled kroz prozor na Geneks kulu, 27. septembar, 2016.

Međutim, možemo reći da sa ovakvim oblikom komunikacije *pogled* na kulu ne mora uvek biti objektivna. Gledajući objekat posmatranja sa određene distance, posmatrač ne može da razume ni doživi realno stanje u kome se prostor nalazi. Spoljašnja percepcija objekta je u tom smislu neistinita i neiskrena. Suprotno tome, „bilo koji objekat se pomoću pogleda može oživeti i dati mu se duša“.²⁴¹ U ovom slučaju, komunikacija se odvija čulom vida, a ono što omogućava doživljaj i imaginaciju zavisi od unutrašnjeg *stanja* i lične istorije posmatrača. Gledanje Geneks kule može funkcionisati tako što posmatrač reflektuje sebe na objekat (posmatranja), gde je

²⁴¹ Margaret Olin: „Pogled“, u *Kritički termini istorije umetnosti*, Robert S. Nelson i Ričard Šif (ur.), Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 398.

moгуće identifikovati se s prostorom i doživeti ga kao „živo biće“. Prilikom ovog postupka *subjekat* ponovo postaje *objekat*, odnosno „subjekat-preokrenut-u-objekat sebe vidi kao što ga posmatraju drugi – on internalizuje pogled“.²⁴² Na ovome počiva to da prostor vrši dvojako dejstvo – *na sve* i *na pojedinca*. U prvom slučaju, *dejstvom na sve*, doživljaj može biti kolektivnog (objedinjenog) tipa i označavati kolektivni diskurs prema datom prostoru, i može biti doživljen onako kako ga vidimo ili (ne) želimo da ga vidimo. Dok se u drugom slučaju, *dejstvom na pojedinca*, uspostavlja „personalizovani kod“, gde prostor, u odnosu na individualnu poetizaciju i subjektivnost doživljaja pojedinca, može biti doživljen kao *biće*. To znači da u procesu pojedinačnog postupka uspostavljanja dijaloga s prostorom, kao i u odnosu na lični pretkontekst i kontekst prostora, pojedinac uzurpira intimnost prostora (objekta posmatranja) i pojačava njegovo dejstvo individualnim inscenacijama. Na taj način individualna imaginacija menja percepciju slike devastiranog prostora i utiče na formiranje „oživljenog“ prostora, koji pruža učitavanje novih narativa i označava oblik *beskrajnog postojanja*.

Pogled na Geneks kulu (gore i dole levo) i pogled iz Geneks kule (gore i dole desno).

²⁴² Ibid., str. 396.

Da bi „svako“ doživeo i označio Geneks kulu kao „živi prostor“, ne samo stambeni već i poslovni deo objekta, neophodno je izmeniti *stanje kolektivnog doživljaja* i odnos svakog prolaznika prema tom mestu. Ali pre svega treba promeniti odnos stanara prema svom mestu stanovanja, promisliti prethodna *značenja* i kohezijom stanovnika tog prostora izgraditi nova.

Kada su „Bacači sjenki“,²⁴³ u okviru višegodišnjeg interdisciplinarnog projekta pod nazivom „Čovjek je prostor – Vitić pleše“,²⁴⁴ „okupirali“ stambeni objekat sa ciljem „podizanja svijesti stanara i lokalne zajednice o potrebi obnove ove kanonske građevine“,²⁴⁵ nakon godina upornog rada na transformaciji „dotad „nijemog“ urbanog objekta u „žive slike“,²⁴⁶ uspešno su ga „oživeli“. Naime, delo hrvatskog arhitekta Ive Vitića, izgrađeno pedesetih godina i smešteno u Zagrebu, bilo je u veoma lošem stanju. Konfrontiran nizu diskusija, radionica i performansa, organizovanih tokom godina u ovom objektu, prostor je konačno dočekao rekonstrukciju. Da bi se pokrenuo postupak konačnog preobražaja Vitićevog prostora, bilo je neophodno prethodno uspostaviti dijalog sa stanarima ovog objekta, a zatim i sa celim gradom. Grupa umetnika zagrebačke trupe, istražujući najpre individualne priče putem „arhiva memorije“, uspostavila je kolektivni narativ i redefinisala objekat kao mrežu međusobnih odnosa.²⁴⁷ Tako je krajnji rezultat ovog umetničkog projekta bio formiranje zajedničkog prostora, ostvarenog komunikacijom između umetnika i stanara, što je kasnije vodilo akumulaciji najvažnijeg ishoda, a to je uspostavljanje zajedničkog dijaloga s prostorom. Takvo „zajedništvo“ je doprinelo „promjeni percepcije građevine kao simboličkog označitelja zajednice“²⁴⁸ i dijalogu

²⁴³ „Bacači sjenki“ su nezavisna umetnička i produkcijska platforma iz Zagreba, koju su 2002. godine osnovali multimedijalni umetnici Boris Bakal (pozorišni i filmski reditelj, pisac i glumac) i Željko Serdarević, sa kojima sarađuju Katarina Pejović, Stanko Juzbašić, Vanja Žanko, Srećko Horvat i drugi.

²⁴⁴ Projekat je zvanično započet 2004. godine, kada se Boris Bakal i uselio u Vitićev objekat. Iz ovog projekta je, između ostalog, proizašao i dokumentarni film pod nazivom „Concrete love/Betonska ljubav“, sa ciljem da prikaže celokupan proces *transformacije* stanara, prolaznika, a na kraju i samog objekta.

²⁴⁵ Sandra Uskoković: „Arhitektura dijaloga: prostor kao socijalna kohezija. Referentnost arhitekture u promicanju kulturnog senzibiliteta i *aktivizma*“, Kvartal, XII–3/4, 2015, str. 83.

²⁴⁶ Ibid., str. 85.

²⁴⁷ Sandra Uskoković: Op. cit, str. 84.

²⁴⁸ Ibid., str. 85.

koji „transponira memorije i urbane tradicije u smislene poruke koristeći umjetnost kao sredstvo za kritičku refleksiju koja generira promjenu“.²⁴⁹

Prikaz *Vitićevog nebodera* (levo) i skup stanara na krovu objekta, tokom projekta *Vitić pleše* (desno).

Ovakav model ponovnog „osvajanja“ i „oživljavanja“ prostora, kao i uspostavljanja *zajedništva* možda, može da posluži kao uzorni primer odgovora na pitanje budućnosti objekata koji transcendiraju „jugoslovenski prostor“. Možda je i transformativni potencijal Geneks kule ne samo u pojedinačnom doživljaju već u zajedničkom delovanju i izgradnji kolektivnog doživljaja, ali i u onom najvažnijem – *promeni* odnosa prema životnom prostoru koji će izmeniti postojeće *stanje*. Iako su, s jedne strane, političko-društveni i ekonomski faktori uticali na razaranje najmoćnije firme u tadašnjoj Jugoslaviji, ne možemo reći da za *arhitekturu* Mitrovićevog objekta to nije imalo posledica. Višegodišnji neuspesi u razrešavanju pitanja „vlasništva nad prostorom“ označile su „Mitrovićev dvojni korpus“²⁵⁰ kao kuću koja „čuva prošlost“ i čija je budućnost sve neizvesnija. S „pražnjenjem“ poslovnog dela, „devastiranost prostora“ je, zahvativši kasnije i čitav objekat, postala sinonim za Geneks kulu. Da li će Geneks kula obnoviti dijalog s vrednostima prošlosti i „zaplesati“ poput „Vitićevog nebodera“, ili će nastaviti da „nestaje“ u svojoj *stalnosti* i zauvek biti *usamljeni prostor*, podređen reklamnom propagiranju?

Odgovor je u nama.

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ Aleksandar Kadijević: *Mihajlo Mitrović...*, str. 86.

3. SPOMEN-PARK „Kragujevački oktobar“

I MUZEJ „21. OKTOBAR“ U KRAGUJEVCU

Muzej „21. oktobar“ u okviru Spomen-parka „Kragujevački oktobar“, Kragujevac, mart, 2013.

Memorijalni kompleks Spomen-park „Kragujevački oktobar“ nalazi se u Šumaricama u Kragujevcu, i izgrađen je u sećanje na stradanje preko 2.300 građana 21. oktobra 1941. godine, za vreme Drugog svetskog rata.²⁵¹ Toga dana su nemački vojnici streljali muškarce, pohapšene prethodnih dana, i učenike od petog do osmog razreda, kao i njihove profesore. U znak sećanja na taj strašan događaj, godine

²⁵¹ U literaturi iz perioda „Titove Jugoslavije“ o broju stradalih pisano je uvek na isti način: „U jednom danu – 21. oktobra 1941. godine – streljali su 7.000 stanovnika ovog grada, a među žrtvama je i 300 učenika, 18 profesora i petnaestoro dece od osam do 12 godina“ (Jokić, Gojko: *Vodič kroz Spomen-park Kragujevački oktobar*, Spomen-park Kragujevački oktobar, Kragujevac, 1984). U međuvremenu je utvrđeno da je broj streljanih 2.324, što dokazuje dokument iz Nimberga, koji se nalazi u postavci Muzeja od 2003. godine. U knjizi „Ime i broj, Kragujevačka tragedija 1941“, autora Staniše Brkića, nakon višegodišnjeg istraživanja svih dostupnih izvora i istraživanja na terenu, otkriveni su novi podaci o tačnom broju nastradalih, koji iznosi 2.796 streljanih ljudi.

1953. osnovana je ustanova Spomen-park „Kragujevački oktobar“, nakon čega je započeta njegova izgradnja.

Spomen-park obuhvata prostor od 352 hektara, definisan na osnovu broja humki streljanih. Prema podacima turističkog vodiča „Jugoslavija – Spomenici revolucije“, na području spomen-parka „Kragujevački oktobar“ nalazi se trideset autentičnih humki stradalih, dok su tri humke izvan tog prostora.²⁵² Tako je određena teritorija Memorijalnog parka, na kojoj je bilo planirano da sva stratišta budu obeležena spomenicima. Međutim, dosad je podignuto svega deset humki i spomenika, međusobno povezanih pešačkom stazom dugom sedam kilometara. Autori pobjedničkog urbanističkog rešenja Spomen-parka „Kragujevački oktobar“ iz 1955. godine jesu arhitekta Mihajlo Mitrović, Radivoje Tomić i pejzažni arhitekta Smiljan Klaić, dok je čuveni srpski arhitekta Nikola Dobrović bio pozvan kao glavni konsultant.²⁵³ Spomen-park u Šumaricama proglašen je 1979. godine znamenitim mestom, odnosno nepokretnim kulturnim dobrom od izuzetnog značaja.²⁵⁴

Sastav žirija za raspisivanje konkursa za Spomen-park „Kragujevački oktobar“	Urbanističko rešenje Spomen-parka „Kragujevački oktobar“	Projektanti Spomen-muzeja „21. oktobar“	Spomenici u Spomen-parku „Kragujevački oktobar“	Autori spomenika	Godina izgradnje spomenika
Moša Pojade Koča Popović Dušan Petrović Šane Ivo Andrić Đorđe Andrejević Kun Fran Kršinić Desanka Maksimović Živa Đorđević Radivoje Jovanović Bradonja	arh. Mihajlo Mitrović arh. Radivoje Tomić pejz. arh. Smiljan Klaić	arh. Ivan Antić arh. Ivanka Raspopović	<i>Spomenik bola i prokosa</i>	Ante Gržetić, vajar	1959.
			<i>Spomenik otpora i sloboda</i>	Ante Gržetić, vajar	1961.
			<i>Spomenik streljanim đacima i profesorima</i>	Miodrag Živković, vajar	1963.
	Uredjenje i likovna obrada platoa muzeja i centralne grobnice	Izgradnja objekta Spomen-muzeja „21. Oktobar“	<i>Kristalni cvet</i>	Nebojša Delja, arhitekta	1968.
			<i>Kameni spavač</i>	Jelica i Gradimir Bosnić, arhitekta	1970.
	arh. Mihajlo Mitrović arh. Radivoje Tomić	1971-1975	<i>Sto za jednoga</i>	Nandor Glid, vajar	1980.
<i>Spomen-obeležje naroda SR Hrvatske</i>			Vojin Bakić, vajar Josip i Silvana Sajsl, arhitekta	1981.	

Prikaz svih učesnika i autora u realizaciji Spomen-parka u Kragujevcu.

Na teritoriji memorijalnog parka u Šumaricama nalazi se Spomen-muzej „21. oktobar“, i zajedno sa Spomen-parkom jedinstven je primer u staroj Jugoslaviji

²⁵² Gojko, Jokić: *Jugoslavija – Spomenici Revolucije*, Turistički vodič, Turistička štampa, Beograd, 1986, str. 173. Preostale tri grobnice nalaze se van Kragujevca, u obližnjim selima Ilićevo, Maršić i Grošnica.

²⁵³ Olga Manojlović-Pintar: „Hramovi i svetišta patriotizma“. U elektronskom obliku dostupno na: <http://www.mediantrop.rankomunitic.org/olga-manojlovic-pintar-hramovi-i-svetilista-patriotizamanojlovic-pintar-hramovi-i-svetilista-patriotizma>, bez paginacije, 2. jun, 2016.

²⁵⁴ <http://www.spomenici.heritage.gov.rs/lat/nkd/pregled/sumarice>, 10. Jun, 2016.

sačinjen iz „nekoliko umetničkih dela vrhunskog kvaliteta, izgrađenih kroz sintezu različitih umetničkih disciplina“.²⁵⁵ Autori objekta Spomen-muzeja su arhitekti Ivan Antić i Ivanka Raspopović,²⁵⁶ angažovani 1964. godine sa zadatkom da za samo godinu dana projekat i završe. Izgradnja je započeta tek 1971. godine, i završena četiri godine kasnije, a muzej je svečano otvoren 21. oktobra 1976. godine.

Objektu Spomen-muzeja prilazi se glavnim bulevarom koji memorijalni park spaja s centralnim delom grada Kragujevca. S obzirom na njegovu poziciju, na sučelju dveju glavnih saobraćajnica, muzej je veoma uočljiv, pri čemu monumentalni karakter građevine doprinosi utisku „ceremonijalnog prilaza objektu“.²⁵⁷ Objekat je sačinjen iz trideset tri vertikalna kubusa različitih visina, a u osnovi je raster oblikovan kubusima istih dimenzija od 3,12 metara.²⁵⁸ Kubusi su izgrađeni od crvene opeke rimskog formata, sa zenitalnim osvetljenjem, koji simbolišu trideset tri masovne grobnice na području Spomen-parka, nastale 21. oktobra 1941. godine, „a simbolično je i to da zgrada nema prozora, što ukazuje na bezizlaznost situacije u kojoj su se našli građani Kragujevca tih oktobarskih dana“.²⁵⁹ Prema rečima Ivana Vitića, Muzej „21. oktobar“ trebalo je da dočara „mučnu“ atmosferu, kao „kada je čovek u nekoj rupi i gleda u nebo, i kada je očajan“,²⁶⁰ te je iz toga proizašla forma nalik na „bunar“.

Objekat ima dva nivoa, a ulazak u muzej je omogućen sa oba, zbog denivelacije terena. Zapravo, ulaz u objekat se nalazi na donjem nivou, pa je kretanje u muzeju rešeno kružnim tokom, tako da je po obilasku izložbene postavke moguće izaći na gornjem nivou, što omogućava kontinualno kretanje kroz objekat. U prizemlju izvedenog objekta Spomen-muzeja nalazi se prostor za izlaganje, sala za projekcije i

²⁵⁵ Marija Martinović: “Exhibition of Space of Remembrance: Rhythmanalysis of Memorial park „Kragujevački oktobar“”, SAJ_2013_5, str. 306.

²⁵⁶ Ovaj arhitektonski tim prethodno se proslavio izgradnjom objekta Muzeja savremene umetnosti na Novom Beogradu (1960–1965), koji predstavlja jedno od remek-dela arhitekture bivše Jugoslavije. Arhitekti su za objekat Spomen-muzeja dobili nagradu na Oktobarskom salonu 1965. godine, od žirija u sledećem sastavu: S. Mandić, predsednik žirija, Bogdan Bogdanović, M. Macura i J. Svoboda. (*Arhitektura urbanizam*, br. 35–36, 1965, str. 91)

²⁵⁷ Marija Martinović: Op. cit, str. 312.

²⁵⁸ Kubusi variraju od 4–21 m visine, što simboliše različit uzrast nastradalih.

²⁵⁹ Igor Stepančić: „Estetika sadržaja istorijskih činjenica – umetnost prezentacije nasleđa“. U elektronskom obliku dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/46581227/Igor-Stepancic-Estetika-Sadrzaja>

²⁶⁰ Intervju sa Ivanom Antićem, časopis DaNS, br. 69, 2009, str. 6.

kancelarijski prostor izdvojen kao zasebna zona, koji se prostire na tri etaže, dok je na gornjoj etaži stalna postavka, inkorporirana u arhitekturu kuće. Ovakav arhitektonski koncept, u obliku „prostorne artikulacije pamćenja“,²⁶¹ realizovan je integrisanjem izložbenog prostora kao sastavnog dela memorijalnog muzeja, što je u ishodu doprinelo formiranju *dejstva* i različitih doživljaja kod posetilaca.

Stalna postavka Spomen-muzeja, koja je bila „tipičan primer ideološkog pristupa istoriji i Drugom svetskom ratu“, „s akcentom na radnički pokret i istorijat Komunističke partije“,²⁶² promenjena je 2003. godine i zamenjena novom stalnom postavkom. Prema rečima Igora Stepančića, postavka koja se nalazila u muzeju do 2003. godine bila je „estetski daleko ispod nivoa arhitekture samog zdanja, čineći je nepreglednom, nejasnom i, konačno, neprivlačnom za posmatranje“.²⁶³ Autori idejnog rešenja nove stalne postavke su istoričari Staniša Brkić, Nenad Đorđević i Milan Koljanin, dok su autori dizajna postavke primenjeni umetnici Igor Stepančić i Irena Paunović. Njihova intervencija odnosi se na izmene u postavci koje su podrazumevale „brisanje“ preterane ideološke konotacije, reviziju postojećih dokumenata i izlaganje novih.

²⁶¹ Tatjana Dadić Dinulović: *Fenomenologija spektakla: scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studiju i istraživanja, Beograd/Novi Sad, 2013, str. 207.

²⁶² Igor Stepančić: „Estetika sadržaja...“, str. 135 (8. mart, 2016).

²⁶³ Ibid.

Memorija prostora u Šumaricama ili zaboravljeni prostor

„Istinita ili zamišljena, jedna priča nas upućuje na neku drugu,
kao što nas jedan prostor uvek upućuje na drugi.“

Tatjana Dadić Dinulović²⁶⁴

Memorijalni prostor parka „Kragujevački oktobar“, kao paradigmatički primer interdisciplinarnog ukrštanja različitih umetnosti i jedini ovakve namene na teritoriji Srbije, za čiju je izgradnju angažovan veliki broj različitih umetnika, danas je prilično zapušten. Naime, čitav kompleks ovog Spomen-parka ima dvojni karakter. S jedne strane podrazumeva prostor ispunjen sećanjima na masovno stradanje u oktobru 1941. godine, a sa druge i sećanje na ideološke narative, donekle zaboravljene usled nastalih promena.²⁶⁵ U konačnom ishodu, prostor sećanja postepeno je transformisan u prostor za rekreativne aktivnosti, i zato označava istovremeno i prostor sećanja i prostor zaborava. Iako su memorijalni kompleksi podignuti za „nove generacije za koje rat nije bio vlastito iskustvo (...) s ciljem da ratna prošlost, uz koju je pridodata atraktivna ponuda vezana za slobodno vreme, postane relevantnija za sadašnjost“,²⁶⁶ postavlja se pitanje čemu danas služi ovaj prostor. Da li da prostor Šumarica doživljavamo „memorijalnim“ na osnovu sopstvenog iskustva, ili dejstvom samog prostora? I da li „memorija“ Spomen-parka „Kragujevački oktobar“ utiče na formiranje „zaboravljenog prostora“.

Spomen-muzej „21. oktobar“ uočljiv je iz vizure ulaza u park i nagoveštava spomenički kontekst. Naizgled „hermetički“ zatvorena i monumentalna, struktura

²⁶⁴ Tatjana Dadić Dinulović: *Pogled kroz prozor*, pisano obrazloženje umetničkog magistarskog rada na Grupi za scenski dizajn, Beograd, 2006, str. 7

²⁶⁵ U slučaju Spomen-parka, promene su usledile rekonstrukcijom kolskog i pešačkog saobraćaja, što je uslovljavalo aktiviranje samo tog dela prostora, za sportske i druge aktivnosti, pa tako i promenu konteksta prostora sećanja. Ovim prostornim gestom formirana je putanja na kojoj se retko ko zadržava.

²⁶⁶ Hajke Karge: *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014, str. 252.

muzeja, ujedno i „spomenik za sebe: sinteza arhitektonskog utilitarizma i skulptorskog shvatanja prostora“,²⁶⁷ neraskidivi je deo pejzaža. Nasuprot tome, brojni spomenici u sastavu ovog spomeničkog kompleksa s vremenom su marginalizovani. Kako Luis Mamford kaže u Jangovom tekstu „Sećanje/spomenici“: „Posledica nepopustljive fiksiranosti spomenika u prostoru je takođe njegova smrt tokom vremena, pošto fiksirana slika, stvorena u jednom vremenu i prenesena u drugo, iznenada postaje arhaična, strana ili nerelevantna“.²⁶⁸ U tom smislu, posetioci Spomen-parka više ne percipiraju to mesto kao simbolički važno i vredno, pa su tako spomenici „Kragujevačkog oktobra“ transformisani u devastirane i nepristupačne objekte. Ipak, spomenik kome se i danas posvećuje pažnja, u smislu sećanja s jedne, a i estetski s druge strane, jeste čuveni „V3” – spomenik stradalim đacima i učiteljima tog razreda. Na ovom mestu se svake godine 21. oktobra održava „Veliki školski čas“, jedina tradicija koja je zadržana i jedina prilika kada veliki broj posetilaca dolazi da oda počast stradalima.²⁶⁹ Zahvaljujući njoj, memorijalna funkcija Spomen-parka, danas naizgled zaboravljena, ipak svojim sadržajem ostaje neraskidivo vezana s kontekstom „socijalističkog estetizma“ i sećanjem na događaj iz 1941. godine.

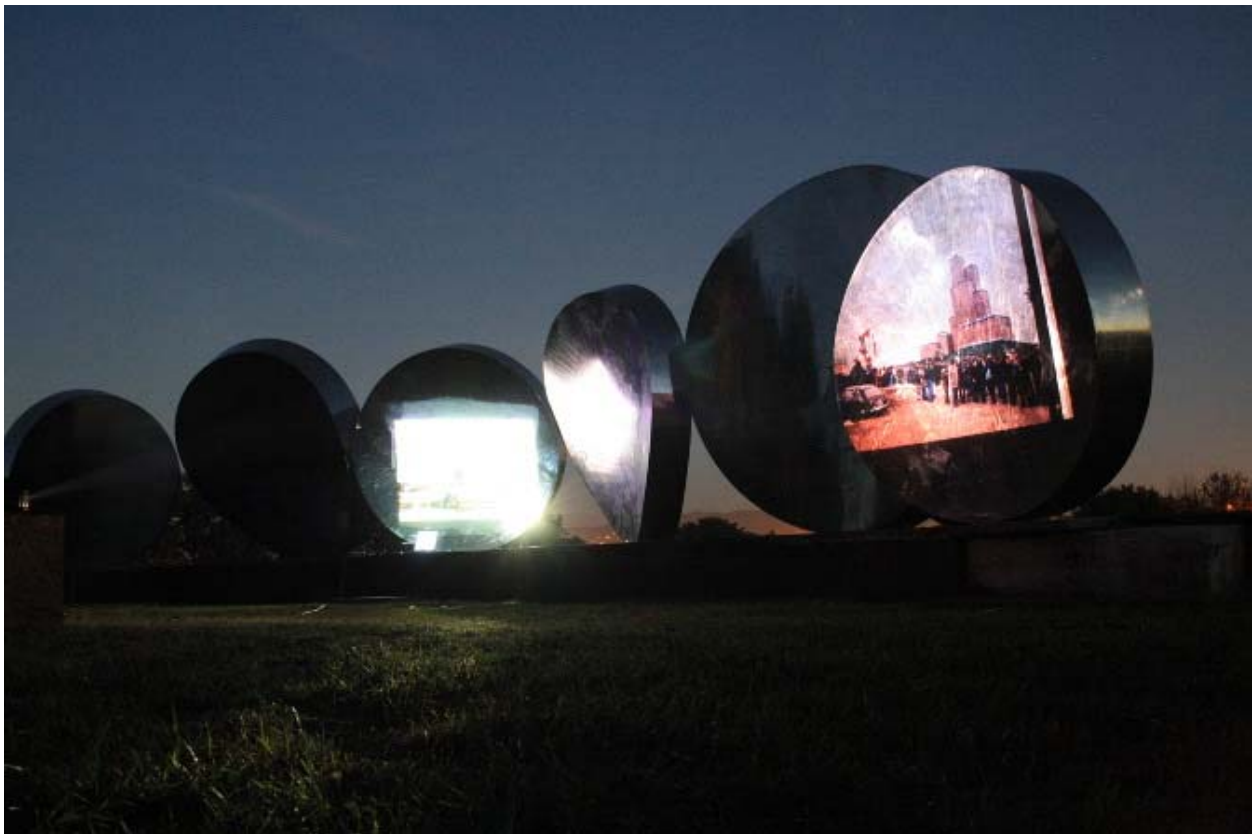
Pokušaj popularizacije spomen-parka bio je „Arhitektonski čas“, manifestacija održana u okviru zvaničnog programa Oktobarskih svečanosti 2012. godine. Tim koji je tada aktivirao prostor Spomen-parka činili su Tamara Popović, Marija Martinović i Jovan Grbović, arhitektae iz Kragujevca i Beograda. Projekat „Arhitektonski čas“ imao je za cilj da reaktuelizuje Spomen-park „Kragujevački oktobar“, i stoga je program ove manifestacije bio sačinjen iz stručno propraćene šetnje spomen-parkom, obilaskom muzeja i spomenika, projekcijom filma o arhitekti muzeja, nekoliko predavanja i tribina. Upotrebom scenskih sredstava, u vidu slajd projekcija na

²⁶⁷ Milan Andrić; Dušan Plenča; Miloš Bandić; Zoran Markuš; Zoran Puljizević: *Spomen-park Kragujevački oktobar*, Spomen-park Kragujevački oktobar, Kragujevac, 1985, bez paginacije.

²⁶⁸ Džejms E. Jang: „Sećanje/spomenici“, u Robert S. Nelson i Ričard Šif (ur.), *Kritički termini istorije umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2004, str 305.

²⁶⁹ „Veliki školski čas“ predstavljao je stalnu umetničku manifestaciju, na kojoj su se jednom godišnje okupljali veliki umetnici (od najpoznatijih jugoslovenskih muzičara, do dramskih umetnika) kako bi odali počast stradalima. Nekada je ovaj događaj prenosila televizija za čitavo jugoslovensko područje, dok današnji prenos ovog događaja na nacionalnoj televiziji, uz učešće naših najvećih umetnika, i prisustvo predsednika i drugih političara, govori o vreme koje nikada ne treba da se zaboravi, kao i o još uvek prisutnoj politizaciji ovog događaja.

spomeniku „Spomen-obeležje hrvatskog naroda“, predstavljena je poslednja celina ove manifestacije, i obuhvatala je prikaz istorijske građe i izgradnje spomen-parka i muzeja. Tako je prostor stradanja i sećanja za trenutak postao *mesto sećanja*. Naime, aktiviranje prostora spomenika upotrebom scenskih izražajnih sredstava omogućilo je preklapanje slojeva narativa, odnosno sećanja, na jednom mestu, i tako postao „prostor projekcije, gde su sećanja prethodnih iskustava 'projektovana' na fizičkom obliku prostora“.²⁷⁰

„Arhitektonski čas“, „Spomen obeležje Hrvatskog naroda“, Kragujevac, oktobar, 2012.

Međutim, integrisanost Spomen-muzeja „21. oktobar“ u svakodnevni život građana i postepena promena doživljaja njegovog konteksta i okruženja izmenili su odnos prema kolektivnom pamćenju i zbivanjima iz prošlosti. Jan Asman navodi: „Da bi čovek mogao da ima odnos prema prošlosti, ona kao takva mora da uđe u svest. Za to su potrebna dva preduslova: prošlost ne sme u potpunosti da nestane, neophodno je da postoje dokazi; dokazi moraju da poseduju karakterističnu diferentnost u

²⁷⁰ Nil Lič: „Tranzitni prostori“ („Drag Spaces“), u „Static“, The London Consortium, Issue 04, str. 7.

odnosu na 'danas'.²⁷¹ U slučaju Spomen-parka „Kragujevački oktobar“ dokazi postoje, ali su oni gurnuti u drugi plan, jer sada „odmor i slobodno vreme“ zauzimaju centralno mesto. Zbog toga što kolska i pešačka staza, koje vode ka muzeju, menjaju pravac pred samim objektom, naglo i pod pravim uglom, u rekonstruisan put kojim se ide u Spomen-park, nepromišljeno se došlo do date prostorne situacije. Tako je omogućeno da svaki novi posetilac spomenike doživi kao „slučajne skulpture“ u prostoru parka, a da poseta muzeju postane izbor pojedinca. Nije slučajno što se ispred ulaza u muzej nalazi pano sa ispisanim porukama stradalih, napisanim neposredno pre streljanja. Njima je naznačen ulazak u objekat i ono što se nalazi unutar tog prostora, jer je glavni ulaz, kome se pristupa s kote nižeg nivoa od onoga na kome je šetalište, zapravo skriven. Ovim prostornim gestom omogućeno je postepeno isključivanje iz realnosti i svakodnevnosti delatnosti parka, a postavka unutar muzeja svakako nudi jedan sasvim drugačiji doživljaj. Iako put vodi ka Spomen-parku, na pojedincu ostaje odgovornost i odluka hoće li ući u muzej, u tom gestu čuvanja sećanja.

Prvi susret s „kućom sećanja“ započinje fizičkom preprekom u obliku zida od opeke, na samom ulazu u muzej, s ispisanim stihovima Branka Miljkovića.²⁷² U prizemlju, u galerijskom delu koji pripada donjem nivou objekta, nalazi se zbirka od dvadeset sedam slika pod nazivom „Kragujevac 1941“, čiji je autor Petar Lubarda.²⁷³ Smeštene su po zidovima od crvene opeke – materijalizacija izvedena u eksterijeru i enterijeru objekta, a kretanje posetilaca u prizemnom delu muzeja omogućeno je uz naizmenično sagledavanje slika, koje vode do gornjeg nivoa i zenitalno osvetljenog spiralnog stepeništa.²⁷⁴ Stupanjem na prvu etažu iz osvetljenog prostora izvedena je

²⁷¹ Jan Asman: *Kultura pamćenja*, Prosveta, Beograd, 2011, str. 37.

²⁷² „I neka bude kraj i početak

sveta koji će imati njihovo ime i naše ruke

ovde gde je istorija progovorila na sav glas

ovde gde ostaviše svoju krv da svetli

ovde gde od njihove smrti živi zemlja, voda i vazduh.” – Branko Miljković; tekst ispisan na ulazu u muzej.

²⁷³ Petar Lubarda, jedan od naših najpoznatijih umetnika, stvarao je između 30-ih i 70-ih godina. Ciklus slika „Kragujevac 1941“, poklonio je Spomen-muzeju sa idejom da one budu stalno izložene u muzeju.

²⁷⁴ Činjenica je da danas možemo retko uočiti posetioce u muzeju (a često pomisliti i da muzej ne radi). Ušavši u objekat, ljudi koji se nađu sami u prostoru muzeja mogu doživeti osećaj nelagodnosti i neprijatnosti, jer atmosfera prostora „upija“ svaki korak, koji je mnogo glasniji usled odjeka u prostoru.

doživljajna promena u prostoru. Možemo reći da, suprotno „svetlom“ delu iznad stepeništa, prelazak u „taman“ prostor „aktivira“ dejstvo prostora na posmatrača i tako, putem niže kote plafona izgrađenog od betona, generiše doživljaj teskobe i pritiska. Smenjivanje „svetlarnika“, niske betonske tavanice i blago osvetljenih vertikalnih kubusa, ispunjenih slojevima transparentnih crno-belih fotografija i dokumentacije iz tog perioda, dramtizuju čitav prostor. Pozicioniranjem tačno ispod „svetlosnih prodora“ i pogledom ka gore, posmatrač se postavlja u neudoban i nelagodan položaj, što oponaša *stanje* koje su prošle žrtve. Unutrašnjost „bunara“, jedinog koji nije ispunjen fotografijama ili nekim drugim dokumentima, možemo posmatrati kao dejstvujuću „igru emocija“.²⁷⁵ Praznina tog prostora naročito deluje na posetioca, a čistoća svetlosnog izvora u kontrastu sa „šiljcima“ koji izranjaju iz zida od opeke pobuđuju u posmatraču intenzivnije sećanje na događaje iz oktobra 1941. godine. Ovo memorijalno mesto predstavlja i kontekst u kome je moguće, svojim sećanjem i imaginacijom, uspostaviti dijalog s prostorom i realizovati sopstveno biće. Ovu realizaciju može izazvati dejstvo prostora „koje će dovesti do individualnog i kolektivnog katartičnog doživljaja“.²⁷⁶

Prema rečima Igora Stepančića, jednog od koautora nove postavke, nova stalna muzejska postavka je „činjenice predstavila na vizuelno efekatan način, integrišući sadržaj u prostornu formu, stvarajući jedinstven ambijent muzeja“.²⁷⁷ Za primer, to pokazuje i *holoskrin*²⁷⁸ instalacija na prvoj etaži, projektovane fotografije stradalih, istovremeno praćene glasom koji izgovara njihova imena. Zapravo, zvuk koji dopire do donjeg nivoa posetiocima nagoveštava dramaturški karakter postavke, dok prelaskom s donjeg na gornji nivo „posetilac prelazi s pasivnog posmatranja na aktivno učešće u postavci, pre svega u psihološkom smislu“.²⁷⁹ U nastavku, prostor je ponovo zenitalno osvetljen i ispunjen moćnim skulpturama vajara Ota Loga i Nandora Glida, a pogled se pruža do zatamnjene prostorije u zidu od opeke, čiji je ulaz odvojen refleksnom površinom. Prostorija je dobila naziv po čuvenoj pesmi

²⁷⁵ Milenko Misailović: *Dramaturgija scenskog prostora*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1988, str. 306.

²⁷⁶ Tatjana Dadić Dinulović: *Fenomenologija spektakla: ...*, str. 213.

²⁷⁷ Igor Stepančić: „Estetika sadržaja...“, str. 136.

²⁷⁸ *Holoskrin (Holo Screen)* je transparentna projekcija, pa se istovremeno vide i projekcija i prostor u pozadini.

²⁷⁹ Igor Stepančić: „Estetika sadržaja...“, str. 135.

Desanke Maksimović „Krvava bajka”, i „predstavlja grobnicu, mesto gde svako ima nekog svog“,²⁸⁰ na čijim se crnim zidovima nalaze brojni mali svetlosni izvori, koji približavanjem prikazuju fotografije sa imenom i prezimenom streljanih, njihovom godinom rođenja i zanimanjem. Na određenim mestima fotografije ne postoje, što ukazuje na činjenicu da za pojedine ljude nema sačuvanih dokumenata, te su ostavljena prazna mesta. Sa ulaskom u mračnu „salu projekcije duša“²⁸¹ upotpunjeno je dejstvo prostora koje muzej celokupnom postavkom uspostavlja. Pre dolaska do ove prostorije, prostor sećanja, ispunjen narativima koji opisuju događaj, vrši dejstvo na posetioca, međutim sa ulaskom u „crnu sobu“ narativ postaje intenzivniji, a doživljaj intimniji. S druge strane, kada je posmatrač unutar prostora „Krvave bajke“, refleksivna površina iz ugla posmatranja crne sobe je transparentna, i tada je moguće uočiti spisak imena šezdeset jednog preživelog.

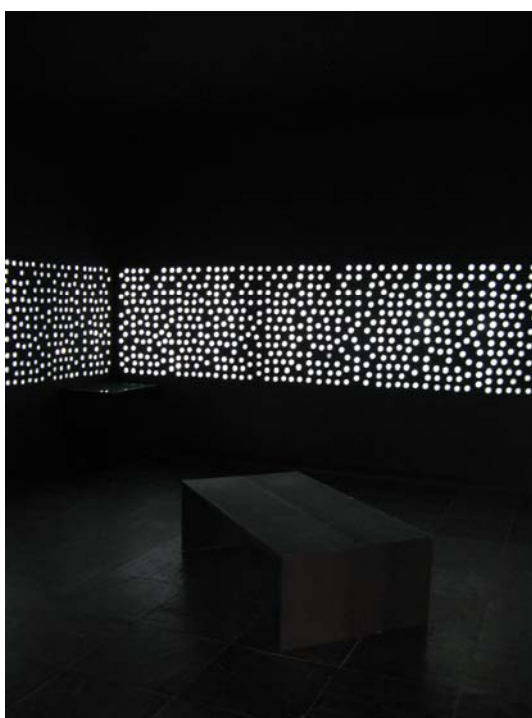
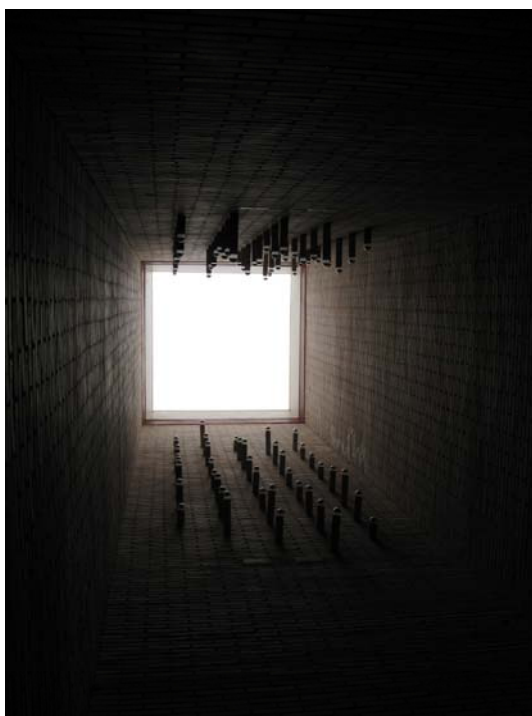
Unutar prostora (postavke) je, možemo reći, formiran trijadalni odnos *posetilac – doživljaj – sećanje*, realizovan na nekoliko nivoa i različitim sredstvima. Dejstvom prostora, a pre svega dimenzijama, ambijentalnošću i svešću koja postoji, ili koja je uspostavljena, o nameni prostora pojedinac uspostavlja doživljaj. Primer za to je položaj posmatrača naspram prostorije „Krvava bajka“ i „holoskrina“, gde je putem refleksije i preko transparentnog ekrana sa likovima streljanih napravljen i odraz posetioca, čime on biva „uvučen“ u narativ memorijala, i uspostavlja unutrašnji dijalog u odnosu na „priču prostora“ i u odnosu na sopstveno biće. Ovakav doživljaj postignut je upotrebom scenskih sredstava u funkciji „pokretača priče“²⁸² i uspostavljanja „vizuelnog dijaloga“,²⁸³ kojima je moguće kod posetilaca pokrenuti emocije sa ciljem da sećanje na stradale ne bude izgubljeno.

²⁸⁰ Ibid., str. 138.

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Meta Hočevan: *Prostori igre*, JDP, Beograd, 2003, str. 31.

²⁸³ Milenko Misailović: *Dramaturgija...*, str. 311.

Prikaz holoskrin projekcije, „svetlosnih prodora“ i „Krvave bajke“ u okviru izložbene postavke.

Budući da je stara postavka bila u velikoj meri ideološki obojena, a prema izvorima iz literature pisane u vreme Titove Jugoslavije i znatno politizovana, sećanje na tragičan događaj bilo je u senci. Naglašavanje priče o radničkom pokretu i Komunističkoj partiji, prikazivanje istorijskih činjenica u okviru stare postavke muzeja

(prikazano je 8.599 dokumenata), kao i preuveličavanje broja stradalih tokom masovnog streljanja 21. oktobra 1941. godine s vremenom je umanjilo spomeničku funkciju muzeja, a donekle i veličinu zločina. Međutim, postavlja se pitanje da li je promena konteksta u odnosu na vreme kada je muzej izgrađen, kao i zamena stare postavke, donekle izbrisala i sećanja? Ako je stara postavka bila deo jednog vremena, i kao takva predstavljala muzejski eksponat, da li je moguće kroz novu postavku učitati kontekst u kome je i zašto Spomen-muzej izgrađen. Bez obzira na uklapanje nove postavke u postojeći prostor muzeja i međusobno prožimanje arhitekture i izložbe, moguće je da „estetika sadržaja“ istorijskih činjenica u novom kontekstu nije dovoljan argument da muzej oživi i redovno ima posetioce. Takođe, time što je izlaz sa gornje etaže zaključan, verovatno zbog smanjenog broja zaposlenih u muzeju,²⁸⁴ prekinuto je kontinualno kretanje posetilaca unutar muzeja, čime je ozbiljno narušena dramaturgija prostora i mogućnost katartičnog doživljaja. Naposljetku, kada „memorija prostora“ ne ugrožava svakodnevni život parka, preostaje da se dejstvom tog prostora dopre do pojedinca i tako se on preusmeri u muzej.

U slučaju Spomen-parka u Šumaricama, sintagma „memorija prostora“ označava *nivoe sećanja prostora*, odnosno kapacitet sećanja na događaje koje je prostor doživeo, i koje su u prostoru doživljene. Pol Virilio smatra da je memorija fiksacija koja „postaje neurotična ili patološka ako nije udružena s projektivnim kapacitetima imaginarnog, čija sama sposobnost zahteva zaboravljanje, shvaćeno kao odsustvo sećanja.“²⁸⁵ Dakle, „memoriju prostora“ možemo razumeti kao „umeće pamćenja“,²⁸⁶ koje funkcioniše tako da „odaberemo određena mesta i one stvari koje želimo da zapamtimo, povežemo ih sa tim mestima i stvorimo mentalne slike o njima“.²⁸⁷ Tako je moguće pamtiti, s jedne strane, u odnosu na „upisane narative“ u prostoru, a sa druge na osnovu sopstvenih slika i imaginacija, što u ishodu proširuje polje delovanja prostora sećanja. „Ovo sjećanje ne znači vratiti u pogled svijesti sliku prošlosti koja subzistira po sebi, to znači utonuti u horizont prošlosti i odatle malo-pomalo razvijati umetnute perspektive sve dotle dok iskustva što ih on rezimira ne

²⁸⁴ Pretpostavljamo da je radi jednostavnije kontrole objekta doneta odluka o zatvaranju izlaznih vrata prethodno predviđena za izlazak iz muzeja.

²⁸⁵ Pol Virilio: *Kritični prostor*, Gradac, Čačak–Beograd, 2011, str. 72.

²⁸⁶ Jan Asman: *Kultura pamćenja*, Prosveta, Beograd, 2011, str. 27.

²⁸⁷ Ibid., str. 27, Cicero: *De Oratore* II 86, 351–354.

budu kao ponovno doživljena u njihovu vremenu mjestu.²⁸⁸ Zato „prošireno polje“²⁸⁹ prostora sećanja možemo sagledati u obliku zaborava onda kada je „zaborav neophodan za projektivnost mašte i za propagaciju misli“.²⁹⁰

Da bi *memorija* bila povezana sa značenjem kojim „arhitektura izaziva semiologiju“,²⁹¹ neophodno je razumeti nivoe sećanja prostora i način na koji pojedinac i/ili percipira taj prostor, kao i kontekst u kome međusobno koegzistiraju. U slučaju spomen-parka u Šumaricama, možemo reći da se „memorija prostora“ odnosi na sledeće *nivoe sećanja* (narativa) koji, zapravo, opisuju različita *stanja* u kojima se ovaj kompleks nalazi:

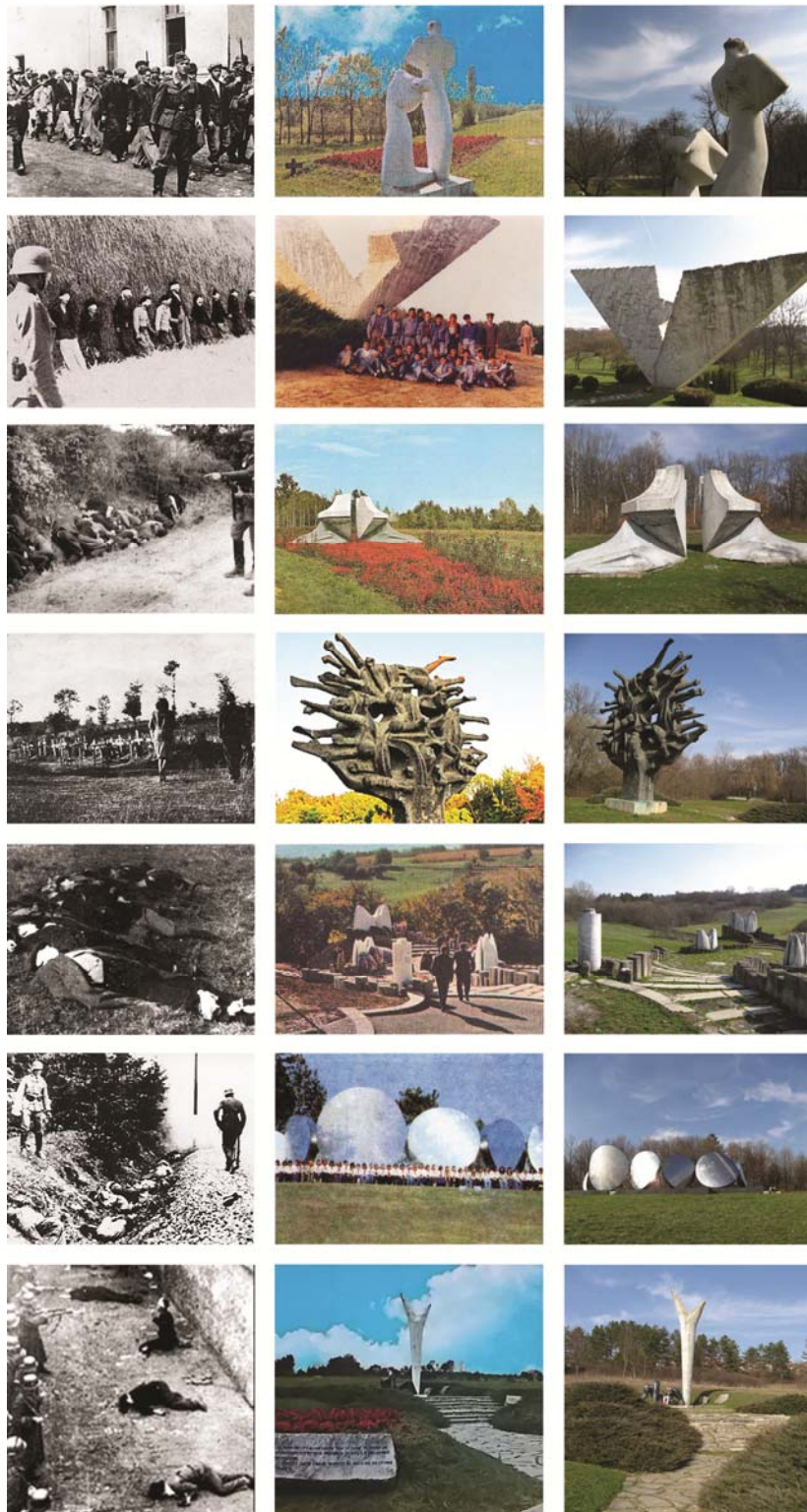
- 1) „**povod**“ **sećanja** – masovno stradanje u oktobru 1941. godine;
- 2) „**čuvanje**“ **sećanja** – sećanje na teror iz oktobra 1941. godine:
 - » produkcija prostora sećanja
 - » ideološka propaganda
- 3) „**održavanje**“ **sećanja** – popularizacija prostora:
 - » prostor za rekreaciju
 - » „Arhitektonski čas“
- 4) „**zaborav**“ **sećanja** – prostor svakodnevice.

²⁸⁸ Maurice Merleau-Ponty: *Fenomenologija percepcije*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 43.

²⁸⁹ Rosalind Krauss: „Sculpture in the Expanded Field“. October 8 (Spring, 1979)

²⁹⁰ Pol Virilio: Op., cit. str. 73.

²⁹¹ Umberto Eko: *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, 1973, str. 208.

Prikaz nekoliko „slojeva“ sećanja Spomen-parka „Kragujevački oktobar“.

Stoga bismo ovaj memorijalni kompleks mogli svrstati u onu vrstu arhitekture koja, kako navodi Tatjana Dadić Dinulović, može da „ispriča priču“ i gde je moguće, putem prostora i umetničkih sredstava, kao i sinergijom između arhitekture i skulpture, objekta i pejzaža, uspostaviti dejstvo, pri čemu „pitanje dramaturgije tog dejstva, odnosno dramaturške funkcije i karaktera arhitektonskog prostora postaje izrazito važno“.²⁹²

Prema rečima Slobodana Danka Selinkića, pejzaž sećanja „nastaje vođen idejom kojom graditelj interveniše u prirodi, menjajući je, ili nastaje kao samo-stvoren prirodni prostor: ambijent u kojem je deo tog prostora obeležen događajem ili osećanjem koje izaziva. Pejzaž sećanja je tako deo prirode, koji je prepoznatljiv i koji u nama izaziva neminovno sećanje na neki događaj, ličnost, ili bilo šta što pripada prošlosti“.²⁹³ Memorijalni prostor u Šumaricama obeležen je događajem, ali i slojevima sećanja, od sećanja na tragični događaj, preko „uprstoravanja ideologije“, do „pejzaža zaborava“, što je u današnjem kontekstu doprinelo marginalizaciji čitavog konteksta u kome su spomenici nastali. S druge strane, arhitektura muzeja, čija je osnovna funkcija sećanje, bez obzira na današnji istinit i objektivan prikaz ovog istorijskog događaja u okviru postavke Spomen-muzeja „21. oktobar“ s vremenom je postala „arhitektura zaborava“.²⁹⁴ Zato Spomen-park „Kragujevački oktobar“, posmatran kao memorijalni kompleks, možemo nazvati „pejzažom zaborava“, a muzej „zaboravljenim prostorom“ – paralelnim prostorom, uslovljenim „sjećanjem na prostore koje posjedujemo sjećanjem, dakle još jednim unutarnjim prostorom gotovo bez dimenzija i vremena (sve je ovdje, tu, ispremješano, napred, nazad, jedno pored drugog i ono što nas boli i ono što nas raduje, inspirira, potiče, zatire, sve, moguće i nemoguće, željeno, nikad)“.²⁹⁵

²⁹² Ibid., str. 208.

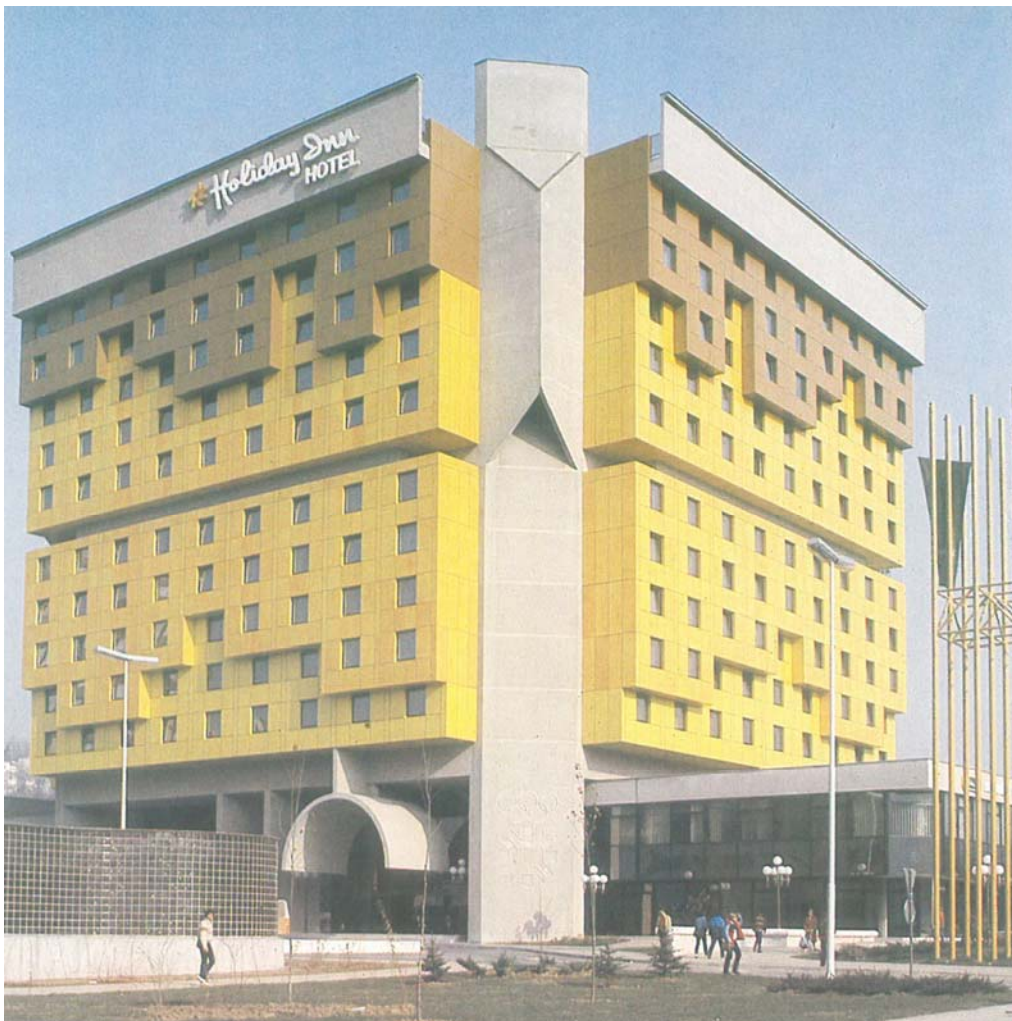
²⁹³ Slobodan Selinkić: *Pejzaži sećanja*, u *Prostori pamćenja, tom 1*, Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013, str. 395.

²⁹⁴ O ovome govori i statistika o broju posetilaca muzeja, koja je u periodu između 1960. i 1980. godine iznosila oko 400.000 godišnje, dok danas iznosi oko 20.000. Tokom realizacije nove postavke, muzej je posetilo oko 40.000 ljudi.

²⁹⁵ Boris Bakal: „Fragmenti o prostoru“, u „Naša mesta“, ur. Mirko Sebić, specijalni tematski dodatak uz 16. broj časopisa „Nova misao“, IU „Misao“, Novi Sad, 2009, str. 80.

4. HOTEL HOLIDAY INN U SARAJEVU

„Izgrađena arhitektura ima svoje mesto u konkretnom svijetu.
Tamo ima svoju prisutnost. Tamo govori za sebe.“
*Peter Zumthor*²⁹⁶

Hotel *Holiday Inn*, Sarajevo, sredina osamdesetih godina.

Hotel *Holiday Inn* nalazi se u Sarajevu (Bosna i Hercegovina) i izgrađen je za potrebe „prvog velikog olimpijskog događaja u gradu“²⁹⁷ – Zimskih olimpijskih igara

²⁹⁶ Peter Zumthor: *Misliti arhitekturu*, AGM, Zagreb, 2003, str. 14

(ZOI) održanih u februaru 1984. godine. Nakon što je, u konkurenciji s gradovima Sapiro (Japan) i Geteborg (Švedska), Sarajevo izabrano za „domaćina“ četrnaestih po redu Zimskih olimpijskih igara, ovaj grad je dobio priliku da postane grad „ljepši (je) i živopisniji od svih dosadašnjih urezanih, upamćenih ili jednostavno izmaštanih nekada i nekome.“²⁹⁸ Tako je ovaj „Olimpijski grad“ postao mesto budućeg susreta različitih zemalja, gde je za potrebe olimpijade najpre bilo neophodno prilagoditi postojeću infrastrukturu, a zatim i izgraditi novu, za koju priliku je Sarajevo „prošlo nezapamćenu transformaciju“.²⁹⁹ Tada je realizovan čitav niz objekata koji će kasnije, „sasvim je sigurno, izdržati sva iskušenja eksploatacije i vremenske distance“.³⁰⁰

Svečano otvaranje Zimskih Olimpijskih igara u Sarajevu, 1984.

²⁹⁷ Aziz Hadžihasanović: *1984. Olimpijada trijumfa i šansi*, Rabic, Sarajevo, 2010, str. 19.

²⁹⁸ Ibid., str. 11.

²⁹⁹ Robert J., Donia: *Sarajevo: biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, str. 230.

³⁰⁰ Ivan Štraus: „Savremena arhitektura Bosne i Hercegovine, 1918–1984. godine“, u *Arhitektura XX veka. Umetnost na tlu Jugoslavije*, ur. Zoran Manević i drugi, Prosveta, Spektar, Prva književna komuna, Beograd, Zagreb, Mostar, 1986, str. 64.

„Olimpijski hotel“³⁰¹ je bio prvi u Jugoslaviji izgrađen u okviru američke korporacije *Holiday Inn*,³⁰² i „tako postao jedan od 1.800 hotela ovog najvećeg hotelskog lanca na svetu“,³⁰³ sa idejom da ugosti najpre posetioce Olimpijade, a kasnije i turiste iz celog sveta koji su dolazili da posete Sarajevo. Zbog toga je hotel morao biti programski i funkcionalno projektovan po već razrađenim standardima američke kompanije. Dva meseca pre zvaničnog otvaranje hotela, 6. oktobra 1983. godine, predsedniku Olimpijskog komiteta Huanu Antoniju Samaranu (*Huan Antonio Samaranch*) uručen je „zlatni ključ“, kao prvom gostu hotela, i u njegovu čast je soba u kojoj je bio smešten nazvana „Predsedničkim apartmanom“.³⁰⁴ Između ostalog, hotel su tokom osamdesetih godina posećivale i brojne delegacije na viokom nivou, kao i članovi kraljevskih porodica iz Velike Britanije, Norveške i Švedske.³⁰⁵ Tako je *Holiday Inn* tada bio „mesto u koje su dolazili najvažniji ljudi iz sveta filma i zabave, sporta, politike i biznisa“,³⁰⁶ i postao „simbol modernog Sarajeva, grada koji je bio domaćin Zimskih olimpijskih igara“.³⁰⁷

Autor ovog hotelskog kompleksa je arhitekta Ivan Štraus (1928), član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine od 1984. godine, kao i Srpske akademije nauka i umetnosti od 2012. godine. Fakultet je upisao 1947. godine u Zagrebu, ali je diplomirao u Sarajevu nakon jedanaest godina. Pored hotela *Holiday Inn*, najveći broj njegovih najznačajnijih objekata nalazi se upravo u Sarajevu, a među njima su Narodna biblioteka (1972), zgrada Elektroprivrede BH (1978), Poslovni centar UNIS, smešten u dva tornja identičnog izgleda (1986), kao i mnogi drugi objekti izgrađeni za potrebe Sarajevske olimpijade 1984. godine. Jedan od konstruktivno najzahtevnijih objekata, Muzej vazduhoplovstva (1969–1989), koji se nalazi uz

³⁰¹ Prvobitna ideja bila je da hotel pripadne lancu *Hilton* hotela, ali zbog ogromne količine novca koju su zahtevali, pripao je franžizi *Holiday Inn*.

³⁰² Naziv je *Holiday Inn* dobio ime po istoimenom holivudskom filmu iz 1942. godine.

³⁰³ Mihajlo Mitrović: „Hotel Holiday Inn“, u *Arhitektura urbanizam, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije*, Godina 24, Broj 94–95, Sarajevo, 1986, str. 58.

³⁰⁴ „Samaranch Itinerary in Sarajevo“, 6 September 1983, International Olympic Committee Archives, Lausanne, Switzerland (CIO JO-1984W-HEBER, folder 204627), u Kenneth Morrison: *Sarajevo`s Holiday Inn on the Frontline of Politics and War*, Springer Nature, London, 2016, str. 60–61.

³⁰⁵ Kenneth Morrison: *Sarajevo`s Holiday Inn on the Frontline of Politics and War*, Springer Nature, London, 2016, str. 62.

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ Ibid, str. 60.

aerodrom „Nikola Tesla“ u Surčinu kod Beograda, nagrađen je Saveznom nagradom *Borbe*, 1990. godine, za najuspješnije arhitektonsko ostvarenje u Jugoslaviji. Nekoliko objekata izgradio je i van teritorije bivše Jugoslavije, kao što je objekat Ministarstva PTT i Glavne pošte u Adis Abebi, u Etiopiji (1964), zgrada Opere u Sofiji, u Bugarskoj (1973) i Velika džamija u Oranu, u Alžiru (1985). Važno je napomenuti da je prethodno za sva tri objekta, Štraus dobio prvu nagradu na međunarodnim konkursima, jer je „(S)voje mjesto u arhitekturi izborio (je) u otvorenoj borbi mišljenja, osvajajući na raznim konkursima bar jednu nagradu godišnje“.³⁰⁸ Sveukupno, arhitektura Ivana Štrausa reflektuje „jasan kontinuitet njegova rada, izražen u sadržajno-funkcionalnoj i oblikovno-tehnološkoj perfekciji.“³⁰⁹

Arhitekta Ivan Štraus u Sarajevu.

Štrausov hotel *Holiday Inn* smešten je na zapadnoj strani centra grada i desnoj obali reke Miljacke, na području pod nazivom Marijin dvor ili Marindvor, koji je pre gradnje

³⁰⁸ Kenneth Morrison: *Sarajevo`s Holiday Inn...*, str. 60.

³⁰⁹ Nedžad Kurto: „Arhitekta Ivan Štraus“, u Svetozar Zimonjić, Vefik Hadžismajlović, Besim Karabegović (ur.): *Ivan Štraus: Arhitektura 1962–1986*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Umjetnička galerija BiH – Umjetnička galerija Banja Luka, Sarajevo – Banja Luka, 1986, bez paginacije.

hotela pretežno karakterisao „austro-ugarski graditeljski sloj“,³¹⁰ a sa izgradnjom hotela i drugih objekata, transformisan „veoma heterogenom arhitekturom i disparitetnim sadržajima“. ³¹¹ Na projektu hotela, osim glavnog projektanta Ivana Štrausa, učestvovalo je i nekoliko drugih arhitekata koji su zaslužni za pojedine delove unutrašnje obrade prostora. Naime, projekat enterijera nacionalnog restorana uradio je arhitekta Muhamed Hamidović, dok je za uređenje kongresnog dela bio zadužen arh. Branko Uršić. Autor rešenja za enterijer kuhinje i restorana je arh. Tihomir Štraus, za disko-klub arh. N. Serdarević, a arh. Nafa Galičić za sobe i apartmane.³¹² Iako je prostorno oblikovanje delo nekoliko različitih autora, „taj se disparitet nije odrazio na ukupni doživljaj hotela“. ³¹³

Osnova hotela „ima sažetu krstoobraznu konturu“,³¹⁴ koju čine četiri funkcionalne celine. Središnja, koja spaja prethodne tri celine pratećeg sadržaja smeštenih u dve nadzemne etaže, izdiže se u obliku desetospratnog žutog kubusa i uspostavlja komunikaciju s neposrednom okolinom i čitavim gradom. U okviru hotela, pored restorana, aperitiv bara, šoping-centra, kongresne dvorane, projekcione kabine, bazena i drugih pratećih prostorija, nalaze se i „doručkovaona“ i dnevni bar. Smešteni na mezaninu hotelskog „hola-atriza“,³¹⁵ gosti koji doručuju nalaze se ispod velike prugaste platnene šatre, dominantne u prostoru i fiksirane sa tavanice visoke petnaest metara. Ovakvim prostornim gestom uspostavljena je istorijska referenca na „Cirkus-plac“ (*Cirkus Platz*) – mesto na kojem su se tokom austro-ugarskog perioda nalazili razni gostujući cirkusi i na čijem zemljištu je, između ostalog, sada izgrađen hotel. Time je usložen narativ prostora, ali koji će kasnije biti izbrisan drugim događajima.

³¹⁰ Ivan Štraus: *Arhitektura Jugoslavije 1945–1990*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 170.

³¹¹ Mihajlo Mitrović: Op. cit, str. 58.

³¹² Ibid., str. 114.

³¹³ Ibid.

³¹⁴ Ibid., str. 58.

³¹⁵ Ibid., str. 63.

Prikaz unutrašnjeg prostora hotela.

Konstrukcija objekta izgrađena je od armirano-betonskog skeleta, u kombinaciji sa sistemom nosećih porečnih zidova u delu hotelskih soba, čime su fasadna platna oslobođena represije jedne ravni.³¹⁶ Na preseku funkcionalnih celina, istovremeno kao deo fasade i kao konstruktivni elementi, izgrađene su „ugaone prizme“ – betonski stubovi „koji nose arhitektonsku opnu i svojom megastruktururom obrazuju razdelnicu likovnih i konstruktivnih situacija“.³¹⁷ Fasadni kolorit, koji čine tri nijase boje (svetložuta, oker i braon), inspirisan je bojama logoa korporacije *Holiday Inn*. Na taj način, kao kontrast uobičajenoj „arhitektonskoj slici“, hotel dominira urbanim prostorom i omogućava da se objekat uoči iz svih vizura grada. Nasuprot upadljivoj fasadi, unutrašnji prostor objekta, koji čini ulazni hol ka kojem vode sve druge prostorije i koji se prostire na visini od osam etaža, nije izrađen tako „dramatičnim bojenjem – ovakva dvojnost u arhitekturi proizvedena je namerno, i na vizuelnom i na funkcionalnom nivou“.³¹⁸ Prosvetljen je putem kružnih otvora unutar svakog polja kasetirane tavanice, što posebno doprinosi atmosferi i atraktivnosti prostora. Igrom svetlosti i senki postignuto je dinamičko dejstvo koje doprinosi povremenoj *promeni* unutrašnjeg prostora u pogledu atmosfere, što u krajnjem ishodu utiče i na različit doživljaj tog prostora. Atrijumski prostor oivičen je zidom od crvene opeke, iznad kog

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Ibid., str. 58.

³¹⁸ Kenneth Morrison: *Sarajevo`s Holiday Inn...*, str. 56.

se nastavlja niz zastakljenih galerija, oko kojih se rasprostire ukupno 400 soba hotela sa istim dispozicijama. Postavljanjem stakala omogućena je najpre zaštita, a prodorom svetla s tavanice i ulaznog portala refleksija, koja je donosila, s jedne strane, „privatnost“ gostima, a sa druge dramatičnost u neprekidnoj promeni igre svetla i senki. Kasnije, odlukom uprave hotela, a bez odobrenja autora objekta, opna je uklonjena i uvedena je zaštitna ograda, čime je „optička iluzija neograničenog prostora“, ³¹⁹ prekinuta. Kroz ovakav prostorni koncept, možemo reći, hotel *Holiday Inn* „u cjelini je dvostruko kodirano djelo: s jedne strane daje nam funkciju i tehnologiju vrhunske perfekcije, a s druge nam nudi dijalog sa memorijom i mjestom“. ³²⁰

Crtež Ivana Štrausa, 1980. - Hotel *Holiday Inn*, Sarajevo, perspektiva, tuš i letraton na pausu, 100x50cm.

Pored hotela *Holiday Inn*, ono po čemu će Sarajevska olimpijada još ostati upamćena, a čega se danas rado sećamo, jesu *znakovi* „Vučko“ i „Pahuljica“, koji reprezentuju sećanje na Sarajevo kao „grad prijateljstva, mira i međunarodnog uvažavanja“, ³²¹ i koji će, možda, jedini ostati u iskrenom sećanju na Olimpijadu.

³¹⁹ Ibid., str. 57.

³²⁰ Nedžad Kurto: Op. cit., bez paginacije.

³²¹ Aziz Hadžihasanović: „Sarajevo – Olimpijski grad“, Arhitektura urbanizam, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, Godina 24, Broj 94–95, Sarajevo, 1986, str. 5.

Istovremeno, čuveni američki umetnik Endi Vorhol (Andy Warhol) pozvan je da učestvuje u izradi serije „Umjetnost i sport“ za XIV zimske olimpijske igre u Sarajevu. Tom prilikom je, tehnikom slaganja dve fotografije, izradio crteže koji prikazuju kretanje takmičara u brzom klizanju,³²² a učešće ovog umetnika pokazatelj je koliko je značaj tada imala Sarajevska olimpijada.

Na anonimnom konkursu za maskotu Sarajevskih zimskih igara, nakon odabira stručnog žirija od šest radova, s najvećim brojem glasova publike pobedio je akademski slikar Jože Trobec iz Kranja, sa figurom vuka.³²³ Za veoma kratko vreme maskota „Vučko“ postala je omiljena među učesnicima i publikom, a njegova funkcija najvažnije vizuelno sredstvo Olimpijade. Autor dizajna zaštitnog znaka Olimpijskih igara u obliku pahuljice je Miroslav Antonić, poreklom iz Sarajeva. Pravilna simetričnost ovog znaka, preko četiri ose simetrije, označavala je jednakost za sve i „savršenu ravnotežu prema svemu i prema svima, ma odakle oni dolazili – sa sve četiri strane sveta“.³²⁴ U vreme Olimpijade, ovaj znak je mogao da se uoči na svim komercijalnim proizvodima, kao i na fasadama pojedinih objekata koji su činili deo ove manifestacije, ali i kao deo popločanja u samom centru grada. Tada je grad Sarajevo bio označen u znaku „olimpijade trijumfa i šansi“,³²⁵ a danas je oba znaka, i „Vučka“ i „Pahuljicu“, moguće uočiti samo u tragovima.

³²² *Tristotrojka*, Asocijacija studenata arhitekture, Sarajevo, Broj 1, Godina 1, 2014, str. 4. (<https://www.scribd.com/document/344896843/tristotrojka1>, 9. maj, 2017)

³²³ Na konkurs je pristiglo 860 radova, i najviše je bilo predloga da za maskotu bude izabrana figura zeca, a u obliku vuka bio je samo jedan rad. (Dražan Huterer: „Sarajlije se s tugom prisjećaju Olimpijskih igara iz 1984. godine“, *Tristotrojka*, Asocijacija studenata arhitekture, Sarajevo, Broj 1, Godina, 1, 2014, str. 6, <https://www.scribd.com/document/344896843/tristotrojka1>, 9. maj, 2017)

³²⁴ Radomir Vuković: „Grafički dizajn na XIV Zimskim olimpijskim igrama“, Arhitektura urbanizam, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, Godina 24, Broj 94–95, Sarajevo, 1986, str. 110.

³²⁵ Aziz Hadžihasanović: „1984. Olimpijada...“, str. 1.

Znak Sarajevske olimpijade u obliku pahuljice apliciran na konzervi Koka-kole iz 1984. godine i utisnut na betonskom delu fasade hotela *Holiday Inn*.

Prikaz transformacije *Vučka* - maskote Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu:

- a) Vučko kao logo, 1984.
- b) Vučko kao maskota, 1984.
- c) Vučko kao eksponat, 2015.
- d) Vučko u *nestajanju*, danas.

Memorijalnost hotela *Holiday Inn* ili ranjivi prostor

„Virus je, nažalost, dospo u vrlo povoljne uslove.“

Bogdan Bogdanović³²⁶

Sarajevo – grad „Olimpijade“ i grad „opsade“.

„Olimpijski duh“ Sarajeva počeo je lagano da bleđi tokom „opsade“ grada, koja je trajala od 1992–1995. Godine. Za to vreme grad je totalno razoren, „igra (je) prekinuta“,³²⁷ a „razbijena slika“³²⁸ Sarajeva postala je uobičajen prikaz „namjerne destrukcije“³²⁹ urbanog tkiva. Tada je *Holiday Inn*, hotel ispunjen sećanjima na dane Olimpijade, naglo pretvoren u prostor „istorijskih događaja koji su se odigrali unutar njegovih zidova ili neposredne okoline“,³³⁰ i označen kao *mesto izmenjenog*

³²⁶ Bogdan Bogdanović: *Tri ratne knjige*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008, str. 43

³²⁷ Ibid., str. 51.

³²⁸ Ibid., str. 56.

³²⁹ Lebbeus Woods: *War and Architecture. Rat i arhitektura*, Princeton Architectural Press, New York, 1993, str. 4.

³³⁰ Kenneth Morrison: *Sarajevo's Holiday Inn on the Frontline of Politics and War*, Springer Nature, London, 2016, str. 6

značenja. Naime, nakon nekoliko političkih skupova održanih unutar konferencijskih sala hotela, *Holiday Inn* je od 1990. godine pretvoren u „mesto za okupljanje političara“. ³³¹ „Politizacijom“ prostora prekinut je prethodno uspostavljen narativ, a u ovakvom izmenjenom kontekstu, utilitarna funkcija hotela počela je da gubi svoju „nezavisnost“.

Izmenjena slika *znakova* Olimpijskih igara, Sarajevo, sredina 90-ih godina.

Tokom „opsade“, pa sve do potpisivanja Dejtonskog sporazuma ³³² 1995. godine, hotel je bio „sklonište“ reporterima vodećih međunarodnih medijskih kuća, ³³³ koji su ga, prenoseći direktno događaje s *mesta konflikta*, pretvorili u *prostor medija*. ³³⁴ Ulaskom novinara u prostor hotela, mediji su preuzeli ulogu „emitovanja slike“ s „lica mesta“, sa ciljem da se prenese *istina*. Tako je grad Sarajevo na izvestan način postao „laboratorija, (...) demonstracija svega – demonstracija sile, s jedne strane, demonstracija patnji i žrtve, s druge strane, potreban materijal za prikazivanje, s treće strane“. ³³⁵ Shodno tome, reporteri su osvajanjem hotela preobrazili *Holiday Inn* u „strateško mesto“, odakle je ceo svet posmatrao šta se događalo u Sarajevu, i gde su „šanse dovoljno dobre da za nekoliko sati strpljenja, kamerman bude nagrađen

³³¹ Kenneth Morrison: *Sarajevo's Holiday...*, str. 80

³³² Dejtonski sporazum (Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini) je mirovni dogovor, postignut u Vazduhovnoj vojnoj bazi u Dejtonu, Ohaju, na međunarodnoj mirovnoj konferenciji koja je trajala 1–21. 11.1995. godine. (<http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf>)

³³³ *Reuters, CNN, BBC, ABC*, i mnoge novinarske agencije.

³³⁴ Tokom tog perioda, hotel je, iako već znatno oštećen, nastavio da funkcioniše ali sa umanjnim kapacitetom zaposlenih, koji su, radeći u tri smene, ignorisali situaciju u kojoj se nalaze.

³³⁵ Radivoje Dinulović: „Zidovi Sarajeva“, uvodno predavanje u okviru projekta *Granica*, FTN, Novi Sad, mart 2014. (http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=6074, 12. maj, 2017)

uverljivim snimcima gašenja i onesposobljavanja živih bića.“³³⁶ Ovakav oblik voajerizma može biti označen kao „kutija za virenje“,³³⁷ ili *peep show*,³³⁸ gde su novinari bili zaštićeni unutar prostora hotela, a „vireći“ kroz prozore i čekajući „dobru priču“ preuzeli su kontrolu nad informacijama i *istinom* koje se šalju u svet.

Hotel *Holiday Inn* tokom „opsade“, Sarajevo, 1993.

Kao rezultat svega prethodno navedenog, možemo reći, transformisana slika hotela preuzela je funkciju „nasilja“. Međutim, prema Bernaru Čumiju, „bilo kakav odnos između građevina i njenih korisnika je odnos nasilja, jer bilo kakva upotreba znači upad ljudskog tijela u zadani prostor, upad jednog poretka u drugi. (...) Pod „nasiljem“ ne misli(m) na brutalnost koja uništava fizički ili emocionalni integritet, već

³³⁶ Roger Cohen: *In Sarajevo, Victims of a 'Postmodern' War*, in Joram ten Brink, Joshua Oppenheimer (eds.) *Killer Images: Documentary Film, Memory and the Performance of Violence*, Columbia University Press, New York, 2012, str. 31.

³³⁷ Mia David Zarić: *Peep show*, pisano obrazloženje umetničkog magistarskog rada na Grupi za scenski dizajn, Univerzitet umetnosti, Beograd, 2006, str. 9.

³³⁸ *Peep show* je termin kojim je predstavljena zabava ili „izložba sastavljena od slika ili različitih oblika, posmatranih kroz malu rupu, procep ili uveličano staklo.“ (Mia David Zarić: *Peep show*, ..., str. 7)

metaforu za intenzitet odnosa između pojedinca i prostora koji ih okružuje³³⁹. Polazeći od činjenice da je hotel dugo ostvarivao komunikaciju s prolaznicima u kontekstu Olimpijade, takav prethodno uspostavljen dijalog je „razbijen“ nakon prve promene značenja hotela (označavanja hotela „političkim prostorom“).³⁴⁰ U tom pogledu, možemo reći da je novonastali intenzitet dijaloga formiranog negacijom nekadašnjeg vremena imao za posledicu trajnu transformaciju značenja hotela *Holiday Inn*. To znači da je u procesu konotiranja hotela kao „mesta izmenjenog značenja“ došlo do smenjivanja funkcija ovog prostora, što je omogućilo da hotel postane „tranzitni prostor“ koji generiše nove funkcije. U tom kontekstu, možemo reći da je „nasilje“ između prostora *Holiday Inn*a i pojedinca zapravo dvostruko – „nasilje nad prostorom“ i „nasilje prostorom“, pri čemu to drugo, putem medija, „počinje sasvim nedužno, na „*imaginaran* način“,³⁴¹ ali biva transponovan u uzročno-posledični odnos katastrofalnih razmera. Tako emocionalna vezanost za prostor biva uništena u potpunosti, a fizički prostor postaje središte trajno urezane memorije.

Nakon formalnog prekida „opsade“ 1996. godine i kada je „Olimpijada bila neka vrsta završetka jedne istorije“,³⁴² hotel *Holiday Inn* je, kao svedok ključnih događaja u Sarajevu i urezan tragovima *destrukcije*, rekonstruisan 1998. godine. Usled nekoliko pokušaja ponovnog aktiviranja hotelske funkcije, praćene određenim neprimerenim postupcima i smenama nekoliko rukovodstava, neuspešnim privatizacijama, kao i zabranom upotrebe naziva *Holiday Inn*,³⁴³ Štrausov objekat je u junu 2015. godine zatvoren. Iako tokom godina nije menjao svoju primarnu funkciju, a koja je bila pre svega *smeštanje gostiju* (bez obzira na to ko su bili *gosti*), *promene* koje su se dešavale unutar i oko prostora uticale su na transformaciju hotela u „arhitektonski paradoks“,³⁴⁴ gde su spoljašnji faktori i *iskustvo* doživljenog prostora izmenili značenje hotela. Na taj način, formirana su *stanja* prostora, koja su

³³⁹ Bernard Tschumi: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 97.

³⁴⁰ Kennet Morrison, Op. cit., str. 80.

³⁴¹ Bernard Tschumi: Op. cit., str. 98.

³⁴² Radivoje Dinulović: „Zidovi Sarajeva“, uvodno predavanje u okviru projekta *Granica*, FTN, Novi Sad, mart, 2014. (http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=6074, 12. maj, 2017)

³⁴³ Nakon što je 2013. godine izgubio pravo da koristi naziv franšize *Holiday Inn*, hotel je najpre menjao naziv u „Olimpijski hotel *Holiday Sarajevo*“, a kasnije u „Hotel *Holiday*“, međutim naziv *Holiday Inn* će verovatno uvek biti sinonim za sve događaje tokom Olimpijade i „opsade“ Sarajeva.

³⁴⁴ Bernard Tschumi: Op. cit., str. 29.

se smenjivala tokom procesa konotiranja hotela kao „mesta izmenjenog značenja“, a u zavisnosti od spoljašnjih faktora (konteksta) i različitih *iskustava* prostora, *promene* (prostora) su u ishodu generisale nove *funkcije*, a samim time i nova *stanja*. Poslednje, koje je i rezultat svih prethodnih, jeste **memorijalno**.

Memorijalnost unutrašnjeg prostora hotela posebno je naglašena „arhitektonskim tekstom“³⁴⁵ kojim prostor vrši dejstvo, „pri čemu sama arhitektonska struktura postaje tekst – slojevitost i dramatičnost prostora omogućavaju uspostavljanje scenske vrednosti koja može da se odnosi na bilo koji deo kuće ili prostorni nivo.“³⁴⁶ Sredstva, kojima prostor vrši memorijalno dejstvo predstavljena su kroz „impresivni prostorni spektakl“³⁴⁷ postignut odnosom svetla i senki, ali pre svega i karakterom prostora, čija moć delovanja naizgled simbolizuje sakralni prostor. U tom pogledu, granica koja razdvaja utilitarnu funkciju od memorijalne skoro je nevidljiva. Kao i kod Jevrejskog muzeja u Berlinu, arhitekta Danijela Libeskinda (*Daniel Libeskind*), koji je nekoliko godina karakterom svog prostora vršio dejstvo „bez ijednog muzejskog predmeta ili eksponata“,³⁴⁸ primarna funkcija ovog objekta postala je memorijalna. Naime, pre nego što je objekat zvanično završen, ova kuća je funkcionisala kao „mašina za proizvodnju doživljaja“,³⁴⁹ gde je bez unete postavke bilo moguće doživeti prostor s jasnim ishodom čemu ta kuća služi. „Svaki ambijent je scena s jasno izraženom dramskom funkcijom i strukturom“,³⁵⁰ a dejstvo koje uspostavlja je memorijalnog karaktera.

U slučaju Štrausovog *Holiday Inna*, odsustvo utilitarne (primarne) funkcije omogućilo je percepciju hotela kao memorijalnog prostora, a „praznina“ i odsustvo ljudi izgradilo je atmosferu u prostoru koja evocira sećanja i provocira pojedinca, uspostavljajući pri

³⁴⁵ Tatjana Dadić Dinulović: *Fenomenologija spektakla: scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja*, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja, Beograd/Novi Sad, 2013, str. 210.

³⁴⁶ Ibid.

³⁴⁷ Mihajlo Mitrović: „Hotel Holiday Inn“, ... str. 63.

³⁴⁸ Naomi Stead: „The Ruins of History: Allegories of Destruction in Daniel Libeskind’s Jewish Museum“, *Open Museums Journal* [Australian Museums On-Line e-journal], special edition: ‘Unsavoury Histories’, ed. Anne Brake and Andrea, Witcomb, 2000, str. 2. (http://www.amol.org.au/craft/omjournal/volume2/volume2_index.asp, 11. april, 2016)

³⁴⁹ Radivoje Dinulović: „Ovo će ubiti ono – nova tekstualnost arhitektonske forme“, *Kvart*, Privredno društvo za izdavaštvo Kvartovi d.o.o., Februar 2009, str. 81.

³⁵⁰ Ibid.

tome doživljaje zasnovane na međusobnom dijalogu (prostora i pojedinca). Ovakva prostorna situacija, gde je *odsustvo* nova funkcija, čini da centralni hol hotela *Holiday Inn* posmatramo kao „katedralu sećanja“, gradeći pri tome „dijaloški trop“ u kome je moguće ostvariti komunikaciju „sa nekim ili nečim što više ne pripada stvarnosti“.³⁵¹ Takvo razumevanje prostora transformiše hotel *Holiday Inn* u „važno mesto sećanja“,³⁵² i čini ga *ranjivim* jer je uvek podložan zaboravu, a „zaboravljanje je možda opšte poznata indiskrecija sećanja“.³⁵³

Memorijalnost unutrašnjeg prostora hotela, oktobar, 2015.

³⁵¹ Aleksandra Pešterac: „The Role of Space in Memorial Architecture“, *Contour*, (1), preuzeto sa <http://contour.epfl.ch/en/divergent-practices-of-architectural-research/>, 20. maj 2017.

³⁵² Tatjana Dadić Dinulović: *Fenomenologija ...*, str. 210.

³⁵³ Daniel L. Schacter: „The Seven Sins of Memory. Insights From Psychology and Cognitive Neuroscience“, *American Psychologist*, American Psychological Association, Washington, Vol. 54, No. 3, March 1999, str. 183.

5. GENERALŠTAB U BEOGRADU

„Dinamički skrojeni objekti vajaju međuprostor između sebe, posreduju jedinjenju prostornih jedinica, odnosno prostornih celina i ostaju stalno prisutni.“

Nikola Dobrović³⁵⁴

Generalštab, Zgrade A i B, Beograd, 1992.

Zgrade Generalštaba čine kompleks objekata na uglu ulica Kneza Miloša i Nemanjine u Beogradu i predstavljaju jedno od najznačajnijih izvedenih dela autora objekta, arhitekta i profesora Nikole Dobrovića. Ova monumentalna građevina pripada posleratnoj arhitekturi moderne u bivšoj Jugoslaviji i izgrađena je 1965. godine, dok je proces izgradnje započet još 1957. godine. U okviru kompleksa Generalštaba, tada Državnog sekretarijata za poslove narodne odbrane, bila je smeštena JNA (Jugoslovenska narodna armija), nekada u svetu veoma respektabilna vojna sila.

³⁵⁴ Nikola Dobrović: „Pokrenutost prostora – Bergsonove „dinamičke sheme“ – nova likovna sredina“, u Miloš R. Perović, Spasoje Krunic (ur.), *Nikola Dobrović*, Arhitektonski fakultet i Muzej arhitekture, Beograd, 1998, str. 131

Nikola Dobrović (1897–1967) nosilac je epiteta „najznamenitije ličnosti moderne jugoslovenske arhitekture“.³⁵⁵ Rođen je u Pečuju, a studije arhitekture upisao je u Budimpešti, da bi ih kasnije nastavio i završio u Pragu. Iskustvo u praksi stekao je radeći u uglednim biroima u Pragu, a kasnije, nakon osnivanja sopstvenog arhitektonskog ateljea, učestvovao je i dobijao nagrade na međunarodnim i nacionalnim arhitektonsko-urbanističkim i arhitektonskim konkursima. Nakon nekoliko konkursnih rešenja u Dubrovniku, a kasnije i realizovanih objekata, Dobrović se 1934. godine seli u ovaj grad, u kome je izgradio seriju vila u svom prepoznatljivom stilu moderne. Nakon kapitulacije Italije, 1943. godine, Dobrović beži iz okupiranog Dubrovnika i priključuje se Narodno-oslobodilačkom pokretu, da bi se nakon oslobođenja Beograda tu nastanio i započeo novu etapu stvaralačkog života. Postavljen tada na najviše položaje,³⁵⁶ Nikola Dobrović je dobio priliku da učestvuje u obnovi razrušenog glavnog grada, ali je veoma brzo razrešen dužnosti sa svih funkcija i 1948. godine imenovan u redovnog profesora Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. U to vreme piše i objavljuje veliki broj članaka, eseja i knjiga, a 1954. godine, pored Jože Plečnika, dobija priliku da učestvuje u pozivnom konkursu za „novu zgradu armijskih štabova i Saveznog ministarstva odbrane u Beogradu”,³⁵⁷ za koju dobija prvu nagradu i realizaciju (jedinog Dobrovićevog izgrađenog objekta u tom gradu). Ova tri mesta – Prag, Dubrovnik i Beograd – neupitno su uticali na Dobrovićevu stvaralačku produkciju i „formiranje njegovih kritičkih autorskih pozicija”,³⁵⁸ što je, između ostalog, ishodilo zgradom *Generalštaba*.³⁵⁹

³⁵⁵ Mihajlo Mitrović: *Arhitektura Beograda 1950–2012*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 37.

³⁵⁶ Godine 1944. imenovan je u načelnika Arhitektonskog odeljenja Ministarstva građevina Demokratske Federativne Jugoslavije; 1945. godine bio je direktor Urbanističkog instituta NR Srbije, a naredne godine, 1946, direktor Urbanističkog zavoda IONO-a grada Beograda. (Miloš R. Perović, Spasoje Krunic: „Nikola Dobrović: život u senci dela – hronološka tabela”, u Miloš R. Perović, Spasoje Krunic (ur.), *Nikola Dobrović*, Arhitektonski fakultet i Muzej arhitekture, Beograd, 1998, str. 79)

³⁵⁷ Vladimir Kulić: „Arhitektura i politika čitanja: slučaj Generalštaba u Beogradu”, bez paginacije. Elektronski izvor: <http://www.republika.co.rs/476-477/21.html>, 27. februar 2017.

³⁵⁸ Marija R. Milinković: *Kritička praksa arhitekta Nikole Dobrovića*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012, str. 119.

³⁵⁹ U daljem tekstu naziv Generalštab biće upotrebljen u kontekstu označavanja celokupnog kompleksa.

Nikola Dobrović, 1931. godina (levo) i njegov crtaći pribor (desno).

Na mestu tadašnjeg Državnog sekretarijata za narodnu odbranu, nakon Prvog svetskog rata, podizani su vojni objekti i zgrade ministarstava. S leve strane Nemanjine ulice, na mestu današnjeg Generalštaba, nalazilo se Ministarstvo vojno arhitekta Jovana Ilića, a na mestu današnje zgrade Ministarstva odbrane – Vojna akademija. U Drugom svetskom ratu su oba objekta teško oštećena tokom bombardovanja, i na njihovom mestu izgrađen je Dobrovićev arhitektonski kompleks,³⁶⁰ koji će kasnije, u nekom obliku, zadesiti ista sudbina.

„Arhitektonika“³⁶¹ ovog moćnog kompleksa sastoji se iz dva funkcionalno zasebna objekta – Sekretarijata narodne odbrane (danas zgrada Generalštaba Vojske Srbije) i Državnog sekretarijata narodne odbrane (danas zgrada Ministarstva odbrane) – a on se nalazi na uzvišenju Nemanjine ulice, koja se spušta prema reci Savi. Kada je reč o volumenu ovog Dobrovićevog kapitalnog dela, čine ga na uglu dve simetrično i kaskadno izgrađene mase, između kojih je stvorena „lepeza dijagonala šireći se radijalno od zamišljene tačke negde ispod zemlje“,³⁶² Jedan deo je mnogo duži od drugog, a prekinuti su Nemanjinom ulicom koja, iako je deo neizgrađenog prostora,

³⁶⁰ Isidora Amidžić: *Zgrada Generalštaba – višemedijska scenska instalacija*, pisano obrazloženje doktorskog umetničkog rada na Grupi za scenski dizajn, Univerzitet umetnosti, Beograd, 2012, str. 49–50.

³⁶¹ Nikola Dobrović: „Pokrenutost prostora ...“, str. 117.

³⁶² Vladimir Kulić: *Land of the In-between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945–65*, The University of Texas at Austin, 2009, str. 257–258.

formira *međuprostor* kao neodvojivi deo ovog ansambla. „Međuprostor je predah, priprema, zanos, uspinjanje na ono sledeće, održavanje po ivici ambisa, uzletanje, treperenje na visinama, sletanje itd.“³⁶³ Ovim prostornim gestom, objekte je moguće doživeti kao dramatične, jer kad se prilazi objektu iz pravca reke i glavne železničke stanice, njihova silueta se postepeno otkriva, formirajući se u „pokrenutost prostora“,³⁶⁴ dok prostor *između* oblikuje *praznina* koja to dejstvo pojačava. Fasada je izgrađena od grubih kockastih blokova crvenog kamena, suprotno blago isturenom delu od belog mermera s horizontalnim nizom uzanih prozora, koji kao „zaštitni žigovi modernističke tehnološke sofistifikacije, rade zajedno sa grubim, skoro arhaičnim kamenim blokovima da bi kreirali napet kolaž – kao sintezu dijalektički oponentnih elemenata“.³⁶⁵ Uvlačenjem objekta u delu prizemlja iznad pešačkog saobraćaja Nemanjine ulice, a zatim transponovanjem zida u pokrenutu strukturu u obliku kaskada, formirana je „tenzija“ i između mase objekta i prolaznika. Osim *praznine*, kaskadnih crvenih masa i paviljona, koji naglašavaju ulaz u dve funkcionalno zasebne celine, fasadni kolaž dužine 25 metara upotpunjen je kulom desnog objekta i time je omogućena njegova vidljivost iz različitih vizura grada. Zahvaljujući položaju na kom se nalazi, kao i prostornoj koncepciji objekta, zgradu Generalštaba definiše „odraz međusobnog neraskidivog delovanja snažnih poteza, linija i masa“.³⁶⁶

„Prostorna praznina“, kao i celokupna koncepcija Generalštaba zasnovana je na teorijskim osnovama francuskog filozofa Anrija Bergsona, u obliku „dinamičkih shema“ i teorije „prostora u pokretu“, koje je Nikola Dobrović obrazložio u svom tekstu pod nazivom „Pokrenutost prostora – Bergsonove „dinamičke sheme“ – nova likovna sredina“,³⁶⁷ objavljenom 1960. godine. Prema Dobroviću, naime, *pokrenuti prostor* „nije više jedan niz stanja, već mnoštveno stanje raznih plastičnih prizora

³⁶³ Ibid., str. 118.

³⁶⁴ Ibid., str. 121.

³⁶⁵ Vladimir Kulić: Op. cit.

³⁶⁶ Marta Vukotić Lazar: *Beogradsko razdoblje arhitekta Nikole Dobrovića (1945–1967)*, Plato, Beograd, 2002, str. 114

³⁶⁷ Članak je najpre objavljen u *Čovjek i prostor*, br. 100, 1960, str. 10–11; zatim ponovo izdat u „Dobrović“, specijalno izdanje *Urbanizma Beograda*, br. 58, 1980, str. 38–51; a potom u Miloš R. Perović, Spasoje Krunic (ur.), *Nikola Dobrović: Eseji, projekti, kritke*, Arhitektonski fakultet i Muzej arhitekture, Beograd, 1988, str. 115–134.

koje se u vidu trenutnih i snimljenih slika utiskuje ne samo na vidni nego i na duhovni ekran savremenog posmatrača.³⁶⁸ Time je aktiviran „likovni napon“ *pokrenutog prostora*, kojim je moguće generisati doživljaj posmatrača. To znači da putem napona, generisanog pre svega dejstvom *praznog prostora*, prolaznik ulazi u dijalog sa ovim „prostorom moći“ i postaje deo „arhitektonike“, doživljavajući je kao „novu prostornu pozornicu“.³⁶⁹

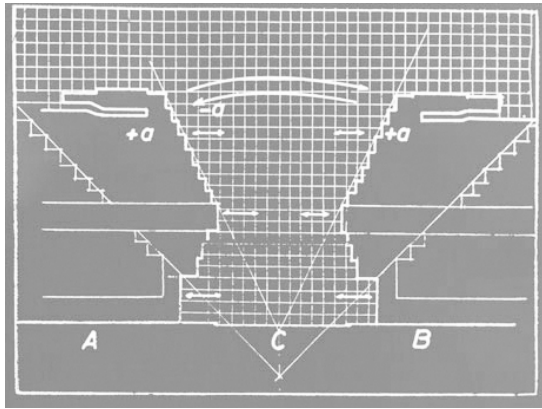
„Preslikavanje“ Bergsonovih dijagrama ili spomenika „Sutjeske“³⁷⁰ na koncept i morfologiju Dobrovićevog Generalštaba, učinilo je ovaj objekat predmetom mnogobrojnih rasprava stručnog mnjenja. One su se, između ostalog, odnosile na činjenicu da je tekst u kome Nikola Dobrović objašnjava osnovnu koncepciju objekta, zasnovanu na pokrenutosti prostora u vidu Bersonovih dijagrama, napisan sedam godina nakon realizacije projekta. Takođe, pozivanje na teorijske osnove bez oslanjanja na prvobitni kontekst u kome su naučni rezultati predstavljeni otvorilo je mnoga pitanja o zasnovanosti koncepcije Generalštaba. Nasuprot pomenutim kritikama, odluka arhitekta da primeni Bergsonove dijagrame na objekat, kao i da poveže izgled objekta sa spomenikom na Tjentištu i označi ga kao „simboliku sadržaja“, što je tada možda i imalo smisla, ne može osporiti kvalitet kuće i značaj koji ona ima. Možda je spomenik bio inspiracija, čak i previše eksplicitna, ali to ne znači da treba osporiti smelost arhitekta da poveže kuću s narativom „najslavnije epopeje naše narodnooslobodilačke borbe“,³⁷¹ i pretvori je u arhitektonski jezik jugoslovenskog posleratnog modernizma – možda je to ipak bila Dobrovićeva poetika i način na koji je izrazio sopstveno biće, kao učesnik u bitkama za oslobođenje sopstvenog naroda.

³⁶⁸ Nikola Dobrović: „Pokrenutost prostora ...“, str. 118.

³⁶⁹ Ibid., str. 122.

³⁷⁰ Autor spomenika „Sutjeska“ na Tjentištu u Bosni i Hercegovini, podignutog 1963. godine, jeste vajar Miodrag Živković. „Dva kristalično lomljena kamena bloka s procjepom utjelovljuju u svojoj predstavi imaginarnu predodžbu o partizanskom proboju ali istovremeno sadrže i sublimiranu ideju o natčovječanskoj epopeji boraca za slobodu.“ (Juraj Baldini: „Jugoslavensko angažirano socijalno i revolucionarno kiparstvo“, u Drago Zdunić (ur.), *Revolucionarno kiparstvo*, Zagreb, 1977, str. 16)

³⁷¹ Josip Broz Tito na proslavi na Tjentištu, 4. jula 1978. godine, u Gojko Jokić: *Spomenici Jugoslavije, turistički vodič*, Turistička štampa, Beograd, 1986, str. 285.

Prikaz Dobrovićevog dijagrama zasnovanog na Bergosnovoj misli o dinamičnosti shema (levo) i spomenik vajara Miodraga Živkovića u Tjentištu, podignut palim borcima bitke na Sutjesci (desno).

Kada je reč o vezi između *pokrenutog prostora* i *praznine*, u središtu pažnje je njihovo međusobno delovanje i dejstvo na posmatrača. „Pokrenut prostor je stalno muzičko-plastično vajanje i širenje prostora. Muzika se prostire zrakom samo dok se izvode partiture; zatim iščezne i nastaje tišina. Arhitektonika pokrenutog prostora jest muzika čija se partitura interpretira besprekidno.“³⁷² Ovim postupkom dejstva i „zvučnosti“ prostora, posmatrač koji se nađe pred objektom Generalštaba može biti „uvučen“ u dijalog sa objektom i doživljavati ga pobuđenim čulima. Posmatrač „sebe uspostavlja kao središte i (što) iz tog središta zrači na okolinu čitav snop sila, koje oživljavaju prazninu“.³⁷³ Na taj način, ova „vizuelna supstanca“³⁷⁴ reprezentuje sposobnost arhitekta da uspostavi odnos između čoveka i objekta, tako da svojim delovanjem „ispuni“ prazninu prostora i omogući mu da se trajno „ureže“ u sećanje i postane deo lične i kolektivne memorije.

³⁷² Nikola Dobrović: „Pokrenutost prostora...“, str. 131.

³⁷³ Rudolf Arnheim: *Dinamika arhitektonske forme*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1990, str. 26.

³⁷⁴ Ibid.

Transformacija značenja i fizičkog prostora Generalštaba ili *ruinirani prostor*

„...praznina koja provocira, praznina koju će društvena taština
imati potrebu poremetiti...“

Sven Sorić³⁷⁵

Generalštab, Zgrade A i B nakon NATO bombardovanja 1990. godine, Beograd, 2015.

Ključni trenutak izmene značenja i fizičkog prostora Generalštaba dogodio se 37. dana NATO³⁷⁶ bombardovanja, 1999. godine, kada je naziv države bio Savezna

³⁷⁵ Sven Sorić: „Prolaznost utopije – snaga nemjesta. Esej o promišljanjima mogućnosti arhitekture između izgradnje prostora i mišljenja utopije”, *Zarez – Dvojednik za društvena i kulturna zbivanja*, 26.03.2015., Zagreb, <http://www.zarez.hr/clanci/prolaznost-utopije-snaga-nemjesta>, 29. januar, 2017.

³⁷⁶ Organizacija severnoatlantskog sporazuma (*North Atlantic Treaty Organization*) međunarodni je vojni savez sa sedištem u Briselu u Belgiji, koji trenutno ima sporazum sa 28 članica iz različitih država.

Republika Jugoslavija,³⁷⁷ a njen predsednik Slobodan Milošević. Bombardovanje je započeto 24. marta 1999. godine, i trajalo je do 10. juna iste godine, a mete vazdušnih napada prvobitno su bili vojni ciljevi SRJ, koji su se potom proširili na privredne i civilne objekte. Tokom bombardovanja, NATO je identifikovao Generalštab kao „srce ratne mašine“,³⁷⁸ i gađao ga u dva navrata, čime je „uništavanje ovog objekta bilo njegovo simboličko nestajanje iz siluete grada“.³⁷⁹ Izgled Generalštaba je nakon tog događaja drastično izmenjen i transformisan u *stanje* koje je zauvek promenilo percepciju i pamćenje značenja ove kuće.

Rezultat NATO bombardovanja jeste izgled Generalštaba u obliku *ruševine*. Naime, nekoliko projektila razorilo je objekte sa obe strane ulice Kneza Miloša, prilikom čega je Stara zgrada Generalštaba znatnije oštećena. Najviše su stradali ulazni paviljon zgrade B, a kaskade od crvenog kamena, nadvijene nad Nemanjinom ulicom, razorene su i raskidane „poput ljudskog tkiva“.³⁸⁰ Ovako „ranjeni prostor“ dugo je vremena podsećao na dane bombardovanja, čime je sećanje na „Titovu Jugoslaviju“ izbrisano, a značenje ovog kompleksa trajno izmenjeno. Transformisan u objekat koji je NATO klasifikovao u „destrukciju“,³⁸¹ Dobrovićev Generalštab se našao na listi meta koje su bile prepoznate kao simboli moći i opasnosti. Nezavisno od kriterijuma po kojima su ciljevi klasifikovani,³⁸² poistovećivanje Dobrovićevog objekta sa ideologijom tadašnjeg političkog režima dovelo je do klasifikovanja zgrade kao „vojnog cilja“, i do toga da ona zauvek bude upamćena kao razrušen objekat.

Nakon bombardovanja, Generalštab je dobio funkciju *spomenika* u razorenom stanju. Sećanja na bivšu Jugoslaviju bilo je samo u tragovima, a fokus preusmeren na *tragediju bombardovanja* koja je zadesila ne samo Beograd već i čitavu državu.

³⁷⁷ Savezna Republika Jugoslavije osnovana je 1992. godine, a ukinuta 2003. godine. Ovaj period, nakon raspada SFR Jugoslavije na manje države, obeležen je ratovima na balkanu i uspostavljanjem „nacionalne države“, pod rukovodstvom Slobodana Miloševića.

³⁷⁸ Srđan Jovanović Weiss: „NATO as Architectural Critic“, u *Almost Architecture*, Srđan Jovanović Weiss, Merz&Solitude, Stuttgart, 2006, str. 56.

³⁷⁹ Ibid., str. 64.

³⁸⁰ Isidora Amidžić: *Zgrada Generalštaba ...*, str. 47.

³⁸¹ Srđan Jovanović Weiss, Op. cit., str. 48.

³⁸² Činjenica da je zgrada Generalštaba nekoliko dana pre bombardovanja bila evakuisana postavlja pitanje da li je *arhitektura* bila meta, a NATO intervencija, ili kako Srđan Jovanović Weiss navodi – kritičar arhitekture?

Objekat je počeo da reflektuje ambivalentnost na kojoj je počivala, s jedne strane, ideološka propaganda i „kodifikacija nacionalnog identiteta“,³⁸³ a sa druge ranjivost „društvene stvarnosti“³⁸⁴ posledicama NATO bombardovanja. Tako je simbolička funkcija transformisana u „spomenik Generalštaba“, a „izgradnja“ novog konteksta započeta. Blizina objekata izazivala je „sablansu tišinu“³⁸⁵ i uspostavljala moćan, ali istovremeno i dramatičan doživljaj u posmatraču, „neizbežno ispunjenog simboličkim značenjima“.³⁸⁶ Bombardovanje objekata Generalštaba „svedoči o smrtnosti spomenika koji su bili oličenje trajnosti“,³⁸⁷ ali su s vremenom postali i neprimetni. Svakodnevno kretanje pored objekata Generalštaba umanjilo je značenje ovog kompleksa, a uvećalo nezadovoljstvo društva zbog ruine u strogom centru grada. To negodovanje je postepeno preraslo u ignorisanje, da bi objekat s vremenom postao „nevidljiv“. Ipak, povremeno su se mogli uočiti posmatrači, verovatno turisti, kako „skamenjeno“ stoje pred razrušenom građevinom, koja ih nije ostavljala ravnodušnim. S druge strane, stanovnici grada u prolazu su ih verovatno s čuđenjem posmatrali, pitajući se zašto su ljudi zastali pred tim „ruglom“, bacivši pritom pogled na zgradu i nastavljajući dalje svojim putem.

U međuvremenu, tokom 2014. godine počelo je raščišćavanje oko i unutar zgrade Generalštaba, da bi 2015. godine bila započeta rekonstrukcija ovih objekata, najpre rušenjem središnjeg i najoštećenijeg dela zgrade A. Prema Odluci o rekonstrukciji ovog objekta, odobrenoj i od Zavoda za zaštitu spomenika Grada Beograda, trebalo je preostale delove objekta vratiti u prvobitno stanje. Trenutno, *praznina* između zahvatila je i zgradu A, a kaskadni deo je ojačan čeličnim zategama. Na zgradi B se preko čitave fasade nalazi reklamni pano s fotografijom vojničkog stroja i natpisom izreke vojvode Živojina Mišića, koja glasi: „*Ko sme taj može, ko ne zna za strah, taj ide napred.*“³⁸⁸ Postavlja se pitanje za koju vojsku se rekonstruiše objekat, kada je

³⁸³ Dragana Konstantinović: *Programske osnove Jugoslovenske arhitekture: 1945–1980*, doktorska disertacija, FTN, Novi Sad, 2013, str. 111.

³⁸⁴ Ibid.

³⁸⁵ Isidora Amidžić: *Zgrade Generalštaba...*, str. 46.

³⁸⁶ Rudolf Arnhajm: *Dinamika arhitektonske ...*, str. 36.

³⁸⁷ Ibid., str. 131.

³⁸⁸ General Živojin Mišić bio je komandant Prve srpske armije i zaslužan za pobedu Srbije nad Austro-Ugarskom u Kolubarskoj bici, 15. decembra 1914. godine. Nakon ove bitke Živojin Mišić je unapređen u čin vojvode.

2010. godine doneta „Odluka o obustavi obaveze služenja vojnog roka“.³⁸⁹ Čemu i kome će da služi Generalštab kad vojska više ne služi državi koja se nekada sastojala od šest republika i koja je postojala u vreme kada je bilo potrebno izgraditi objekat takvog programa i kapaciteta. Pitanje funkcije objekta Generalštaba i dalje je predmet diskusije javnog mnjenja i stručnjaka, dok je ponovna gradnja *dvojnika*, odnosno dvojnice³⁹⁰ još upitnija.

Generalštab, Zgrade A (levo) i B (desno), Beograd, 2017.

Ako novi oblik prostora Generalštaba, sastavljenog iz *nove praznine* zgrade A (formirane uz „portalnu pazninu“ na sučelju dva kaskadna dela) i ruiniranog izgleda celokupnog ansambla, povežemo s Dobrovićevom interpretacijom „šupljina“, možemo učitati sasvim novo značenje objekta. „Šupljine stiču svoju likovnu egzistenciju i zavičajnost. Njihova uloga je izvanredna. Šupljinski oblici pripadaju kompoziciji prostora novog stila. Uravnoteženošću punog i praznog postiže se njihova organski sačinjena jednačina. Ovim prazninama, tj. oblikovanim šupljinama uvodi se u pokrenuti plan i *beskrajna priroda s određenom kompozicionom ulogom*. I ona sama stiče najzad svoj egzistencijalni značaj. U ovoj svojoj novoj funkciji priroda i prazni oblici integruju celokupni sastav i sklop prostorne kompozicije. S takvom integralno pokrenutom kompozicijom nastaje prostorno biće proizvedeno

³⁸⁹ <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/konzularni-poslovi/vojna-obaveza?lang=lat>, 17. mart 2017. godine.

³⁹⁰ Bojan Kovačević: *Arhitektura zgrade Generalštaba. Monografska studija dela Nikole Dobrovića*, Novinsko-informativni centar „Vojska“, Beograd, 2001, str. 195.

neposredno iz temperamenta i kultivisane mašte svog tvorca.³⁹¹ Dakle, *ruinirani prostor* Generalštaba generiše učitavanje novih narativa, pri čemu je arhitektonski odraz transformisan u novo značenje objekta koje može biti doživljeno kao poetično. Proces transformacije Generalštaba iz stanja *stalnosti*, koje je u slučaju prvobitnog izgleda objekta trajalo trideset četiri godine, u stanje *promene* trajao je sledećih šesnaest godina. Dok je, s druge strane, sadašnji izgled posledica najnovije transformacije, koja traje već dve godine, usled „rekonstrukcije“ objekta. S obzirom na najnovije informacije o odluci Vlade o rušenju celokupnog objekta, jer je investicija za njegovu rekonstrukciju prevelika, izgleda da proces transformacije Generalštaba još nije završen i da je mogući ishod *nestajanja* Dobrovićevog arhitektonskog „metanarativa“³⁹² vrlo verovatan.

Kao posledica svega toga, prostorna poetika Dobrovićevog Generalštaba može biti učitana dejstvom veoma kompleksnim u odnosu na istorijski, društveni, ideološki i značenjski kontekst, ne samo datog prostora već i pojedinca koji se u njemu nalazi. Možemo reći da formiranje ovakve „prostorne situacije“, prilikom koje „dejstvo prostora“ možemo posmatrati kao sredstvo promene unutrašnjeg stanja pojedinca, teži da generiše doživljaj i „izgradi“ odnos prema datom prostoru. Ono što ovu arhitekturu čini poetičnom jesu narativi koji se međusobno prepliću fuzionišući u posmatraču različita osećanja i doživljaje.

³⁹¹ Nikola Dobrović: „Pokrenutost prostora...“, str. 130.

³⁹² Marija R. Milinković: *Kritička praksa arhitekta Nikole Dobrovića*, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012.

U slučaju Dobrovićevog Generalštaba dejstvo može biti generisano na sledeći način:

1) **kontekstom**

2) **arhitekturom**

» *pokrenuti prostor i praznina*

(objekat Generalštaba u punom sjaju – od 1965. do 1999)

» *ruševine*

(objekat Generalštaba nakon NATO bombardovanja – od 1999. do 2014)

» *nova praznina*

(objekat Generalštaba nakon započete rekonstrukcije – od 2015. do danas);

3) **ideologijom** – od perioda izgradnje pa do danas, objekat je prošao kroz nekoliko sistema različitih ideoloških opredeljenja;

4) **transformacijom** – s NATO bombardovanjem objekat je pretrpeo trajnu izmenu fizičkog izgleda, pri čemu je neizvesno kada i u kom obliku će se taj proces okončati;

5) **značenjem** – objekat je menjao svoj značenjski potencijal u skladu s vremenima, koja su se burno menjala otkad je objekat izgrađen;

6) **nestajanjem** – sublimacija prethodno pomenutih svih elemenata sa ishodom u formiranju Generalštaba kao poetičkog prostora.

Prikaz postepene transformacije prostora Generalštaba.

Kada je Albert Šper (1905–1981), čuveni Hitlerov arhitekta, radio projekat *Zeppelinfelda*, razradio je svoju „Teoriju vrijednosti ruševina“,³⁹³ zasnovanu na upotrebi materijala i statičkih proračuna koji bi „omogućili konstrukciju takvih građevina koje će u stanju propadanja poslije stotina ili (...) tisuću godina biti otprilike slične rimskim uzorima“.³⁹⁴ Da bi ubedio Hitlera u svoju teoriju, Šper je izradio romantičarski crtež na kom je bio prikazan izgled tribine na Zeppelinfeldu nakon godina propadanja, obrasle bršljenom, s urušenim stubovima i srušenih zidova.³⁹⁵ U formi objekta unapred viđenog kao propalog, i Bogdan Bogdanović (1922–2010), najpoznatiji jugoslovenski graditelj memorijalnih objekata, tragajući za konceptom za memorijalni spomenik u Vukovaru, poslužio se ovim postupkom „sanjarske metode“.³⁹⁶ Za svoju inspiraciju, iako nikad otkrivenu investitorima, upotrebio je Geteov crtež na kome je bio prikazan hram Jupitera Serapisa u Puculu. Naime, kroz „klasicistički crtež hrama prikazanog u tri vremenske faze“³⁹⁷ ilustrovana je transformacija ovog objekta od izgradnje do stanja ruiniranog prostora. Oslanjajući se na Geteovu „metodu“, Bogdanović je izradio svoje crteže budućeg spomenika Duduk u Vukovaru, koje je tokom rada „zatrpavao kišama plamene i pepela“.³⁹⁸ Kasnije se ova „arhitektonska alegorija“³⁹⁹ zaista obistinila u građanskom ratu devedesetih godina, kada je Vukovar bio potpuno razoren, a spomenik teško oštećen. U tom pogledu, *teorija vrednosti ruševina* Alberta Špera možda nije bila suštinski nova, ali je svakako možemo okarakterisati kao reprezentativan uzor formiranju koncepta ruševina kao nove tipologije koja je danas zastupljena i određena sopstvenim diskursom.

³⁹³ Albert Šper: *Sjećanja iz Trećeg rajha*, Rijeka: Otokar Keršovani (Kultura), Beograd, 1980, str. 52.

³⁹⁴ Ibid.

³⁹⁵ Ibid.

³⁹⁶ Bogdan Bogdanović: *Tri ratne knjige*, Meditteran Publishing, Novi Sad, 2008, str. 20.

³⁹⁷ Bogdanović, Bogdan: Op. cit., str. 20.

³⁹⁸ Ibid.

³⁹⁹ Ibid.

Ruinirani prostor Generalštaba, Beograd, 26. februar 2017.

Fascinacija ruševinama, dakle, pojavljuje se još u doba antike, zatim preko slika iz 17. i 18. veka s prikazima ruševina u romantičarskom izrazu, do današnjeg oblika „modernih ruševina“, i obuhvata objekte koji više nisu u upotrebi i prepušteni su propadanju. Pojam se odnosi na „ostatke nečega što je uništeno“⁴⁰⁰ i označava „izomorfizam između prirode, arhitekture i ljudskog tela.“⁴⁰¹ Drugim rečima, ruševine predstavljaju ostatke objekata gde odsustvo utilitarne funkcije i programa dovodi do postepene degradacije i stvaranja oblika prostora u kom nema ljudskih aktivnosti. „Ruševine nas teraju da mislimo o prošlosti koja je mogla da bude i o budućnosti

⁴⁰⁰ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ruin>, 9. mart, 2017.

⁴⁰¹ Svetlana Boym: „Ruinophilia: Appreciation of Ruins“, Atlas of transformation, Elektronski izvor: <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/r/ruinophilia/ruinophilia-appreciation-of-ruins-svetlana-boym.html>, 9. mart, 2017.

koja se nikada nije dogodila, mameći nas utopijskim snovima bega od ireverzibilnog vremena.“⁴⁰²

Tokom svog boravka u Sarajevu, 1993. godine, američki arhitekta Lebeus Vuds (1940–2012), nakon što je bio prisutan u napadima i svedočio razaranjima ovog grada, razradio je „osnovna načela za podsticaj obnove razrušenog grada“. Prvi princip je bio zasnovan na obnovi svega što je razrušeno u stanje koje je bilo pre rata. Drugi princip je podrazumevao rušenje oštećenih i uništenih građevina i izgradnju potpuno novih objekata. Dok je treći princip glasio: „Posleratni grad mora stvoriti novo iz starog i oštećenog“.⁴⁰³ Ono što je Vuds smatrao *novim* predstavljeno je u vidu „zaceljenih rana“, odnosno konstruisanih „ožiljaka“ na „egzistencijalnim ostacima rata“,⁴⁰⁴ stvarajući pri tome nove odnose među ljudima, kao i međuzavisno koegzistiranje ljudi i prostora koji ih okružuje. Iako ni sam Vuds nije mogao dati konkretan predlog koji bi podrazumevao najbolje moguće rešenje budućnosti razrušenog prostora, moguće je da su nove strukture u obliku „injekcija“⁴⁰⁵ definisale novu tipologiju „ranjene arhitekture“. Prenaglašene, dramatične strukture egzistiraju kao prostori unutar prostora,⁴⁰⁶ uspostavljaju nove vrednosti razorenih prostora i omogućuju redefinisavanje njihove utilitarne funkcije. Ovaj princip je moguće prepoznati i u nekoliko različitih primera predloga rešenja ruiniranog Generalštaba, gde su predložene intervencije zasnovane na transformaciji izgleda objekta. Primer jednog takvog rešenja jeste „Novi Generalštab“,⁴⁰⁷ koji na poetičan način prikazuje „novi izgled“ objekta. Naime, koncepcija ove promene zasnovana je na „sakrivanju“ ruiniranog prostora Generalštaba transparentnim zavesama, koje zapravo prikrivaju

⁴⁰² Svetlana Boym: „Ruinophilia: Appreciation of Ruins“, Atlas of transformation, Elektronski izvor: <http://monumenttoformation.org/atlas-of-transformation/html/r/ruinophilia/ruinophilia-appreciation-of-ruins-svetlana-boym.html>, 9. mart, 2017.

⁴⁰³ Lebbeus Woods: „War and Architecture: Three Principles“, Elektronski izvor: <https://lebbeuswoods.wordpress.com/2011/12/15/war-and-architecture-three-principles/>, 25. februar, 2017.

⁴⁰⁴ Lebbeus Woods: „War and Architecture. Rat i arhitektura“, Princeton Architectural Press, New York, 1993, str. 14.

⁴⁰⁵ Ibid., str. 21.

⁴⁰⁶ Ibid.

⁴⁰⁷ Autor ovog projekta je Marko Milovanović, diplomirani inženjer arhitekture koji živi i radi u Londonu. Studije arhitekture završio je na univerzitetu u Oksfordu. Objavio je nekoliko tekstova kao dopisnik u domaćim listovima „Vreme“, „Danas“ i „Politika“.

„ranjivost“ ovog objekta i na taj način pružaju prolaznicima mogućnost da percipiraju prostor kao *nov*, s povremenim nagoveštajem, kad vetar taj zastor pomeri, da se ispod te transparentne maske krije „ranjena arhitektura“. Međutim, pitanje naglašavanja ili „prekrivanja“ prostora čija ruiniranost već ima dovoljno snažno dejstvo i značenje i dalje ne daje odgovor na pitanje koja je odluka najbolja i najsmislenija za ovo značajno arhitektonsko delo.

Prikaz Lebeusovih „ožiljaka“ (gore levo i desno) i „Novog Generalštaba“ (dole levo i desno).

Ako Generalštab doživljavamo kao spomenik,⁴⁰⁸ postavimo pitanje da li je neophodno prisustvo fizički izgrađenog prostora da bismo se sećali objekta, kao i značenja koje ono sa sobom nosi? Iako se danas vodi bitka oko toga šta je „isplativije“ – „da se vrati u prvobitno stanje, što zahteva mnogo novca, da se

⁴⁰⁸ S jedne strane je to i potvrđeno 2005. godine, kada je Republički zavod za zaštitu spomenika kulture proglasio kompleks Generalštaba spomenikom kulture, odnosno kulturnim dobrom.

konzervira, što je 'duplo skuplje od rušenja cele', ili da se sruši",⁴⁰⁹ i dalje nikako nije moguć „napor kapriciozne fantazije da se jedna građevina namenjena dugom trajanju proceni i kao prirodni fenomen i da se prostorni smisao arhitektonskih oblika proširi i produbi apstrakcijom vremena".⁴¹⁰ O spomeniku kao sećanju u obliku izgrađenog prostora možemo govoriti kao o elementu važnom za razumevanje istorije, ali Generalštab, s obzirom na *nestajanje* koje je taj objekat „zahvatilo“, možemo okarakterisati kao „kontraspomenik“. Ovaj pojam uveo je Džejms Jang i označava memorijalne prostore zamišljene da budu kritika konvencionalnih premisa spomenika.⁴¹¹ „On nastoji da stimuliše sećanje ništa manje od večitog memorijala, ali eksplicitnim ukazivanjem na vlastito promenljivo lice on obeležava neizbežnu – pa čak i esencijalnu – evoluciju samog sećanja tokom vremena. U sopstvenoj konceptualnoj samodestrukciji, kontraspomenik upućuje ne samo na svoju fizičku prolaznost nego i na kontingentnost svih značenja i sećanja, pogotovo onih otelotvorenih u obliku koji insistira na vlastitoj večitoj fiksiranosti. Kontraspomenik se time predstavlja kao skeptični protivotrov iluziji da prividna trajnost kamena nekako garantuje trajnost ideji koja mu je prikačena.“⁴¹² Označavanjem Generalštaba kao „kontraspomenika“, dejstvo ovog prostora nastoji da uspostavi dijalog s kontekstom u kom se objekat nalazi, kao i sa posmatračem i njegovim unutrašnjim bićem i sećanjem. Menjajući funkciju objekta u nedovršen proces pamćenja, nova vrednost ovog zdanja ogleđa se upravo u provociranju doživljaja kod posmatrača, kao i uspostavljanju kompleksnog sistema značenja koja mogu biti osveščena kao izbor pojedinca. A postupak formiranja ovakvog doživljaja može predstavljati „zaustavljanje“ postepenog procesa *nestajanja* riuniranog prostora Generalštaba, „jer samo mi možemo da ispunimo prazne prostore spomenika“.⁴¹³

Konačno, doživljaj dejstvom praznine moguće je objasniti na primeru zvuka. „Fizički, za svaki i najmanji vremenski prostor u kome ne zvuči muzika može se reći da je

⁴⁰⁹ Izjava ministra odbrane Zorana Đorđevića za „Insajder.net“. Elektronski izvor:

<http://rs.n1info.com/a231458/Vesti/Vesti/Generalstab-se-rusi.html>, 27. februar, 2017.

⁴¹⁰ Bogdan Bogdanović: *Tri ratne knjige*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008, str. 20.

⁴¹¹ Džejms E. Jang: „Sećanje/spomenici“, u Robert S. Nelson i Ričard Šif (ur): *Kritički termini istorije umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2004, str. 300.

⁴¹² Ibid., str. 305.

⁴¹³ Todor Kuljić: „Antispomenik“, u „Tanatopolitika“, Čigoja štampa, Beograd, 2014, str. 333–365. Elektronski izvor: <http://zsf.rs/antispomenik/>, 31. jul 2016. godine.

prazan. ... Duže pauze doživljavaju se kao tišina, ali istovremeno i kao suštinski sastavni deo muzike. ... Ovi vremenski međuprostori mogu da budu potpuno lišeni zvuka, ali nisu prazni. Oni su prožeti napetošću.“⁴¹⁴ Nasuprot tome, „gde god da se nalazimo, ono što čujemo je uglavnom buka. Kada je ignorišemo, to nas uznemirava. Kada je slušamo, fascinira nas“.⁴¹⁵ Dakle, prostorna pauza u obliku praznine, izazvana tišinom ili bukom, ima svoje dejstvo. U tom smislu je *praznina* ispunjena doživljajima pojedinca u funkciji dejstva prostora kao generatora imaginacije, na kojem ništa nije izgrađeno. Time je omogućen, s jedne strane, „nedovršen memorijalni proces koji može da zagaranjuje život memorije“,⁴¹⁶ a sa druge prostorno dejstvo kojim je moguće učitati nove vrednosti prostora, s ciljem ne da njegovu funkciju promeni već da je „izgradi“ imaginacijom i unutrašnjim mehanizmom pojedinca. U slučaju da Dobrovićev Generalštab u potpunosti nestane, fizički dokaz možda više neće postojati, ali ostaće *mesto* na kome se nešto dogodilo, jer „ništa se ne može dogoditi a da se ne dogodi *negde*“.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Rudolf Arnhajm: *Dinamika...*, str. 25–26.

⁴¹⁵ John Cage: „The Future of Music: *Credo*“, u *Silence*, University Press of New England, Hanover, 1973, str. 3.

⁴¹⁶ James, E. Young: „Memory and Counter-Memory“, Harvard Design Magazine, MIT Press, Fall 1999.

⁴¹⁷ Meta Hočevar: *Prostori igre*, JDP, Beograd, 2003, str. 10.

6. RADNIČKI UNIVERZIJET „RADIVOJ ĆIRPANOV“ U NOVOM SADU

„U suštini, prostor je potencijal.“

*Bruce A. Bergner*⁴¹⁸

Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1981. godina.

Radnički univerzitet nalazi se u Novom Sadu i osnovan je 20. novembra 1952. godine kao „društvena organizacija opšteg, stručnog i marksističkog obrazovanja

⁴¹⁸ Bruce A. Bergner: *The Poetics of Stage Space. The Theory and Process of Theatre Scene Design*, Mc Farland&Company, Jefferson, 2013, str. 9

radnika“,⁴¹⁹ i u to vreme, bio je među prvim radničkim univerzitetima u bivšoj Jugoslaviji. Naziv „Radivoj Ćirpanov“ dobio je na Dan republike, 29. novembra 1969. godine, po jugoslovenskom narodnom heroju, jednom od organizatora Narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, a čije je osnovno zanimanje bilo obučarski radnik. Početak aktivnosti Radničkog univerziteta vezuje se za zgradu Radničkog doma „Svetozar Marković“, u kojoj je ova institucija bila smeštena devet godina. U prvim godinama rada Univerziteta, program je bio više informativnog karaktera i namenjen obrazovanju članova upravnih odbora, radničkih saveta u preduzećima i rukovodiocima pogona.⁴²⁰ Sa informativnog se prelazi na instruktivno obrazovanje 1957. godine, kada se osnivaju katedre različitog programskog sadržaja i otpočinje period u kom Univerzitet dobija status ustanove koja se „orijentiše da najdirektnije odgovori na aktuelne obrazovne i kulturne potrebe radničke klase“.⁴²¹ Nakon samo dve godine, formira se nova organizaciona struktura i počinju s radom obrazovni centri, u kojima je bilo moguće organizovati programski sadržaj u punom kapacitetu.

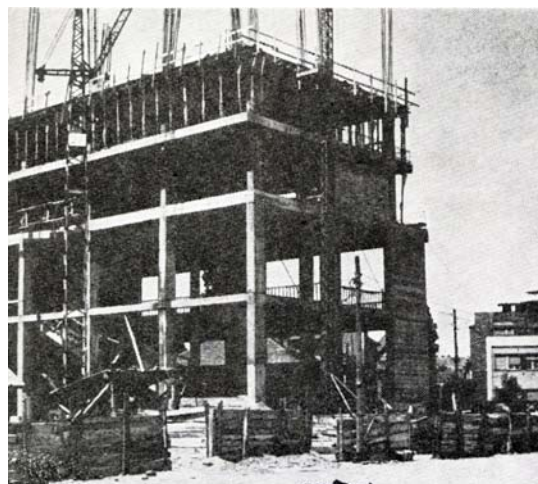
Odluka o izgradnji zgrade Radničkog univerziteta doneta je 1960. godine, ali pre nego što je Univerzitet smešten u novu zgradu, institucija se preselila iz Radničkog doma „Svetozar Marković“ na drugu lokaciju 1961. godine, u baraku u Kosovskoj ulici 22, i tu je radila narednih šest godina, bez odgovarajućih uslova neophodnih za normalan rad ustanove ovog tipa. Ideja o izgradnji Radničkog univerziteta „proistekla je iz tada očitih potreba za razvijanjem sistematskog društveno-ekonomskog, stručnog, opšteg, idejno-političkog i kulturnog obrazovanja građana, pre svega radnika novosadskih proizvodnih radnih organizacija“.⁴²² Na dan oslobođenja Novog Sada, 23. oktobra 1961. godine, svečano je započeta izgradnja Radničkog univerziteta, da bi se u njega zvanično moglo useliti 28. juna 1966. godine. Izrada idejnog projekta, a kasnije i glavnog, bila je poverena Institutu za arhitekturu i urbanizam Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, koji su angažovali arhitekte Milana Đokića iz Beograda i Vojislava Midića iz Novog Sada kao glavne projektante zgrade.

⁴¹⁹ Stojadin Ljubenković (ur.): *Dvadeset godina i danas (1952–1972)*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1972, str. 12.

⁴²⁰ Ibid., str. 13.

⁴²¹ Ibid.

⁴²² Ibid., str. 24.

Svečano otvaranje početka radova na izgradnji Radničkog univerziteta (levo) i objekat u izgradnji (desno).

Pogled na Radnički univerzitet sa raskrsnice između ulica Žarka Zrenjanina i Bulevara Mihajla Pupina, 70-ih godina.

Objekat Radničkog univerziteta u Novom Sadu pozicioniran je na parceli između ulica Vojvođanskih brigada, Stražilovske i Maksima Gorkog. Prvobitno i nikad u potpunosti realizovano rešenje sastojalo se iz tri funkcionalne celine:

- Deo A – velika bioskopska sala, kapaciteta preko 1000 mesta, prostorije Kluba radničkih saveta i Uprave doma;
- Deo B – prostorije Radničkog univerziteta za nastavu;
- Deo C – restoran, prostorije Opštinskog sindikalnog veća i biblioteka.

Deo A je sa delom B spojen preko galerije međusprata, dok se na njihovom spoju na prvom spratu nalazi mala bioskopska sala. U prostorijama dela B, spratnosti P+13, smeštene su učionice za izvođenje nastave, kao i kabineti nastavnika i uprave. Deo C, spratnosti P+3, pripojen je delu A i B tako što je formirana „atrijumska dispozicija na koju se oslanjaju sva tri dela ovoga objekta“, ⁴²³ čime je omogućeno da prizemlje i prvi sprat budu jedna funkcionalna celina. ⁴²⁴ Nažalost, zbog velikih finansijskih teškoća koje su pratile čitav proces gradnje objekta, izgrađen je samo deo B (kula), dok je ispod dela A urađeno fundiranje. ⁴²⁵

Izgrađeni deo B (kula) izveden je u skeletnom sistemu od armiranog betona, s konstruktivnim rasponom od 6 x 6 metara, što zajedno s modelarnim rasterom, osnove 1,2 x 1,2 metara, i u kombinaciji sa sistemom pregrada od lakih materijala, omogućava svakom spratu varijabilnost rasporeda u odnosu na potrebe trenutnog nastavnog programa. ⁴²⁶ Fasada ovog visokog objekta, spratnosti Su+P+13, izvedena je u vidu „zida zavese“, sa izradom parapeta od stakla plave boje, zbog čega je u javnosti objekat popularno bio nazivan „plavom lepoticom Novog Sada“. ⁴²⁷ Ukupna visina objekta iznosi 56,10 metara, a korisna površina svih spratova je 312 kvadratnih metara. Spratna visina svake etaže je tri metra, dok je visina prizemlja šest, a prvog sprata pet metara.

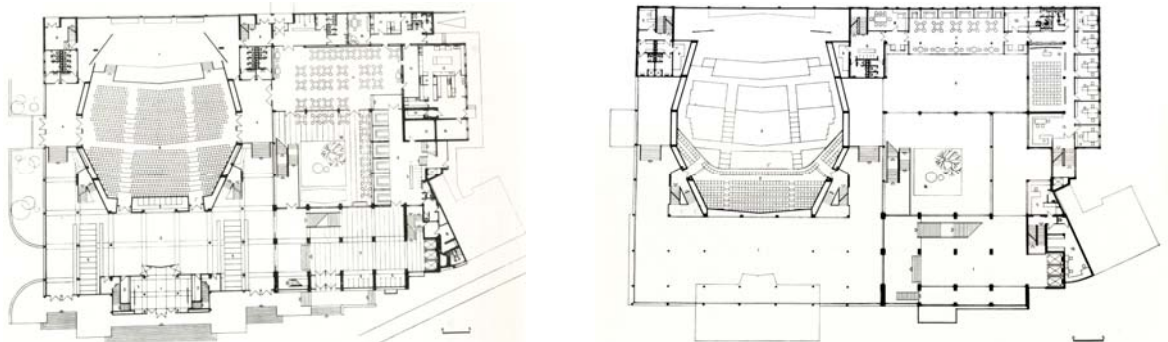
⁴²³ Aleksandar, Radojević (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu“, *Zbornik radova*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, broj. 5, 1970, str. 208.

⁴²⁴ Ibid.

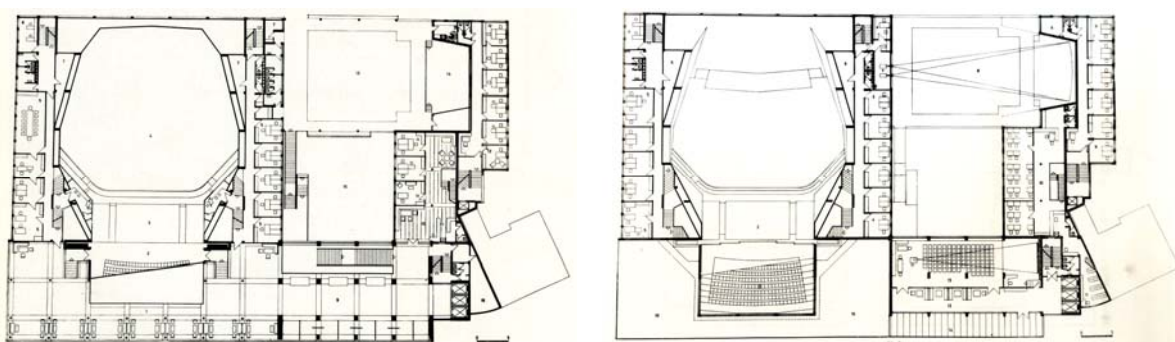
⁴²⁵ Objekat je izgrađen uz finansijsku pomoć mnogih radnih organizacija, ali zbog velikih poteškoća i problema, kao što su obustavljanje gradnje, nedostatak projekata ili nestašica građevinskog materijala, realizacija jedinog izgrađenog dela objekta Radničkog univerziteta trajala je pet godina.

⁴²⁶ Aleksandar, Radojević (ur.): Op. cit., str. 211.

⁴²⁷ Stojadin Ljubenković (ur.): *Dvadeset godina...*, str. 22.

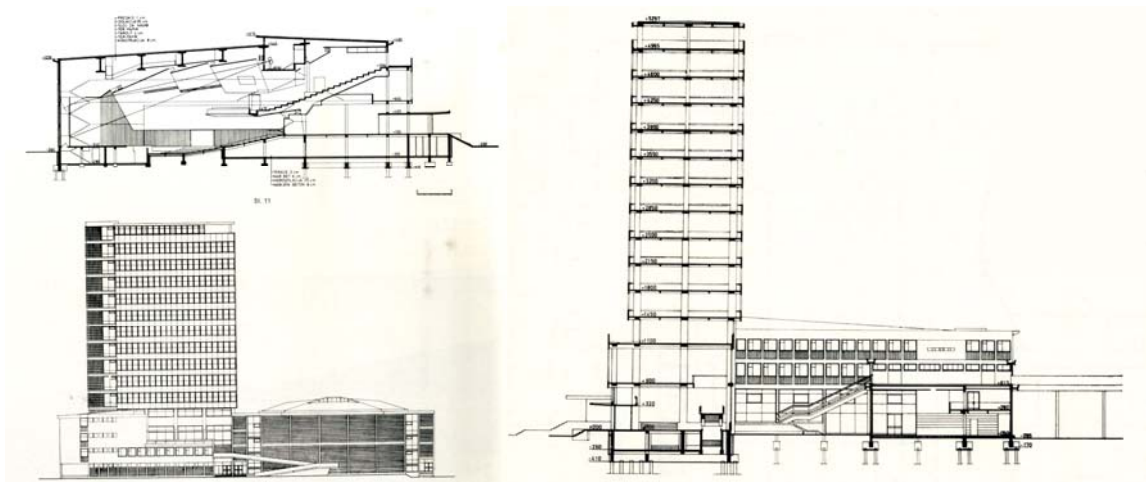
Prikaz osnove prizemlja (levo) i osnove međusprata (desno).

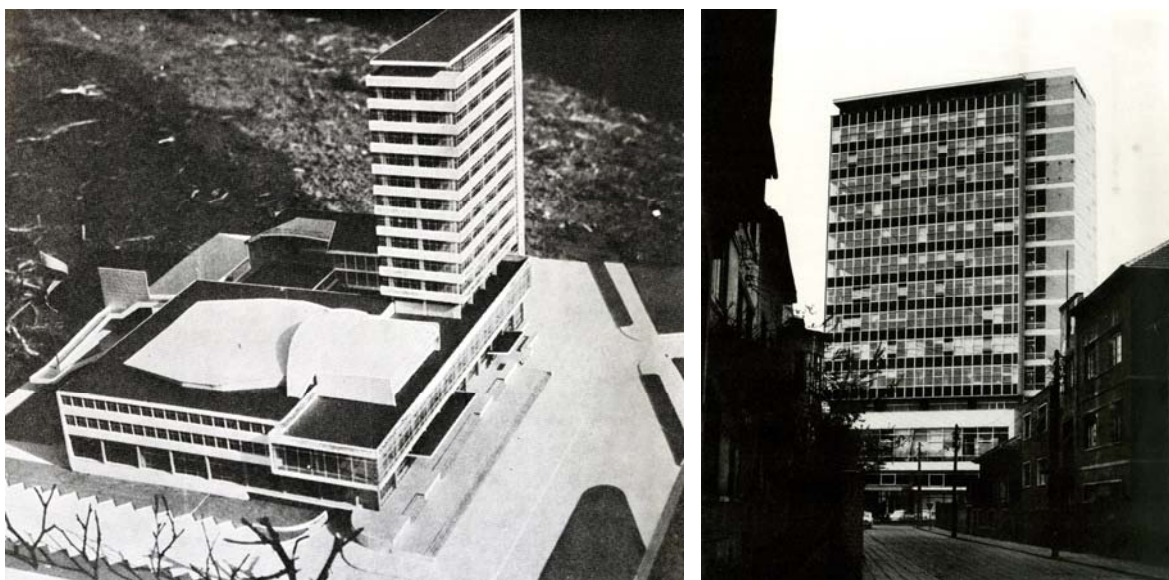
Prikaz osnove prvog sprata (levo) i osnove drugog sprata (desno).

Velika sala, za koju su tek bili pobodeni šipovi i za koju je, zajedno s drugim kulturno-obrazovnim sadržajima u okviru institucije, bio predviđen raznovrstan program, svojim kapacitetom i moguće upotrebljenim tehnološkim sistemima mogla je u to vreme predstavljati savremenu i modernu građevinu ne samo po izgledu već i po funkcionalno-prostornom i tehničko-tehnološkom rešenju arhitektonskog koncepta. Nedovršenom objektu Radničkog univerziteta nedostajao je deo koji je već tada imao potencijal da ovu instituciju, a tako i grad Novi Sad, razvije u kuću za „difuziju kulture“.⁴²⁸

⁴²⁸ Milena Dragičević Šešić: *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd, 2007, str. 161.

Prikaz preseka kroz salu (gore levo), izgled fasade iz ulice Maksima Gorkog (dole levo) i presek (desno).

Prikaz makete prvobitnog (nikad dovršenog) rešenja Radničkog univerziteta (levo) i (jedini) deo izgrađenog objekta, početkom 70-ih godina (desno).

Jedan od ključnih događaja koji se vezuje za transformaciju „fizionomije Univerziteta“⁴²⁹ jeste pripajanje radnih organizacija Narodnog univerziteta 1966. godine i Kulturnog centra od 1971. godine. Iako je Univerzitet u početnim godinama rada bio namenjen pre svega obrazovanju odraslih ljudi radničke klase, s kasnijim uvođenjem školskog programa za omladinu i decu uloga u edukaciji najmlađih generacija ispostavila se kao ključni trenutak izgradnje identiteta Radničkog

⁴²⁹ Stojadin Ljubenković (ur.): *Dvadeset godina...*, str. 29.

univerziteta u godinama koje slede. Tako je 1982. godine, u okviru programa Radničkog univerziteta, osnovana multimedijalna manifestacija za edukaciju dece uzrasta 4–14 godina, koja je trajala tokom celog i svakog zimskog raspusta. Prvobitni naziv ovog programa bio je „Za aktivan zimski raspust“, a naredne godine, nakon učešća Miroslava Antića i Slobodana Stanišića, menja naziv u „Raspustilište, manifestacija obrazovanja i kulture dece“.⁴³⁰ Osnovna ideja ovog programa bila je da kod dece razvija odnos prema kulturnim sadržajima, kroz različite radionice na polju umetnosti, nauke, sporta i drugih oblasti, s ciljem da deca nauče „da budu proizvođači, izvođači, realizatori i pre svega obrazovani i zainteresovani korisnici onoga što danas smatramo proizvodom kreativne industrije, odnosno kulturom života“.⁴³¹ Veliki broj novosadske dece odrastao je u prostorijama Radničkog univerziteta, i tako „urezao“ svoja sećanja iz detinjstva u taj prostor. Od 2000. godine, „Raspustilište“ proširuje svoj program i tokom leta, a iste te godine zauvek će promeniti i prostor u kome se nalazi.

Plakati za najavu „Raspustilišta“.

⁴³⁰ <http://raspustiliste.com/manifestacija-raspustiliste/>, 23. maj, 2017.

⁴³¹ Ibid.

**Radnički univerzitet kao neostvarena ideološka i kulturološko-edukativna
utopija
ili *tihi prostor (distopije)***

„Prostor se topi kao što pesak sipi kroz prste.
Vreme ga odnosi i ostavlja mi samo bezoblične dronjke...“
Georges Perec⁴³²

Zgrada Radničkog univerziteta, Novi Sad, maj, 2017.

Promene u društvu koje su usledile nakon raspada Jugoslavije uticale su na dalji razvoj programskog sadržaja Radničkog univerziteta. Tada je došlo do gašenja nekoliko programskih odeljenja, a samim time je ostao slobodan i neiskorišćen

⁴³² Georges Perec: *Vrste prostora*, Meandar, Zagreb, 2005, str. 150

prostor. Zbog velikih troškova za održavanje čitave zgrade, institucija je bila prinuđena da prostore koji više nisu bili ispunjeni nijednom funkcijom ponudi tržištu. Shodno ovim događajima, u prostorije Radničkog univerziteta, zauzimajući do tri etaže čitavog objekta, uselile su se druge organizacije komercijalnog tipa, kao i firme koje su funkcionisale nezavisno od programa institucije „Radivoj Ćirpanov“. Tako je prostor, iz obrazovno-kulturne institucije, transformisan u delimično kulturno-obrazovni, poslovni i komercijalni prostor. Takođe, njihovim uzajamnim delovanjem izmenjena je slika ideje institucije za ambiciozan obrazovno-vaspitni i kulturološki razvoj, i ona je svrstana u tipičan prostor poslovne namene po funkciji i značenju, ali i po izgledu. U prilog tome posebno ide i „nedovršenost objekta“ u celini, koja je instituciji uskratila razvojni proces. Sledeći nove tendencije i na predlog zaposlenih, školske 1998/99. godine, naziv institucije „Radivoj Ćirpanov“ promenjen je u „Novosadski otvoreni univerzitet“.⁴³³ To možda nije izmenilo osnovnu delatnost ove institucije, ali nakon nesreće koja se dogodila 6. aprila 2000. godine, zgrada Radničkog univerziteta je pre svega promenila svoj fizički izgled, od oštećenog do potpuno ruiniranog prostora, a s vremenom i značenje. Naime, zbog kvara na instalacijama,⁴³⁴ koji se te godine dogodio na 12. spratu u prostorijama „TV Duga“, televizije kojoj je u to vreme prostor bio iznajmljen, izbio je požar u kome je stradala jedna osoba, a povređeno šest. Tog dana je uništeno šest etaža i sva oprema koja se nalazila na njima. Bez obzira na nastalu situaciju, insitucija je sutradan nastavila s radom u školama koje su ustupile svoje prostorije za realizaciju programa Univerziteta, s nadom da će oštećeni deo objekta biti veoma brzo rekonstruisan. Nakon par dana, „Novosadski otvoreni univerzitet“ dobio je na korišćenje prostor objekta u ulici Radnička 20, sa idejom da to bude privremeno, dok se ne završi rekonstrukcija objekta Radničkog univerziteta. Radovi su započeti iste godine kada se požar dogodio, ali urađeni su samo protivpožarno stepenište i čelična nadstrešnica. Krajnji ishod priče o požaru, koji se dogodio samo godinu dana nakon

⁴³³ Mirko Karakaš, direktor Novosadskog otvorenog univerziteta u intervjuu 26. maja 2017.

⁴³⁴ Informaciju o kvaru na elektroinstalacijama kao uzroku požara moguće je pronaći u svim medijima, međutim, prema rečima direktora Mirka Karakaša, u februaru iste godine kada se požar dogodio Radnički je dobio zakonom propisanu kompletnu protivpožarnu zaštitu. Naime, tog meseca je od Grada Novog Sada dobijen novac za kupovinu agregata za potiskivanje vode na višim spratovima u slučaju požara. Taj agregat je bio uključen tog dana, međutim u trenutku gašenja požara iz nepoznatih razloga nije radio kako treba. U intervjuu 26. maja 2017.

završetka NATO bombardovanja,⁴³⁵ bio je „privremeno“ izmeštanje u nov prostor institucije koja se prethodno godinama razvijala u prostorijama Radničkog univerziteta. Time joj je uskraćena utopijska ideja uticaja i „difuzije“ edukacije i kulture, što je kao rezultat imalo transformaciju kuće u „betonski skelet“.

Novi pogled na Radnički univerzitet sa raskrsnice između ulica Žarka Zrenjanina i Bulevara Mihajla Pupina, maj, 2017.

Radnički univerzitet u novom urbanom kontekstu (levo) i „početak“ adaptacije (desno).

Na mestu neizgrađenih delova objekta A i C danas se nalaze višestambena zgrada, arhitekta Nebojše Erića, i poslovni objekat „Metals banka“, bračnog para arhitekata

⁴³⁵ U NATO bombardovanju srušen je Žeželjev most, i stoga je vatrogasna ekipa bila primorana da ide preko Beške, što je usporilo njen dolazak na mesto požara.

Milenije i Darka Marušića. Ova grupa autora imala je veoma težak zadatak da uklopi svoju arhitekturu u postojeći kontekst, u kome je Radnički univerzitet bio vizuelna dominanta, ovoga puta u obliku „betonskog kostura“.

Predlog idejnog rešenja rekonstrukcije objekta Radničkog univerziteta.

Kada je 2016. godine u medijima predstavljen novi izgled Radničkog univerziteta, pomisao da će institucija ponovo biti u svom prostoru, ali ovoga puta u rekonstruisanom i savremeno opremljenom, ulilo je nadu ne samo radnicima već i stanovnicima Novog Sada, jer bi u gradu konačno zaživeo „prostor kulture“ u kome bi možda bilo moguće razviti prvobitnu utopijsku ideju Radničkog univerziteta kao *kuće za proizvodnju kulture i obazovanja*. Nažalost, projekat⁴³⁶ (još uvek) nije realizovan, a objekat Radničkog univerziteta nastavlja da propada prazan i ogoljen od tragova starog izgleda. Ono što ostaje upitno jeste pitanje zauzimanja prostornog kapaciteta institucije Novosadskog otvorenog univerziteta u okviru samog prostora Radničkog univerziteta, odnosno da li je moguće i da li je uopšte neophodno realizovati obazovno-kulturni sadržaj u prostoru koji je većeg kapaciteta nego što je to institucija danas. U odnosu na vreme kada je objekat izgrađen i za koje potrebe, posebno u odnosu na prvobitno (nikad izgrađeno u potpunosti) prostorno rešenje, a i

⁴³⁶ Prema rečima Dragana Marinčića, autora idejnog rešenja projekta rekonstrukcije Radničkog univerziteta, fotografije koje prikazuju novi izgled objekta predstavljaju prvo idejno rešenje projekta, koja je nastala još 2010. godine, i od nastanka te idejne skice ništa se nije promenilo u pogledu rešavanja sudbine kuće Radničkog univerziteta. U intervjuu, 29. maj 2017.

činjenicu da je jedna od posledica umanjenja kapaciteta institucije prouzrokovana društvenim promenama nakon raspada Jugoslavije, možda više nije moguće, a ni potrebno, „osvajati“ prostor Radničkog univerziteta kulturnim i edukativnim sadržajem.

S druge strane, prostor Radničkog univerziteta i u stanju u kom je danas dugo godina je bio „alternativno mesto“ za okupljanje mladih. Iako je ulaz u zgradu bio strogo zabranjen, „transparentnost prostora“, prouzrokovana požarom i postepenim „nestajanjem“ objekta, privlačila je generaciju kojoj je nedostajalo mesto koje ne pripada „*mainstream* kulturi“. ⁴³⁷ Zgrada Radničkog univerziteta, ogoljena od bilo kakvih tragova i potpuno svedena na prostornu „transgresiju“, ⁴³⁸ s jedne strane je destruktivan prostor, a sa druge atraktivan i pun potencijala, prepoznat od omladine i umetnika. ⁴³⁹ Najprivlačniji je bio izlomljen i oštećen limeni krov, po kom su „novi stanovnici prostora“ bez straha hodali i tako zauzimali najbolja mesta s kog bi posmatrali panoramu grada. Nakon ozbiljnije povrede jednog od posetilaca, prostor je na nekoliko mesta, a najviše u prizemlju, zagrađen drvenim daskama, dok je na pojedinim mestima i zazidan. Iako je ovo sprečilo česte ulaske u objekat, koji je i danas apsolutno nebezbedan, još uvek je u njemu moguće pronaći ponekog „uljeza“. Bez obzira na činjenicu odsustva sadržaja, nove mlađe generacije su ostvarile „betonsku ljubav“ ⁴⁴⁰ prema zgradi Radničkog univerziteta, ukazujući tako na mogući potencijal tog prostora. Možda zato možemo reći da je za njih to izvesni oblik „raspustilišta“, ali ovoga puta s karakteristikama *distopije*.

Naime, ako pođemo od značenja reči *raspust* – odmor ili **odsustvo** – shodno tome novo (distopijsko) „raspustilište“ možemo označiti kao *odsustvo*, ne samo nečega čega fizički više nema u tom prostoru, već i oblika (prostora) u kome je ono egzistiralo. Međutim, *odsustvo* u slučaju praznog Radničkog univerziteta formira

⁴³⁷ U razgovoru s jednim od posetilaca „nekad Radničkog univerziteta, a sada „kostura“, „Marka Žvaka moli nadležne – Sprečite, bez palamuđenja“, <https://www.youtube.com/watch?v=9VGw96ZAluo>, 23. maj 2017.

⁴³⁸ Bernard Tschumi: *Arhitektura i disjunkcija*, AGM, Zagreb, 2004, str. 66.

⁴³⁹ Prostor Radničkog univerziteta ispunjen je grafitima ili tragovima umetničkih instalacija.

⁴⁴⁰ Naziv dokumentarnog filma „Betonska ljubav/*Concrete Love*“, umetničke grupe „Bacači sjenki“, koji je proizašao iz umetničkog projekta pod nazivom „Čovjek je prostor: Vitić pleše“. Film prikazuje proces obnove Vitićevog stambenog objekta (solitera) u Zagrebu.

prisustvo koje u „prostoru može da dobije neverovatno značenje“. ⁴⁴¹ Tada „čulnost je(ste) sadržaj koji ispunjava 'prazninu' njegovih prostora. Iz toga proizlazi njegovo oblikovanje: iz praznine a ne iz forme. Iz onoga između, između formi“. ⁴⁴² Istovremeno, unutrašnji prostor, ogoljen od bilo kakvog traga egzistencije, a ispunjen slojevima sećanja, pojačava dejstvo *tišine* i tako formira atmosferu u kojoj je moguće uspostaviti doživljaj.

Dvorišna fasada, zarasla u bršljenu (levo) i pogled kroz okno lifta (desno).

Zapravo, „višestruki obrazovno-vaspitni, idejno-politički i kulturno-estetski uticaji i dometi, iskustva i doprinosi Radničkog univerziteta u Novom Sadu“ ⁴⁴³ sada su pretvoreni u dugogodišnji proces destrukcije koji je uticao na izgled i doživljaj *kuće* kao nečeg negativnog i nečeg što „kvari“ sliku grada. Drugim rečima, iz jedne neostvarene utopije, gde je odsustvo utilitarne funkcije i programa doprinelo postepenoj degradaciji i stvaranju prostora u kome nema ljudskih aktivnosti, Radnički univerzitet je, možemo reći, postao *distopijski prostor*.

Suprotno utopiji, poreklo termina **distopija**, ili antiutopija, potiče od grčkih reči *dys* (loš, abnormalan, bolestan) i *topos* (mesto). Za razliku od utopije, koja „funkcioniše u kombinaciji prostornih metafora i projekcija idealne budućnosti“, ⁴⁴⁴ pod pojmom distopije „podrazumeva se projekcija društva koje funkcionise kao radikalna antiteza

⁴⁴¹ Meta Hočevan: *Prostori igre*, JDP, Beograd, 2003, str. 64.

⁴⁴² Ibid., str. 46.

⁴⁴³ Stojadin Ljubenković (ur.): *Dvadeset godina i danas (1952–1972)*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1972, str. 9.

⁴⁴⁴ Nikola Dedić: *Utopijski prostori umetnosti i teorije posle 1960*, Atoča d.o.o, Beograd, 2009, str. 26.

utopiji“.⁴⁴⁵ Dakle, ako distopijom smatramo sistem vrednosti koji teži propadanju i ako u takvom kontekstu posmatramo Radnički univerzitet, moguće je da su posledice neostvarenog utopijskog projekta Vojislava Mišića i Milana Đukića, koji je prošao čitav proces superponiranja različitih društveno-političkih dešavanja, zapravo odraz današnjeg stanja objekta. Zato zgradu Radničkog univerziteta možemo označiti kao prostor *distopije*. Međutim, kao pokretač doživljaja i nosilac različitih značenja, distopijski prostor Radničkog univerziteta, koji bi „pre svega hteo da bude još uvek posedovan“,⁴⁴⁶ može biti oslonac za razumevanje postojećeg prostora kao „nove utopije“. Naime, ako je na osnovu izgleda, atmosfere i narativa, odnosno dejstva koji poseduje, prostor distopije generator doživljaja koji proizvodi novu utilitarnu vrednost, onda je to *utopija*. „Da. Utopija? I pored svega – da!!!“⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Ibid., str. 25.

⁴⁴⁶ Gaston Bašlar: *Poetika prostora*, Kultura, Beograd 1969, str. 37.

⁴⁴⁷ Zorica Đergović-Joksimović: *Utopija. Alternativna istorija*, Geopoetika, Beograd 2009, str. 173.

7. „KUĆA OD PLASTIKE“ (NA NEODREĐENOJ LOKACIJI)

„Kad je *nečim* obeležena, fotografija više nije *neka*, *bilo koja*.“

Rolan Bart⁴⁴⁸

„Kuća od plastike“ – fotografija plastenika, 1977.

„Kuća od plastike“ je fotografija, izrađena u crno-beloj tehnici, koja prikazuje platenik na neodređenoj lokaciji (najverovatnije Novi Beograd). Fotografija je nastala 1977. godine, a autor je Čedomir Pešterac (1951–2008). Ono po čemu je ova fotografija posebna jeste što prikazani prostor plastenika nije ispunjen biljkama, kako je to uobičajeno, već predmetima koje je teško razaznati (najoučljivije su stolice različitih oblika) usled (ne)transparentnosti materijala kojim je platenik obložen.

⁴⁴⁸ Rolan Bart: *Svetla komora. Beleška o fotografiji*, Kulturni centar Beograda, Beograd, 2011, str. 49.

Po definiciji, **plastenik** je bašta ili vrt pod krovom od transparentnog materijala,⁴⁴⁹ odnosno ograđena struktura koja se koristi za uzgajanje biljnih vrsta ili zaštitu bilja.⁴⁵⁰ S druge strane, pojam bašte je „moćna metafora odnosa prema samima sebi, prirodi i našem svakodnevnom okruženju“,⁴⁵¹ ili „mesto od posebnog značenja i sećanja“.⁴⁵² Na ovome počiva da su osnovne funkcije **plastenika** „izgradnja“ i „zaštita“, odnosno izdvajanje i zauzimanje određenog prostora iz datog konteksta, pri čemu se stvaraju sopstveni uslove egzistencije unutar njega. Ono što je drugačije i izdvaja **plastenik** od drugih prostora tog tipa jeste kontekst u kome se nalazi, odnosno u kome je i zbog čega nastao. Tako, na primer, prostori ove namene mogu nastati u sledećim sredinama:

- u ruralnoj sredini;
- u urbanoj sredini, u sklopu jednorodničkog stanovanja ili kao „betonska bašta“,⁴⁵³
- u institucijama zatvorenog tipa, gde je osnovna funkcija plastenika ili bašte terapeutsko dejstvo (škola, bolnica, zatvor i slično);
- u ratnim i posleratnim okolnostima i dr.

Dakle, u odnosu na dati prostor i kontekst, **plastenik** ili *bašta* može imati različite topografije, ali uvek ima istu namenu – ograđen prostor, izdvojen iz konteksta, u kome nastaje nešto što možemo nazvati oblikom egzistencije. Ovakvo značenje plastenika pruža mogućnost razumevanja ove tipologije kao suštinskog označitelja onoga što arhitektura jeste i funkcije koje ova „umetnost građenja“ ima. Naime, ako je arhitektura sredstvo za izgradnju prostora oko nas, njena osnovna funkcija je, s jedne strane, zaštita ili utočište, a sa druge „konkretizacija egzistencijalnog prostora“.⁴⁵⁴ Pošto je to prostor u kome živimo i koji nas određuje kao bića, „ako

⁴⁴⁹ Miroslav Nikolić: *Rečnik srpskoga jezika*, Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 932.

⁴⁵⁰ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/greenhouse>, 31. maj, 2017.

⁴⁵¹ Mark Francis: „The Garden as Public Space“, in Journal Issue *Places*, 6 (1), University of California, 1989, str. 53 (<http://escholarship.org/uc/item/4ff0f8nm>, 22. maj, 2017.

⁴⁵² Mark Francis: „Childhood`s Garden: Memory and Meaning of Gardens“, *Children`s Environments* 12(2), June 1995, str. 2, <http://www.colorado.edu/journals/cye/>, 5. Jun, 2017.

⁴⁵³ „Betonska bašta“ označava javni prostor u urbanoj sredini, pretvoren u baštu („improvizovana bašta). Naziv je preuzet iz istoimenog dokumentarnog filma, čiji je autor Vojin Ivkov. (<https://www.youtube.com/watch?v=rV6gVllwUtq>, 24. maj, 2017.)

⁴⁵⁴ Kristijan Norberg-Šulc: *Egzistencija...*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str. 68.

želimo da „vidimo arhitekturu“, treba najpre da nađemo jasnu metodu koja definiše njenu suštinu“. ⁴⁵⁵ U tom smislu, suština plastenika je u negovanju i uzgajanju vrsta koje su neophodne za čovekovu egzistenciju. Drugim rečima, to je prostor koji možemo smatrati „sredstvom izgradnje“, a čija delotvorna moć može biti zasnovana na označavanju plastenika kao „egzistencijalnog prostora“. ⁴⁵⁶

Budući da je doživljaj takvog prostora zasnovan isključivo na iskustvu ili sećanju pojedinaca koji su u tom prostoru boravili, postavlja se pitanje da li je moguće uspostaviti doživljaj i kod pojedinaca koji nemaju emocionalnu vezu s prostorom plastenika ili bašte? Odgovor na ovo pitanje može biti zasnovano na *promeni stanja* prostora plastenika ili bašte, koju je moguće ostvariti u odnosu na izmenu:

- 1) **konteksta** u kome platenik egzistira
 - » usled društvenih, ekonomskih ili političkih previranja;
- 2) **spoljašnjeg izgleda** plastenika
 - » usled vremenskih nepogoda ili drugih (ne)prilika;
- 3) **unutrašnjosti** plastenika
 - » usled promene sadržaja, odnosno „odsustva“ osnovne namene (život i rast biljnog sveta).

U tom slučaju, *promena* prostora plastenika generiše dejstvo putem kog je moguće ostvariti dijalog koji ima za cilj da izgradi autentičan odnos pojedinca i prostora, a prilikom koga je autorefleksija pojedinca na dati prostor neizostavna.

⁴⁵⁵ Bruno Zevi: *Kako misliti arhitekturu*, KMA, Beograd, 1966, str. 6.

⁴⁵⁶ Kristijan Norberg-Šulc: Op. cit., str. 23.

„Kuća od plastike“ kao indirektno dejstvo ili *neutešan prostor*

„...za mene Vreme uklanja osećanje gubitka (ne plačem), to je sve.“

Rolan Bart⁴⁵⁷

Fotografija „Kuća od plastike“ je nakon četrdeset godina izmenjena u odnosu na dejstvo koje je uspostavljala. Promena je dvojnog karaktera, i može biti zasnovana na posmatranju platenika na fotografiji s jedne strane kao fizičkog, a sa druge kao imaginarnog prostora. U fizičkom smislu, ono što menja vrstu dejstva prostora jeste činjenica da je „kuća od plastike“ platenik prikazan na fotografiji. Time je *fotografija* posrednik preko kojeg prostor platenika uspostavlja dejstvo. Fotografija je dokument koji prikazuje trenutak u kome je prostor platenika „uhvaćen“ u izmenjenom stanju. Zbog snage kojom platenik dejstvuje na fotografiji, prostor je moguće doživeti iako se fizički ne nalazimo u njemu. Drugim rečima, u slučaju „kuće od plastike“ *fotografija* je sredstvo za uspostavljanje doživljaja, odnosno, prostor uspostavlja dejstvo posredstvom fotografije.

S druge strane, prostor prikazan na fotografiji generiše doživljaj u posmatraču koji može biti vezan za njegovo sopstveno sećanje ili imaginaciju. Tako pojedinac uspostavlja dijalog s prikazanim prostorom, ali i sa sopstvenim bićem. Činjenica da je dejstvo prostora „izgrađeno“ putem fotografije, odnosno indirektno a ne fizičkim prisustvom čoveka u prostoru, predstavlja „kuću od plastike“ kao prostor koji aktivira „unutrašnji svet“ pojedinaca, u kome se gubi granica između realnog i imaginarnog. Budući da je fotografija tekst, „ona označava stvarnost svojim simbolima, a svako će te simbole dekodirati kroz svoj lični sistem. Tako je stvarnost, odnosno 'istina' koju fotografija nosi, u najvećoj meri zavisna od toga kako mi tu stvarnost pročitamo“.⁴⁵⁸ Ako posmatramo platenik kao „prostor izgradnje“, kao „alatku“ za konstruisanje doživljaja, kao instrument imaginacije, možemo reći da „kuća od plastike“ uspostavlja *stanje* kod posmatrača koje je aktivirano sećanjem ili pokretanjem njegovog

⁴⁵⁷ Rolan Bart: *Svetla komora. Beleška o fotografiji*, Kulturni centar Beograda, Beograd, 2011, str. 72.

⁴⁵⁸ Darko Stanimirović: „Semiotička analiza fotografije“,

<http://svetlakomora.com/2008/05/19/semioticka-analiza-fotografije/>, 6. jun, 2017.

unutrašnjeg prostora. Moguće je, dakle, u odnosu na intenzitet refleksije i suočavanja pojedinca s datim prostorom, uspostaviti trenutak u kojem „i najraspršenije i najrazjedinjenije biće zadobija svoje jedinstvo“.⁴⁵⁹

Meta Hočevar smatra da je slika, za razliku od prostora pozorišne igre, potpuno umetničko delo i da se u njoj „nalazi sve od priče do prostora“.⁴⁶⁰ Na takav način možemo posmatrati i fotografiju. Budući da je za Hočevarovu fizički prostor pozorišne predstave zasnovan na „razoru“ smisla slike i njene savršenosti, ona definiše scenski prostor kao planiranu i svesnu nesavršenost i „čekaonicu“ priča, kao prostor kome nešto nedostaje.⁴⁶¹

Tako gledano, moguće je reći da prostor fotografije ima sve karakteristike scenskog prostora. Fotografija platenika, u tom smislu, svojim dejstvom provocira i uvodi subjekta u „lični prostor igre“ – imaginarnu predstavu prostora, kao oblik beskrajnog označavanja i sopstvene refleksije.

Crtež Mete Hočevar – prikaz slike kao savršenog kvadrata i popunjen scenski prostor kome nešto nedostaje.

Rolan Bart smatra da zasebno interesovanje za određenu fotografiju grade dva elementa – *studium* (interesovanje prema određenoj fotografiji) i *punctum* (dejstvo određene fotografije). Za način na koji *punctum* vrši dejstvo Bart kaže sledeće: „Osećam da samo njegovo prisustvo menja moje čitanje, da zapravo gledam novu fotografiju, koja je u mojim očima obeležena višom vrednošću. Taj detalj je *punctum* (ono što me ubode)“.⁴⁶² Budući da smo platenik odredili kao „prostor kome nešto nedostaje“, možemo reći da je *punctum* za fotografiju „Kuća od plastike“ – „odsustvo“. Budući da pojam odsustva označava stanje u kome nešto što očekujemo

⁴⁵⁹ Gaston Bašlar: „Trenutak poetski i trenutak metafizički“, časopis „Polja“, Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad, Godina XXIII, Broj 24, oktobar 1977, str. 5.

⁴⁶⁰ Meta Hočevar: *Prostori...*, str. 29.

⁴⁶¹ Ibid.

⁴⁶² Rolan Bart: *Svetla komora...*, str. 43.

ili tražimo nije tu,⁴⁶³ prostor plastenika doživljavamo kao *neutešan prostor*. Pojam *neutešan*⁴⁶⁴ (*desolate* – napušten, neutešan, nenaseljen) podrazumeva odsustvo stanovnika i posetilaca, pokazivanje znakova napuštenosti i zapostavljenosti. Podrazumeva da je prostor prazan i usamljen, pogotovo ukoliko je vezan za nekoga koga volite, a preminuo je ili vas je napustio. To znači da prostor fotografije plastenika možemo označiti kao imaginarni konstrukt u kome koegzistiraju čovekova aktuelna relacija prema prostoru, kao i sećanje. Pri tome nije najvažnija činjenica da li je posmatrač fizički bio u konkretnom prostoru, da li je emocionalno vezan za taj isti prostor, ili mu je taj prostor potpuno nepoznat. Fotografija omogućava transformaciju prikazanog prostora u intimni prostor subjekta putem sopstvene igre označavanja i refleksije. Tako je platenik istovremeno prostor fotografije i prostor *odsustva*. Dakle, „prostor kome nešto nedostaje“ i koji provocira beskonačno mnogo čitanja, „savršen u svojoj nesavršenosti.“⁴⁶⁵

Neutešan prostor „kuće od plastike“, januar, 2017.

⁴⁶³ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/absence>, 22. jun, 2017.

⁴⁶⁴ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/desolate>, 6. jun. 2017.

⁴⁶⁵ Ibid.

VIII

PRIKAZ REZULTATA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Prvi deo ovog rada obuhvatao je analizu teorijskih osnova i definisanje relevantnih pojmova. Studija slučaja predstavlja drugi deo rada. Izbor primera zasnovan je na snazi i uticaju koji su za autora ovog rada imali iskustveni pristup u razumevanju poetičkog dejstva prostora, odnosno mesta. Sledeći „poetički kod“, ova studija slučaja zasnovana je i formirana na mentalnoj mapi autora rada. Odabrani primeri označavaju fragmente u okviru mentalne mape obuhvaćene prostorima koji označavaju trajnu promenu autorovog intimnog sveta. Vremenski period istraživanja podeljen je u tri faze i obuhvata period detinjstva, period odrastanja i period zrelosti. Istraživanje odabira primera bilo je sprovedeno na tri paralelna plana. Prvi i primaran plan podrazumevao je istraživanje izabranih prostora i lokacija obuhvaćenih mentalnom mapom. Tokom analize tih prostora, izdvojili su se sledeći prostori:

- 1) mesta sećanja – osvojena mesta;
- 2) mesta značenja – mesta koja imaju značenje ali nisu osvojena i
- 3) mesta privlačnosti – mesta za koja ne znamo šta znače, ali se pojavljuju kao prepoznata.

Prema ovoj podeli, pojmovi *sećanje*, *značenje* i *privlačnost* definisani su kao kriterijumi po kojima prostor, izdvojen kao deo mentalne mape, može postati mesto. Ova klasifikacija mesta nastala je kao proizvod dejstava fizičkih prostora na autora ovog rada, a odabrani primeri studije slučaja izdvojeni su iz svake kategorije.

Drugi istraživački plan podrazumevao je istraživanje svih raspoloživih referentnih izvora u kojima su objekti i prostori studije slučaja bili predmet analize i kritičkog vrednovanja. Treći deo ovog rada čine rezultati empirijskog istraživanja, koji su dobijeni primarnim i sekundarnim istraživanjem.

1. Dokumentaciona osnova i metodološki aparat

Koncipiranje metodološkog aparata zasnovano je na potrebi komparativne analize i utvrđivanja značenja određenih prostora. Cilj upitnika je bio prikazivanje specifičnosti individualne i kolektivne poetičke dimenzije doživljenog prostora.

Upitnik je formiran kao elektronski dokument i sastoji se od 69 pitanja, strukturiranih u sledećih pet celina:

1. Demografska ili opšta pitanja (1–6) – osnovni podaci o ispitanicima;
2. Pitanja u vezi s relacijom ispitanika prema prostoru (7–10) – osnovni podaci o emotivnoj povezanosti s rodnim mestom i mestom stanovanja;
3. Pitanja u vezi sa uticajem prostora na ispitanika (11–18) – osnovni podaci o faktorima koji utiču na formiranje doživljaja prostora kod ispitanika;
4. Grupa pitanja koja se odnosi na pojedinačne uticaje prostora iz studije slučaja (19–64) – osnovni podaci o pozavanju ovih objekata, doživljaja i pojedinačnog dejstva na ispitanika:
 - a) Spomen-muzej „21. oktobar“ u Kragujevcu (19–25)
 - b) Generalštab u Beogradu (26–34)
 - c) Hotel *Holiday Inn* u Sarajevu (35–42)
 - d) Geneks kula u Beogradu (43–47)
 - e) Radnički Univerzitet u Novom Sadu (48–55)
 - f) Atomska skloništa (56–59)
 - g) Platenik (60–64)
5. Pitanja u vezi s pojedinačnim uticajima ličnog prostora ispitanika (65–69).

Od ukupno 69 pitanja, zatvorenog tipa ih ima ukupno deset, dok preostala pitanja predstavljaju kombinaciju otvorenog i zatvorenog tipa (ukupno 49). Drugim rečima, ispitaniku je data mogućnost da bira jedan od ponuđenih odgovora, ali i opcija da dopiše svoj odgovor. Mogućnost dopisivanja odgovora ponuđena je zarad dobijanja autentičnih odgovora koji će poslužiti za zaključna razmatranja ovog rada. Likterova skala je primenjena u osam pitanja, kako bi rezultat istraživanja prikazao određene stavove posvećene različitim aspektima doživljaja prostora ispitanika.

Upitnik⁴⁶⁶ je postavljen na internet u računarskoj aplikaciji *Survey Monkey* (www.surveymonkey.com). Poziv za popunjavanje upitnika poslat je 6. juna 2017. godine na 500 adresa. Nakon dva dana odgovorilo je 132 ispitanika. Anketiranje ispitanika završeno je 1. jula 2017. godine, i ukupno je odgovorilo 290 osoba. Za četiri ispitanika postoji zabeleženo da su pristupili popunjavanju ankete, ali je nisu sproveli u potpunosti. Stoga, ta četiri delimično odgovorena upitnika nisu uzeta u razmatranje, što dovodi do relevantnog broja upitnika od ukupno 284. Popunjavanje upitnika bilo je anonimno.

2. Prikaz rezultata empirijskog istraživanja

Osnovni podaci o ispitanicima

Prema podacima iz upitnika, od ukupno 286 anketiranih ispitanika, 82 je muškog pola (28,67%), a ženskog pola ukupno 204 osoba (71,33%). Sa ciljem sticanja uvida u što veći spektar odgovora u vezi s relacijom čoveka i prostora, a posebno u odnosu na objekte iz studije slučaja, u istraživanje su uključeni ispitanici sledećih starosnih grupa: 18–25 godina, 26–35 godina, 36–46 godina, 47–57 godina, 57 godina i više. Prema rezultatima istraživanja, najveći broj ispitanika spada u kategoriju starosti od 18 do 25 godina (45,14%). Pitanje o mestu rođenja imalo je kao ponuđene odgovore najpre gradove u kojima se nalaze objekti iz studije slučaja, sa ciljem ispitivanja mogućih relacija i pojedinačnih uticaja prostora i ispitanika. Najveći broj je iz Novog Sada (32,98%), zatim iz Beograda (15,09%), Kragujevca (8,77%), Subotice (4,56%) i Sarajeva (1,40%). Pored toga, 106 ispitanika (37,19%) rođeno je u gradovima koji nisu bili ponuđeni kao odgovori. Od tog broja je u Srbiji rođen 71 ispitanik, u Bosni i Hercegovini 14, u Hrvatskoj 8, u Crnoj Gori 9 osoba. U gradovima koji se nalaze u Austriji, Makedoniji, Mađarskoj i Rusiji, rođen je po jedan ispitanik.

⁴⁶⁶ U poglavlju XIV je kao prilog prikazan izgled upitnika, zajedno sa statističkim podacima celokupnog istraživanja.

Pitanje koje se odnosilo na demografski deo o zanimanju ispitanika s namerom je usmeren ka oblastima relevantnim za prostor. Prema statističkim podacima, od ukupno 286 ispitanika, grupu zanimanja koja se odnosi na prostor obuhvataju sledeće oblasti: 81 arhitekta (28,32%), 73 studenta arhitekture (25,52%), 35 studenata scenskog dizajna (12,24%), 8 studenata enterijera (2,80%) i 5 scenografa (1,75%). Rezultati preostalih ispitanika obuhvaćeni su sledećim oblastima zanimanja: 13 ekonomista (4,55%), 8 grafičkih dizajnera (2,80%), 4 istoričara umetnosti (1,40%), 2 teoretičara umetnosti (0,70%) i 2 elektroinženjera (0,70%). Zanimanja koja se ne nalaze u ponuđenim odgovorima dopisalo je 55 ispitanika (13,23%). Interesantan podatak među ovim odgovorima jeste zanimanje kod 15 ispitanika, koje je ipak, možemo reći, u relaciji sa prostorom (3D modelar, glumac, reditelj, student matematike, fizičar, umetnik...). Od ukupnog broja ispitanika, najviše je studiralo u periodu od 2003. godine do danas (58,80%). Novi Sad je kao mesto stanovanja tokom studiranja navelo 184 ispitanika (64,34%), dok je u Beogradu stanovalo 64 osobe (22,38%), u Kragujevcu 21 (7,34%) i u Sarajevu 4 ispitanika (1,40%). Osim toga, 6 ispitanika od ukupno 13 navelo je kao drugi odgovor da su studije završili u inostranstvu.

Rezultati prikazuju da je najvećem broju ispitanika zanimanje iz oblasti prostora. Budući da je fokus istraživanja bio usmeren ka profesijama ove oblasti, u rezultatima postoji određen procenat čije osnovno zanimanje nije u posrednoj relaciji s prostorom. Ova činjenica će u daljem istraživanju poslužiti za ispitivanje relacije s prostorom ispitanika, kao i u kojoj meri profesionalna orijentacija utiče na doživljaj prostora.

Osnovni podaci o relaciji ispitanika s prostorom

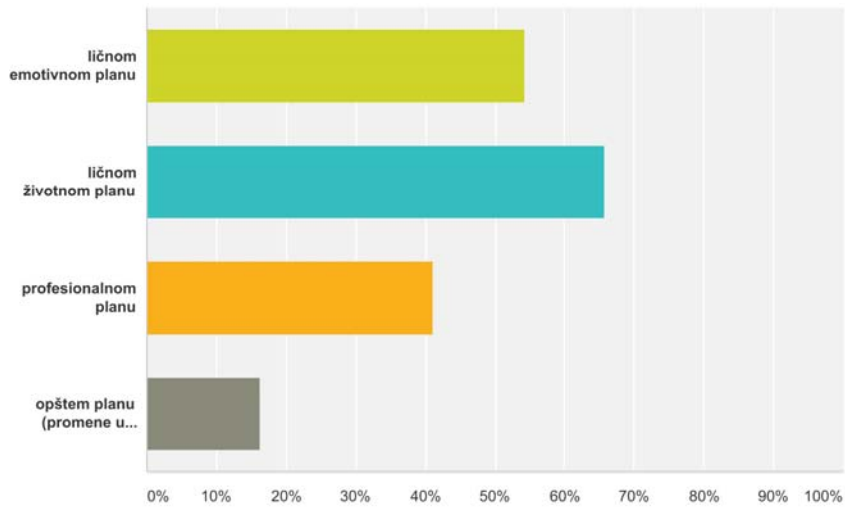
Sledeća grupa pitanja odnosi se na anketu ličnosti ispitanika i imala je za cilj da otkrije u kojoj meri odnos prema životnom prostoru (prostor u kom živimo ili smo živeli) utiče na formiranje relacije ispitanika s prostorom. Upravo zbog potrebe provere po kojim osnovama čovek gradi relaciju s prostorom, anketa sadrži pitanja vezana za životni prostor koji u načelu doživljavamo kao intimni prostor. Najveći broj ispitanika (98) menjao je svoje mesto boravka dva puta, dok 72 ispitanika nije

nikada. Zanimljiv je podatak da je jedna osoba čak četrnaest puta menjala svoje mesto boravka, dok je druga deset puta. Na pitanje opredeljenja vezanosti za mesto rođenja ili mesto stanovanja odgovorilo je ukupno 285 ispitanika, dok je samo jedan ispitanik izostavio odgovor. U najvećoj meri je zastupljen odgovor vezanosti za mesto stanovanja (kod ukupno 92 osobe). Iako postoji 15 odgovora kao dodatno navedenih, kod 9 ispitanika je mesto rođenja i mesto stanovanja isto mesto. U periodu detinjstva 92 osobe su u najvećoj meri bile vezane za rodno mesto, a 76 ispitanika je i sada veoma vezano za to mesto.

Osnovni podaci o uticaju prostora na ispitanika

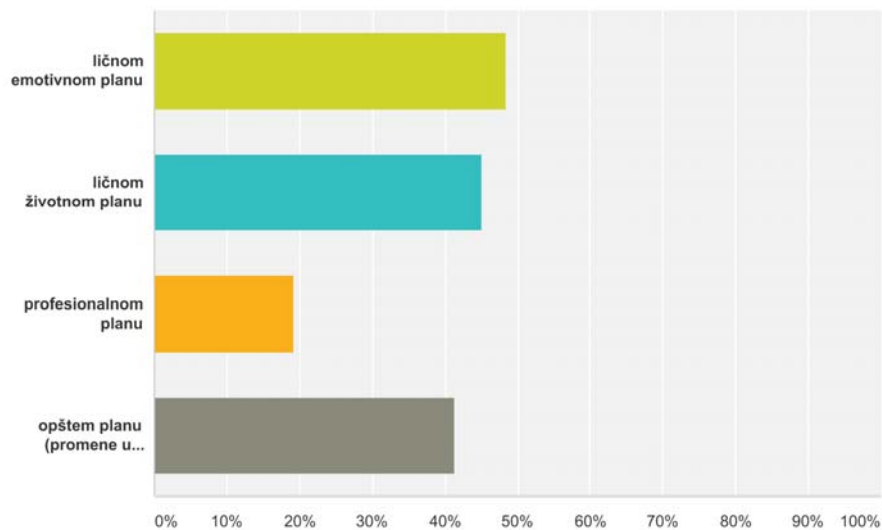
Budući da je osnovna tema ovog rada dejstvo prostora na čoveka, sledeća grupa pitanja imala je za cilj ispitivanje faktora koji utiču na formiranje doživljaja prostora kod ispitanika. Isto tako, namera je bila i u otkrivanju intenziteta mogućih transformacija doživljaja prostora, ali i promena kod ispitanika, kao posledica doživljaja određenih događaja. S obzirom na to da je kod ukupno 217 ispitanika zanimanje u neposrednoj ili izvesnoj relaciji s prostorom, logičan je podatak da kod 128 ispitanika profesionalna orijentacija ima uticaj na način kako doživljavaju prostor. U pogledu životnog iskustva, za 122 ispitanika je *uglavnom* uticalo na formiranje načina na koji doživljavaju prostor, a *veoma* kod 109 osoba. Za samo jednu osobu životno iskustvo uopšte nije imalo uticaja. U odnosu na tezu da na doživljaj prostora u kome živimo veliki uticaj imaju pozitivni ili negativni događaji i iskustvo složila su se 172 ispitanika (60,14%), a u potpunosti 73 osobe (25,52%). Međutim, 15 osoba se ne slaže (5,24%), 3 osobe uopšte ne (1,05%), dok je 23 ispitanika neodlučno (8,04%). Osim toga, na pitanje da li je bilo promene u doživljaju životnog prostora, u skladu s pozitivnim ili negativnim događajima i iskustvima, ispitanici se uglavnom slažu (53,31%). Budući da se najveći broj ispitanika složio da na doživljaj prostora utiču prethodno pomenuti faktori, to nas vodi zaključku da je promena relacije s prostorom, posebno ukoliko taj prostor doživljavamo kao „kuću“, zasnovana na događaju ili iskustvu emocionalne konotacije.

Q17 Prelomni događaji koji su na Vas imali pozitivan uticaj, desili su se na (možete označiti više odgovora):

Grafikon br. 1 – Prikaz statistike uspostavljanja nivoa pozitivnog uticaja na ispitanika.

Q18 Prelomni događaji koju su na Vas imali negativan uticaj, desili su se na (možete označiti više odgovora):

Grafikon br. 2 - Prikaz statistike uspostavljanja nivoa negativnog uticaja na ispitanika.

Upravo zbog potrebe pojašnjavanja mogućeg emocionalnog odnosa prema prostoru, uvedena su pitanja koja se tiču analize uticaja *promene* prostora na čoveka, kao egzistencijalnog okvira u kome realizuje sebe kao ljudsko biće. Prema rezultatima istraživanja, prelomni događaji koji su pozitivno uticali na ispitanika u najvećem procentu desili su se na ličnom životnom planu, a zatim na ličnom emotivnom planu. Suprotno tome, negativan uticaj najpre je bio na ličnom emotivnom, a potom na ličnom životnom planu.

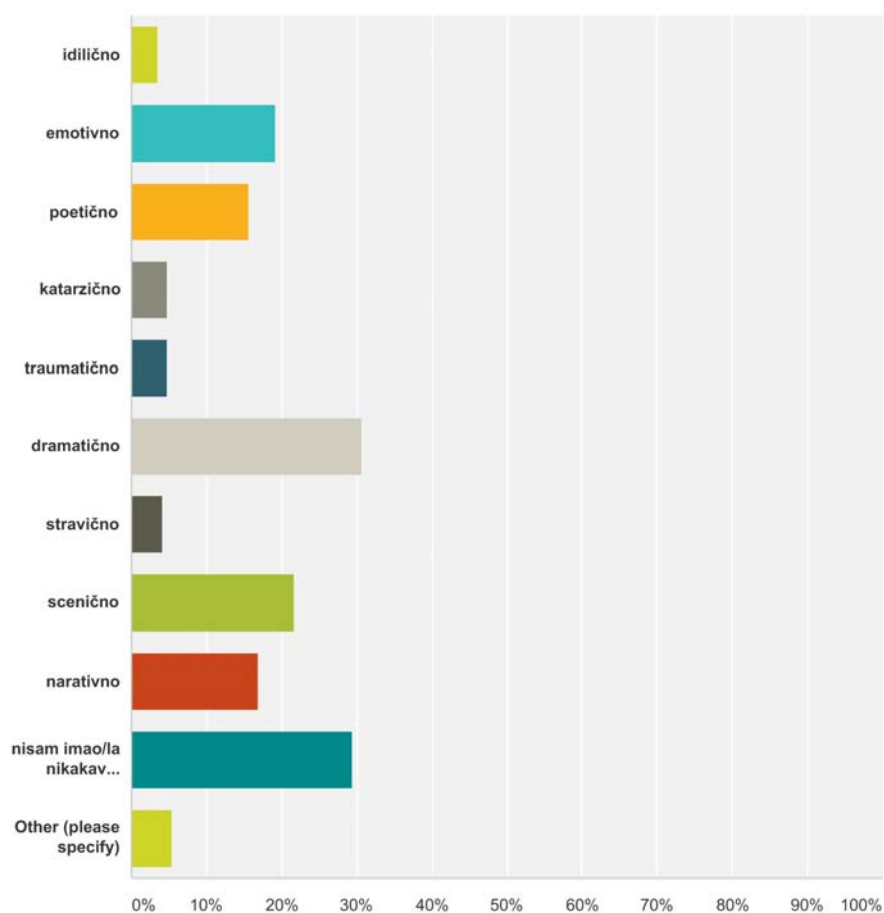
Osnovni podaci o pojedinačnim uticajima prostora iz studije slučaja

Kako bi proverili u kojoj meri poetičko dejstvo mesta može biti posmatrano kao opšta, a u kojoj kao pojedinačna kategorija, formirana je grupa pitanja koja se odnosi na prostore, tačnije objekte, prethodno analizirane i kritički valorizovane u studiji slučaja. S obzirom na to da su primeri zasnovani na iskustvenoj relaciji autora rada i datih prostora, ovaj deo upitnika imao je cilj da ispita pojedinačno dejstvo prostora i doživljaj kod ispitanika, kao i njihovu autentičnost i specifičnost. Upravo je zbog pitanja autentičnosti dejstva i doživljaja uvedena mogućnost pojedinačnog odgovora. Za grupu pitanja koja su se pojedinačno odnosila na svaki primer, zbog mogućeg nepoznavanja objekata naglašen je izbor prelaska na sledeći primer i grupu pitanja.

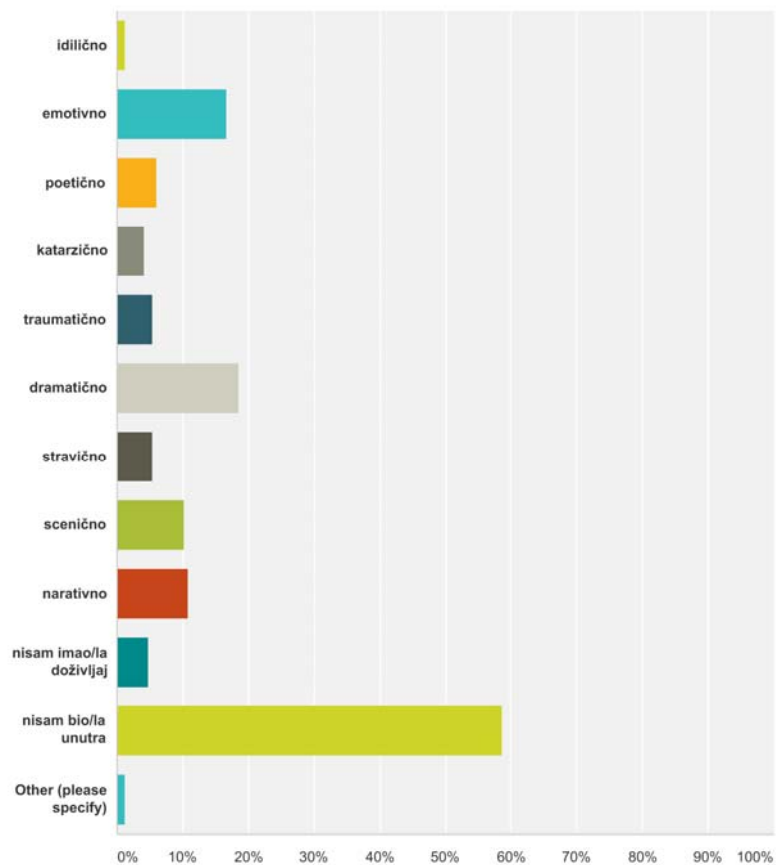
Spomen-muzej „21. oktobar“ u Kragujevcu

Na prvo pitanje, koje se odnosilo na poznavanje objekta Spomen-muzej „21. oktobar“ u Kragujevcu, odgovorilo je ukupno 185 ispitanika, dok je 101 osoba ovo pitanje preskočila. Budući da je 5 osoba navelo kao poseban odgovor da ne poznaje ovaj objekat, to nas vodi zaključku da od ukupno 286 anketiranih, 106 osoba (37,06%) ne zna za objekat Spomen-muzej „21. oktobar“ u Kragujevcu. Najveći procenat ispitanika koji su objekat posetili naveli su kao razlog odlazak u okviru školske ekskurzije (14,04%). Svega 9 ispitanika je posetilo muzej nakon izmene stare postavke (5%), dok je najveći procenat ispitanika objekat posetilo dok je bila aktuelna stara postavka (20,56%). Odgovori koji se tiču ličnih (10,11%) i profesionalnih razloga (8,99%) približno su procentualno jednaki, dok je 8,43% anketiranih osoba zanimala istorija tog objekta, a 3,37% ispitanika je posetilo muzej

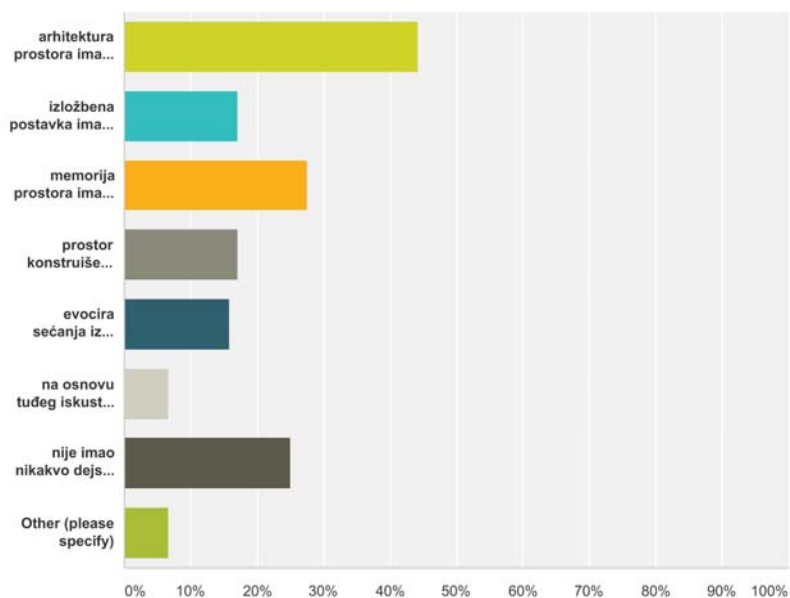
bez određenog razloga. Preostala pitanja imala su za cilj ispitivanje individualnog doživljaja i dejstvo prostora, kao i intenzitet dejstva spoljašnjeg i unutrašnjeg prostora. Prema rezultatima statističkih podataka iz ankete, a koji se tiču individualnog doživljaja prostora, pre svega spoljašnjeg izgleda muzeja, najveći broj ispitanika dramatično je doživeo ovaj objekat. Interesantan podatak jeste jedan odgovor u kom je navedena fotografija kao sredstvo putem kog je objekat doživljen scenično. Najveći procenat ispitanika je i unutrašnji prostor doživeo dramatično. Pored toga, rezultati pokazuju da u najvećoj meri arhitektura prostora Spomen-muzeja ima snažan karakter kojim vrši dejstvo.

Grafikon br. 3 – Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Spomen-muzeja „21. oktobar“.

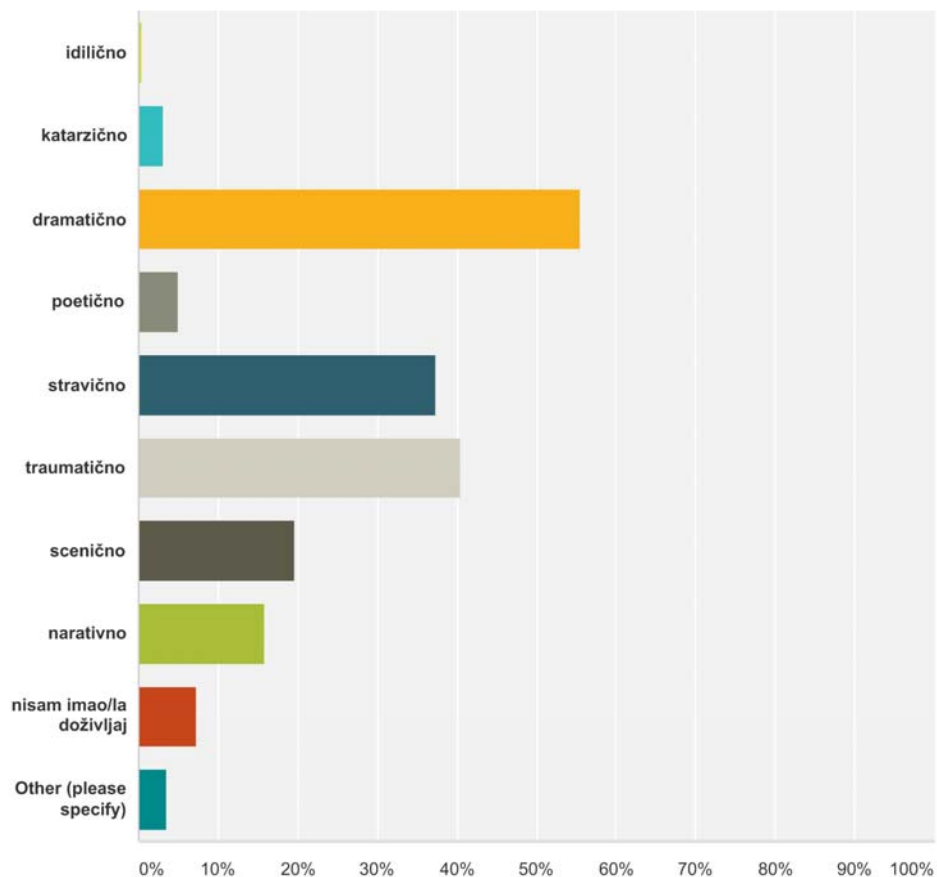
Grafikon br. 4 - Prikaz statistike doživljaja unutrašnjeg prostora Spomen-muzeja „21. oktobar“.

Grafikon br. 5 - Prikaz statistike dejstva prostora Spomen-muzeja „21. oktobar“ u Kragujevcu.

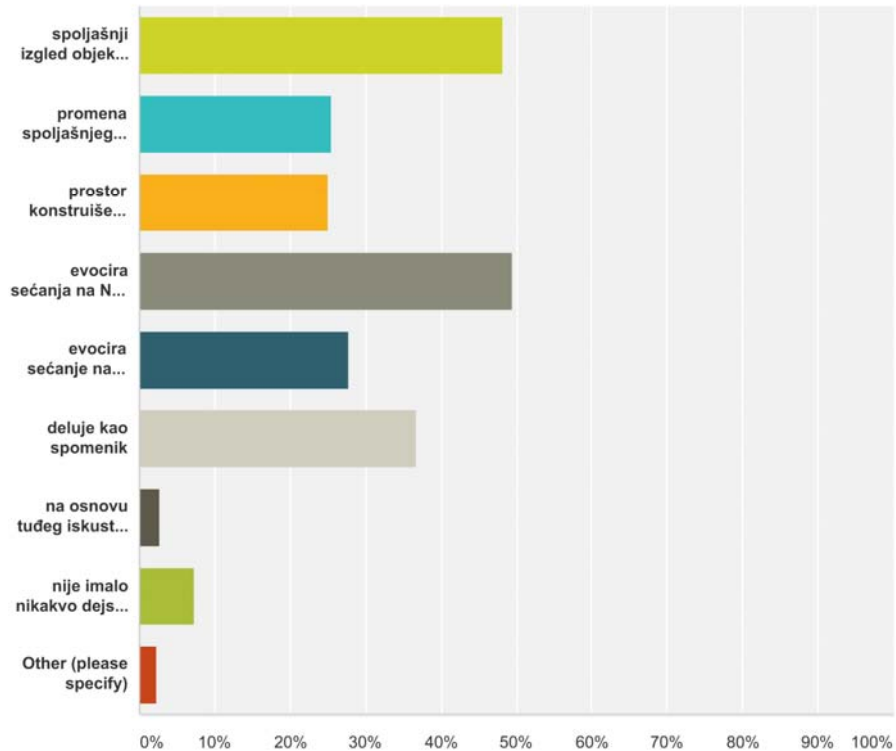
Generalštab u Beogradu

Druga grupa pitanja u vezi sa objektom Generalštaba u Beogradu pokazuje da najveći procenat ispitanika poznaje ovaj objekat, kao i da su ga videli uživo (83,56%). Statistika pokazuje da je 61 osoba preskočila ovo pitanje, a 225 ispitanika je nastavilo s popunjavanjem upitnika, što ukazuje na činjenicu da 21,33% ispitanika ne zna objekat Generalštaba. Da bismo ustanovili pojedinačan intenzitet dejstva u odnosu na *promenu* Generalštaba, prouzrokovanu posledicama NATO bombardovanja, upućeno je pitanje koje se tiče transformacije izgleda objekta. Naime, pre NATO bombardovanja, objekat za najveći procenat ispitanika nije uticao na doživljaj (41,83%). Podaci takođe pokazuju da su ispitanici u najvećoj meri doživeli objekat scenično (26,44%), zatim, dramatično (22,12%), narativno (16,83%), poetično (12,02%), idilično (4,81%), stravično (2,88%), traumatično (1,92%) i katartično (1,44%). Za drugo se opredelilo 17 ispitanika (8,17%), među čijim odgovorima većinom možemo pronaći obrazloženje da nisu videli objekat pre NATO bombardovanja. Od ukupno 220 osoba koje su odgovorile na pitanje o doživljaju spoljašnjeg izgleda Generalštaba nakon NATO bombardovanja, 122 ispitanika je, isto tako, odgovorilo dramatično. Za 89 osoba je današnji izgled Generalštaba traumatičan, a za 82 ispitanika stravičan. Suprotno tome, 34 osobe smatra Generalštab sceničnim, 11 ispitanika poetičnim, a za jednu osobu prostor je idiličan. Među ispitanicima koji su se opredelili za drugi odgovor, najautentičniji odgovori bili su sledeći: *tužno* (dva odgovora), *ikonično*, *napušteno* i *melanholično*.

Grafikon br. 6 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Generalštaba nakon NATO bombardovanja.

U pogledu dejstva, rezultati istraživanja pokazuju da zgrada Generalštaba najviše evocira sećanja na NATO bombardovanje (49,55%). Isto tako, za ispitanike spoljašnji izgled objekta u velikoj meri ima snažan karakter (48,18%). Poređenje objekta sa spomenikom uočeno je kod 81 osobe (36,82%), dok kod 61 ispitanika evocira sećanja na bivšu Jugoslaviju (27,73%). Transformacija prostora, odnosno promena spoljašnjeg izgleda objekta uticala je na evociranje sećanja iz prošlosti kod 56 ispitanika (25,45%). Mogućnost da prostor može konstruisati priču, prepoznalo je 55 osoba (25%), dok na svega 16 ispitanika (7,27%) prostor Generalštaba nije imao dejstvo.

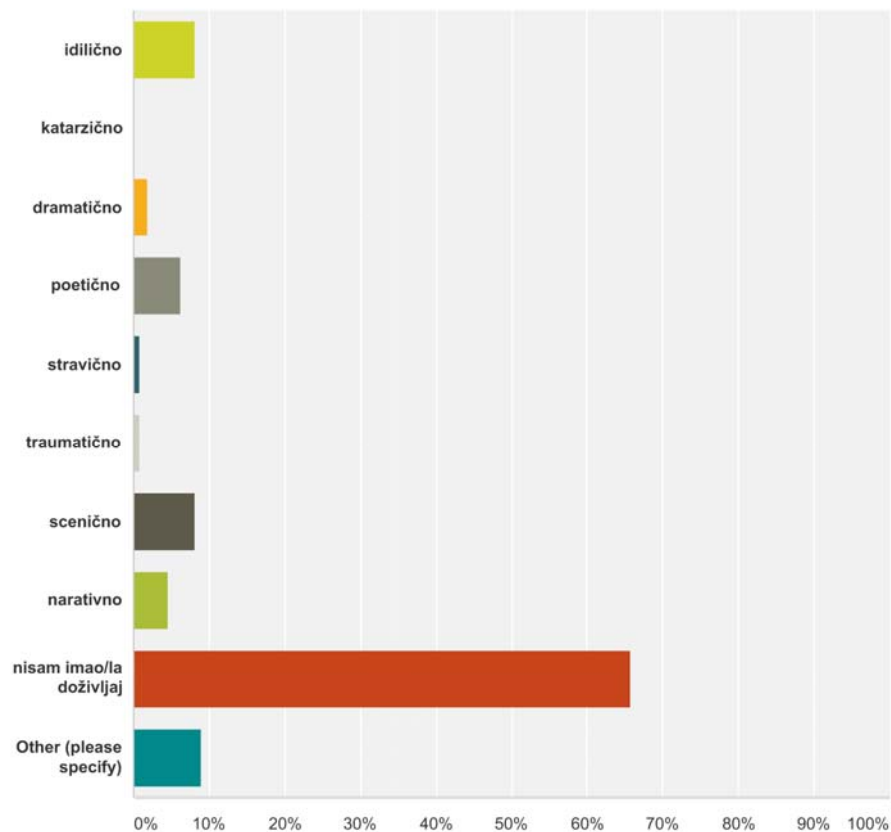
Grafikon br. 7 - Prikaz statistike dejstva prostora Generalštaba u Beogradu.

Možemo zaključiti da je prostor Generalštaba u najvećoj meri uspostavio dejstvo *promenom stanja* koje ovaj objekat karakteriše. Time je potvrđena jedna od pretpostavki ovog rada, a to je da promena prostora jeste jedan od faktora koji utiče na dejstvo prostora, tačnije proizvodi doživljaj u posmatraču. Takođe, procenat raznovrsnosti odgovora u vezi s dejstvom Generalštaba pokazuje u kojoj meri se poetičko dejstvo mesta manifestuje kao pojedinačna kategorija.

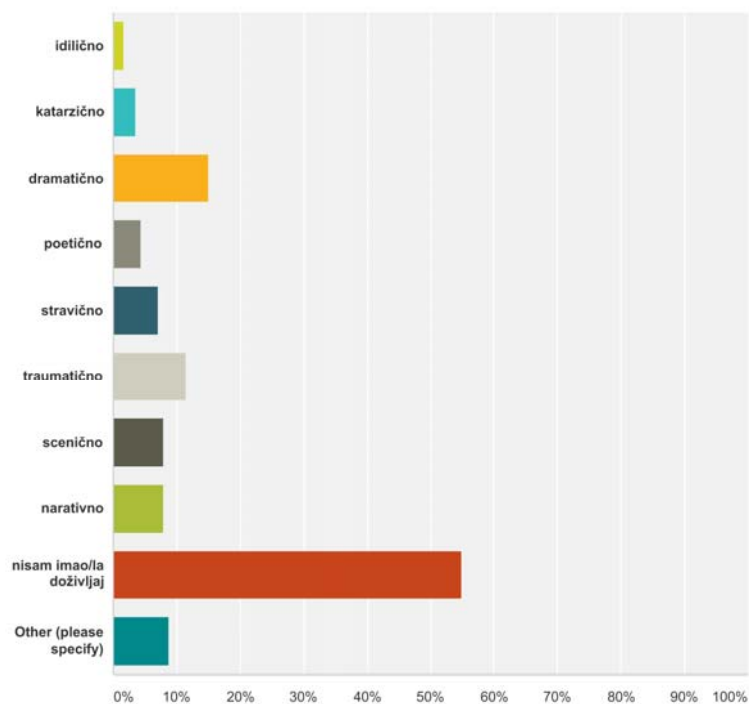
Hotel *Holiday Inn* u Sarajevu

Hotel *Holiday Inn* u Sarajevu poznat je za 112 ispitanika (36 osoba zna za objekat iz medija, preko fotografije, a ukupno 20 ispitanika poznaje objekat preko televizije; 30 osoba je hotel videlo uživo, dok je 13 posetilo objekat; 3 ispitanika su za objekat čuli na predavanju, a 10 osoba je čulo za hotel preko poznanika), dok ukupno 13 osoba ne zna za objekat. Prema statističkim podacima, 161 osoba je preskočila ovu grupu pitanja. To se odrazilo na odgovore u pitanjima koja se tiču doživljaja i dejstva

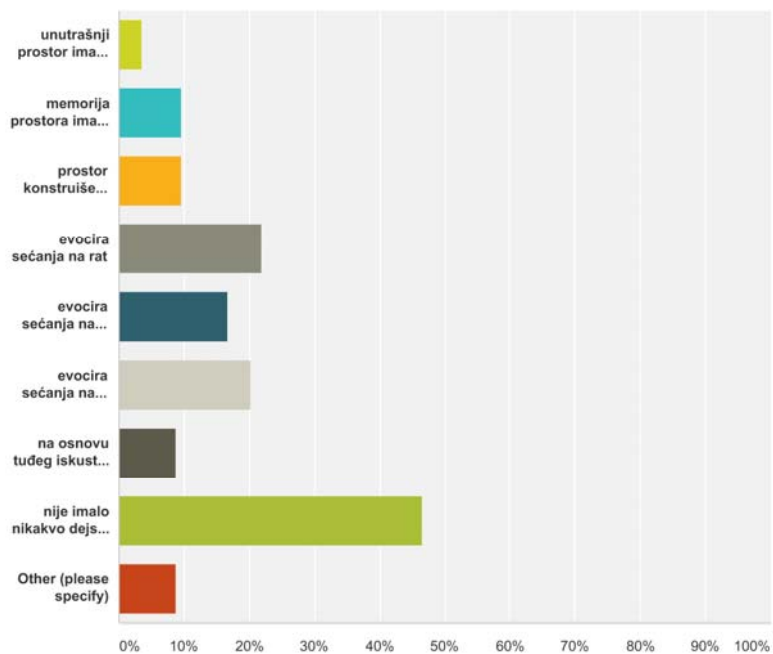
prostora hotela. Naime, 73,02% ispitanika nije nikada posetilo prostor hotela, što nas vodi zaključku da prostor uspostavlja doživljaj onda kada se fizički u njemu nađemo. Budući da hotel *Holiday Inn* vezujemo za burnu prošlost, s jedne strane idiličnu, a sa druge dramatičnu, ne čudi odgovor idilično na pitanje doživljaja spoljašnjeg izgleda objekta pre rata. Za taj se odgovor opredelilo 8,11% ispitanika. Interesantno je da se isti procenat ispitanika opredelio za odgovor scenično, dok je odgovor poetično odabralo 6,31% ispitanika. Doživljaj spoljašnjeg izgleda nakon rata je u najvećem procentu za ispitanike dramatičan, a među dodatnim odgovorima pojavljuju se odgovori *tužno* i *emotivno*. U pogledu dejstva prostora, za najveći broj ispitanika hotel evocira sećanja na rat. Samo su dva ispitanika imali odgovor da prostor hotela evocira sećanja iz detinjstva i mladosti.

Grafikon br. 8 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda hotela *Holiday Inn* pre rata.

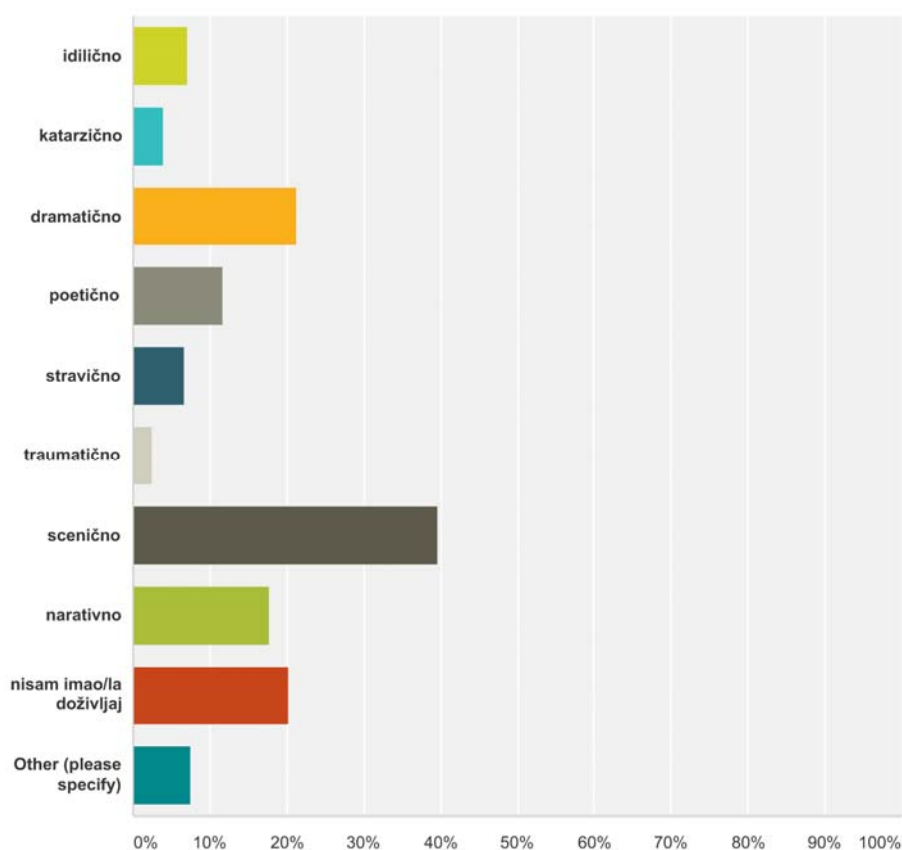
Grafikon br. 9 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda hotela *Holiday Inn* nakon rata.

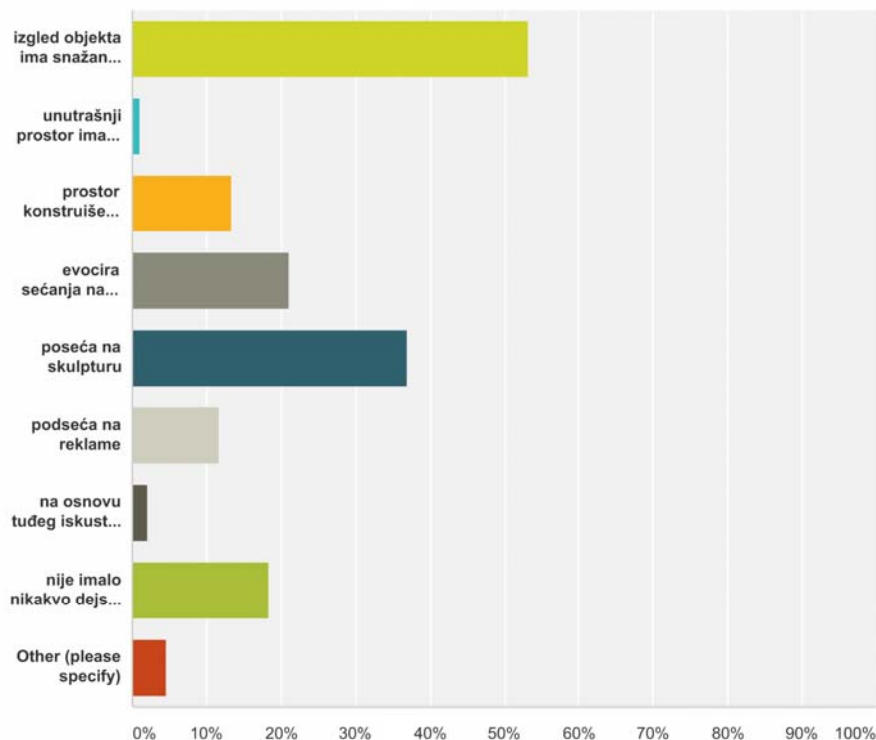
Grafikon br. 10 - Prikaz statistike dejstva prostora hotela *Holiday Inn* u Sarajevu.

Geneks kula u Beogradu

Na pitanje koje pripada grupi pitanja o Geneks kuli, 86 osoba je preskočilo ovo pitanje, a odgovorilo je 200 ispitanika. Od tog ukupnog broja, za objekat Geneks kule zna 167 osoba (83,50%), 17 ispitanika je objekat posetilo (8,50%), dok je 6 ispitanika čuo za objekat preko televizije (3%), a 4 osobe su videle objekat na fotografiji (2%). Po jedan procenat ispitanika zna za objekat sa predavanja ili od poznanika, a 2 ispitanika su posebno naglasila da ne znaju za objekat (1%). Na pitanje doživljaja spoljašnjeg izgleda objekta, najveći broj odgovora je scenično (39,59%), dok se za odgovor dramatično opredelilo 21,32% ispitanika.

Grafikon br. 11 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Geneks kule.

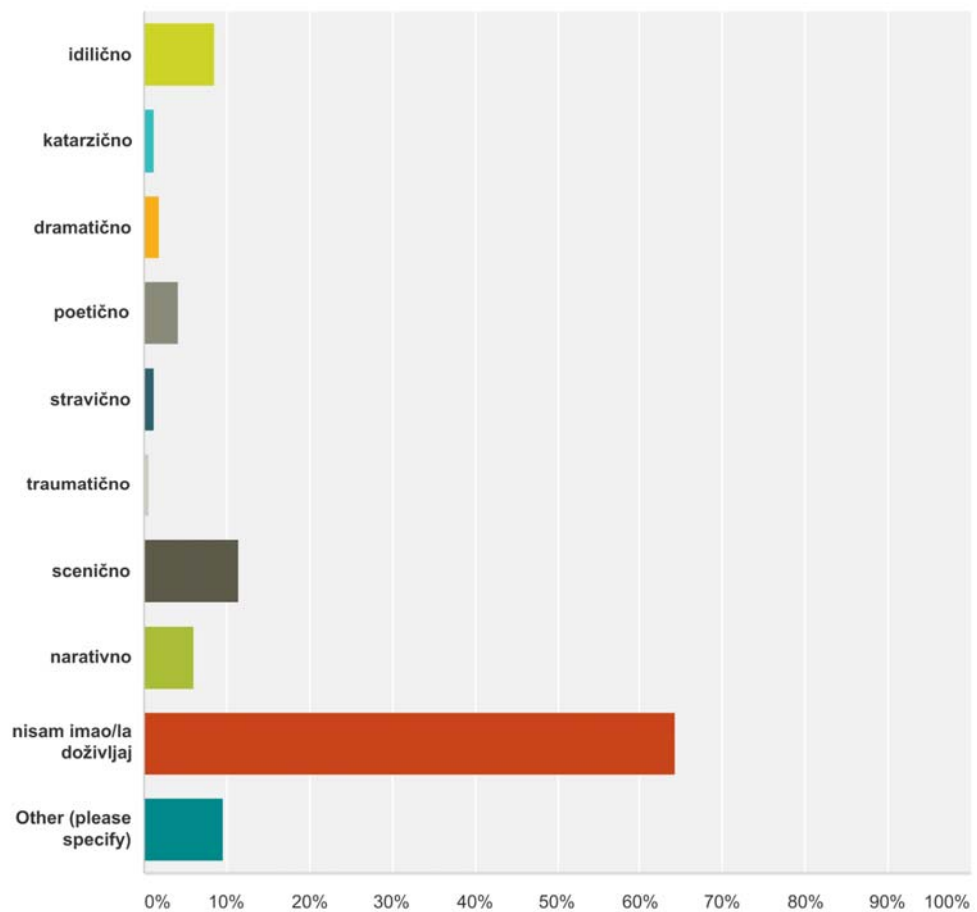
Grafikon br. 12 - Prikaz statistike dejstva prostora Geneks kule.

Za 104 ispitanika (53,33%) dejstvo prostora objekta uspostavljeno je snažnim karakterom izgleda objekta. Geneks kula 72 ispitanika (36,92%) podseća na skulpturu, a 23 osobe na reklamu (11,79%), dok za 41 osobu (21,03%) evocira sećanja na bivšu Jugoslaviju. Na 36 ispitanika (18,46%) uopšte nije imala dejstvo, dok 36 ispitanika (13,3%) smatra da prostor Geneks kule konstruiše priču.

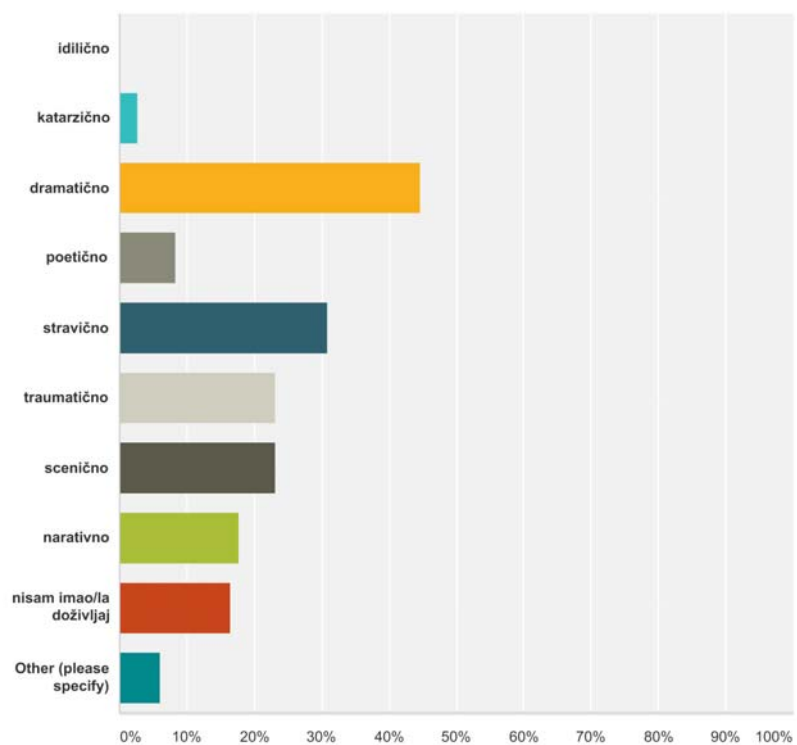
Radnički Univerzitet u Novom Sadu

Radnički univerzitet u Novom Sadu posetile su 94 osobe (51,37%) od ukupno 183 ispitanika, dok je objekat uživo videlo 58 ispitanika (31,69%). Putem televizije je za Radnički univerzitet saznalo 5 ispitanika (2,73%), a iz medija sa fotografije za ovaj objekat zna 12 ispitanika (6,56%). Rezultati pokazuju da je 103 osobe preskočilo ovu grupu pitanja. Od ukupno 165 anketiranih ispitanika (3 osobe nisu odgovorile na ovo pitanje) koji su odgovorili na pitanje kako su doživeli spoljašnji izgled objekta pre požara, 106 ispitanika (64,24%) nije imalo doživljaj. Preostali odgovori bili su u sledećim procentima: scenično (11,52%), idilično (8,48%), narativno (6,06%),

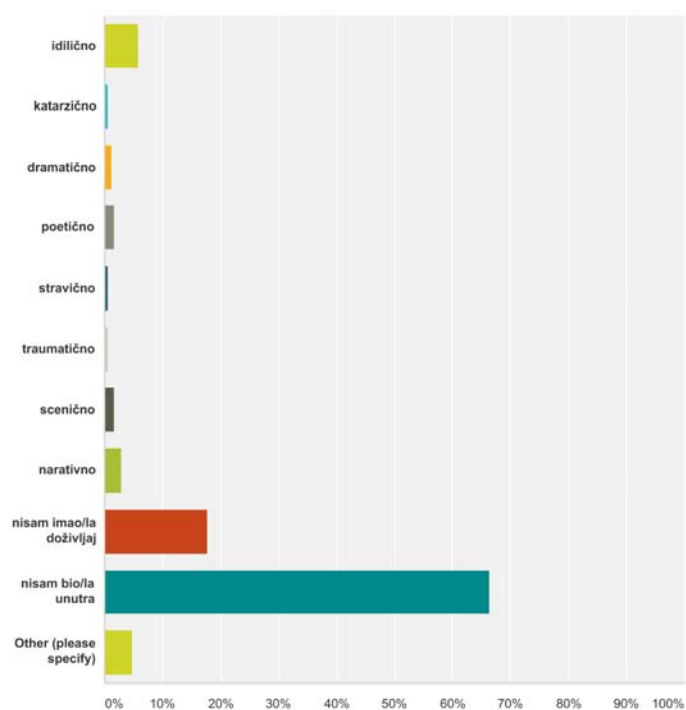
poetično (4,24%), dramatično (1,82%), katartično i stravično (1,21%), traumatično (1%). Preostalih 9,70% ispitanika odgovorilo je drugim odgovorom, navodeći, u najvećem broju, da nisu upoznati sa objektom. Izgled nakon požara je za najveći broj ispitanika bio dramatičan, a u dodatnim odgovorima se kod dva ispitanika i u ovom primeru javlja odgovor *tužno*. Doživljaj unutrašnjeg prostora pre požara procentualno je najviše bio idiličan, dok je nakon požara doživljaj ponovo bio dramatičan.

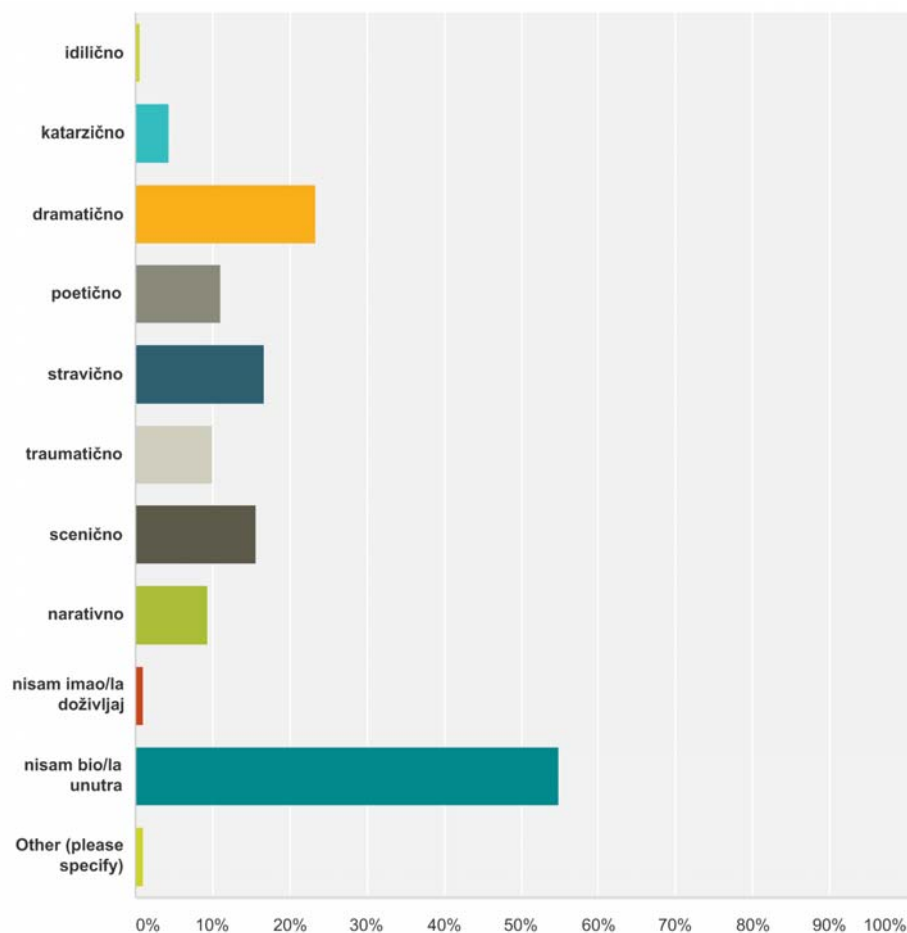
Grafikon br. 13 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Radničkog univerziteta pre požara.

Grafikon br. 14 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Radničkog univerziteta nakon požara.

Grafikon br. 15 - Prikaz statistike doživljaja unutrašnjeg prostora Radničkog univerziteta pre požara.

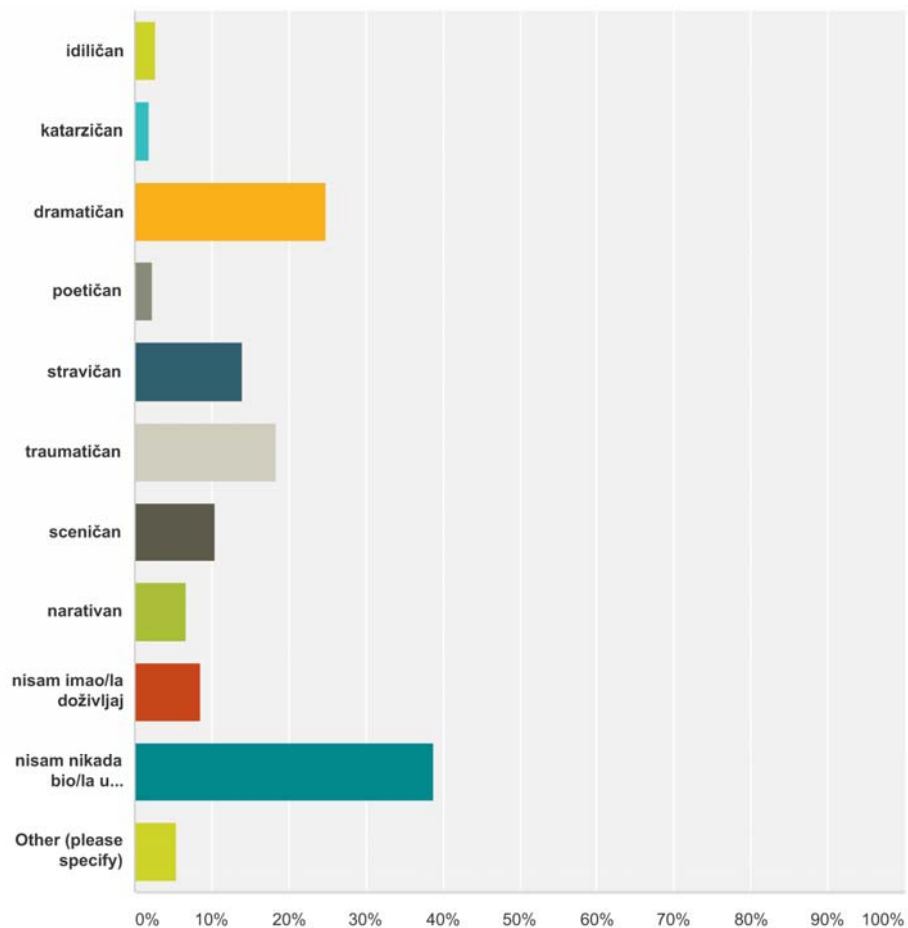
Grafikon br. 16 - Prikaz statistike doživljaja unutrašnjeg prostora Radničkog univerziteta nakon požara.

Sudeći po rezultatima koji se odnose na pitanje dejstva prostora Radničkog univerziteta, najveći procenat ispitanika smatra da transparentnost prostora ima najsnažnije dejstvo. Posebno možemo izdvojiti odgovor jednog ispitanika za koga prostor Radničkog univerziteta *dozvoljava učitavanje potpuno novih narativa*.

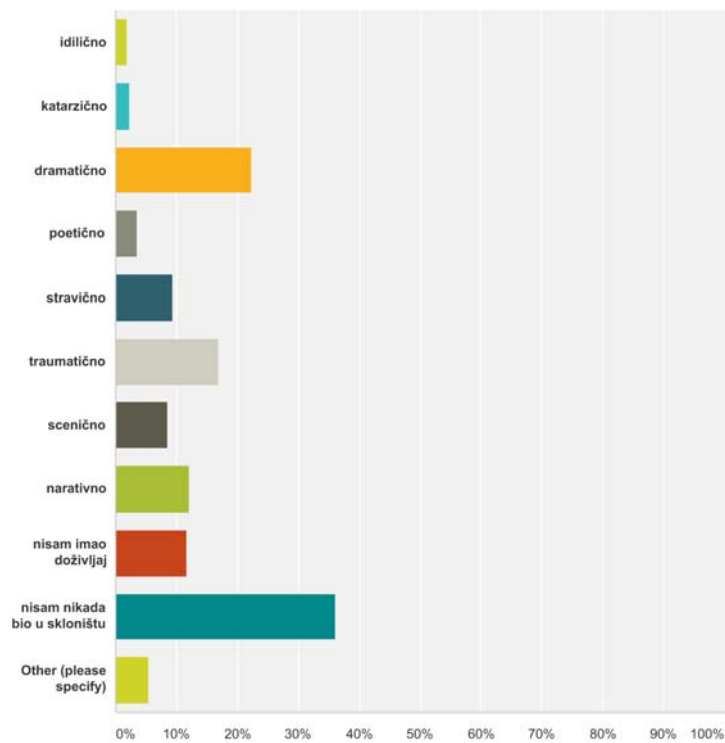
Atomsko sklonište

Sledeća grupa pitanja odnosila se na atomsko sklonište – prostor koji za autora ovog rada označava relaciju sa sećanjima iz detinjstva. Prema podacima empirijskog istraživanja, prostor atomskog skloništa posetile su 134 osobe od ukupno 232 ispitanika, dok su 54 osobe preskočile pitanje. Odgovore, koji su ispitanici dali kao drugi odgovor, možemo svrstati u ponuđene odgovore, tako da je konačna statistika

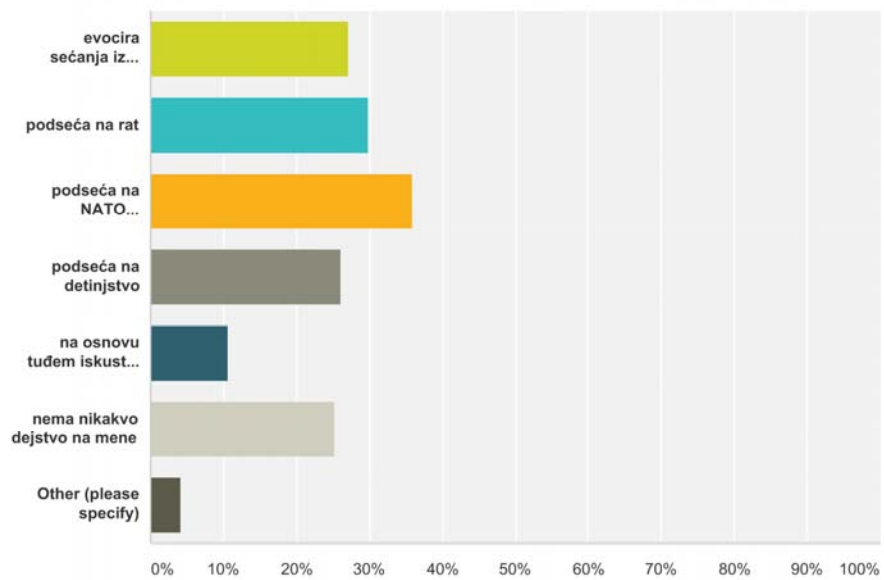
sledeća: 55 ispitanika je posetilo sklonište u mirnodopskim uslovima, 42 usled rata i u mirnodopskim uslovima, a 40 ispitanika usled rata. Najveći broj odgovora na pitanje doživljaja skloništa je, i u ovom slučaju, dramatičan. Međutim, dva ispitanika poseduju emotivnu relaciju sa prostorom skloništa, jer ih podseća na detinjstvo i zimski raspust.

Grafikon br. 17 - Prikaz statistike doživljaja unutar skloništa.

Grafikon br. 18 - Prikaz statistike sadašnjeg doživljaja skloništa.

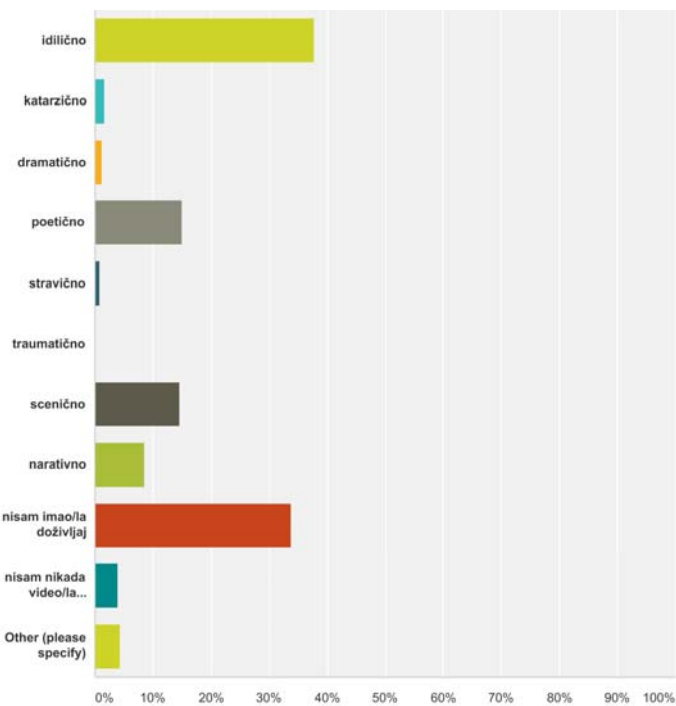

Grafikon br. 19 - Prikaz statistike dejstva skloništa.

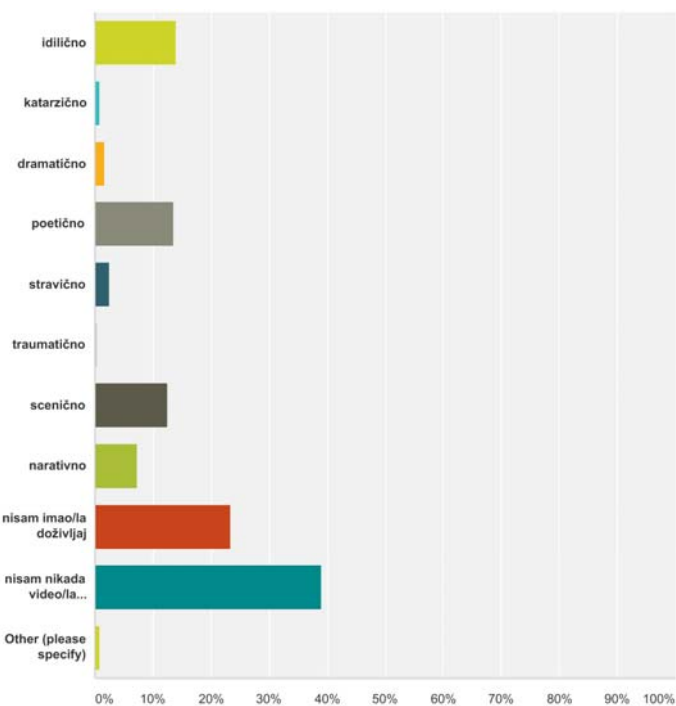
Rezultati istraživanja ove grupe pitanja pokazuju da prostor skloništa ima dejstvo koje se ispoljava kroz doživljaje različitih relacija s prostorom. U načelu, atomsko sklonište ispitanike evocira na rat ili NATO bombardovanje, ali i na detinjstvo, čime je dokazana višeznačnost ovog prostora, kao jedna od pretpostavki ovog rada.

Plastenik

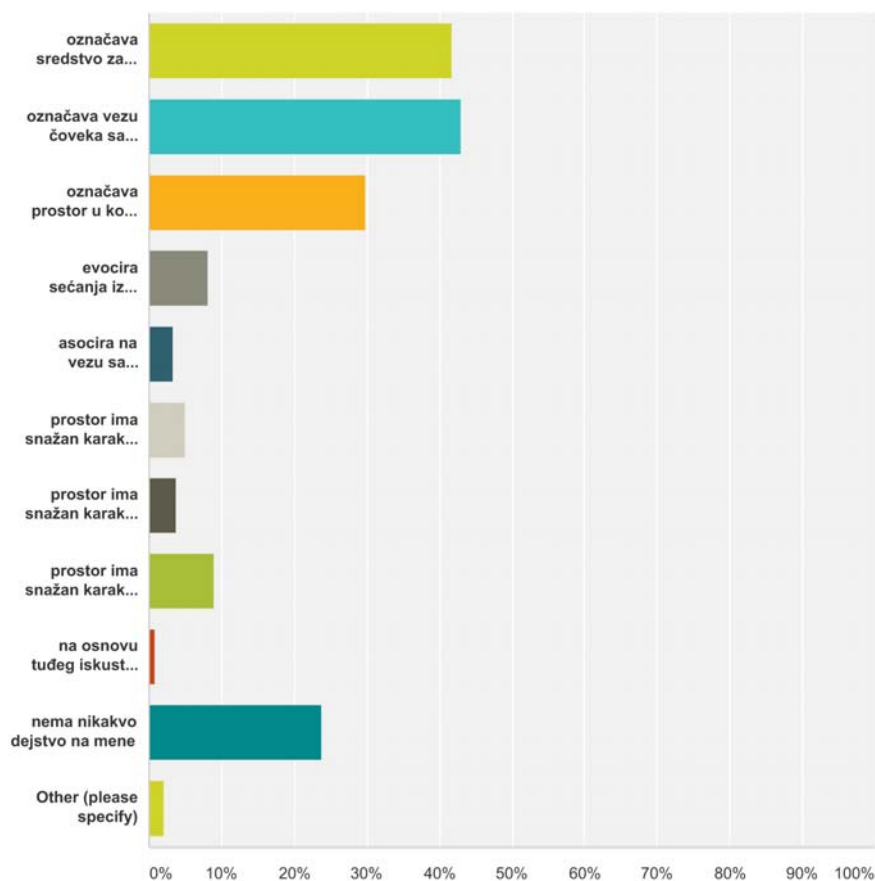
Poslednju grupu pitanja o pojedinačnim uticajima prostora iz studije slučaja vezuju se za prostor plastenika. Od ukupno 284 anketirana ispitanika, 236 osoba pristupilo je popunjavanju ovog dela upitnika, dok je 50 ispitanika preskočilo ovu grupu pitanja. Na pitanje kakav doživljaj su ispitanici imali kada se plastenik nalazi u ruralnoj sredini – 88 ispitanika je dalo odgovor idilično. Suprotno tome, odgovor na pitanje doživljaja plastenika u urbanoj sredini približan je za tri tipa odgovora: idilično (32 ispitanika), poetično (31 ispitanik) i scenično (29 ispitanika). Preostali odgovori su: narativno (17 ispitanika), stravično (6 ispitanika), dramatično (4 ispitanika), katartično (2 ispitanika). Kod 54 osobe plastenik nije imao dejstvo, dok 90 ispitanika nije nikada videlo plastenik u urbanoj sredini. Odgovor koji se posebno izdvaja jeste *plaši me*, što jasno opisuje stanje koje plastenik izaziva u ispitaniku.

Grafikon br. 20 - Prikaz statistike doživljaja prostora plastenika u ruralnoj sredini.

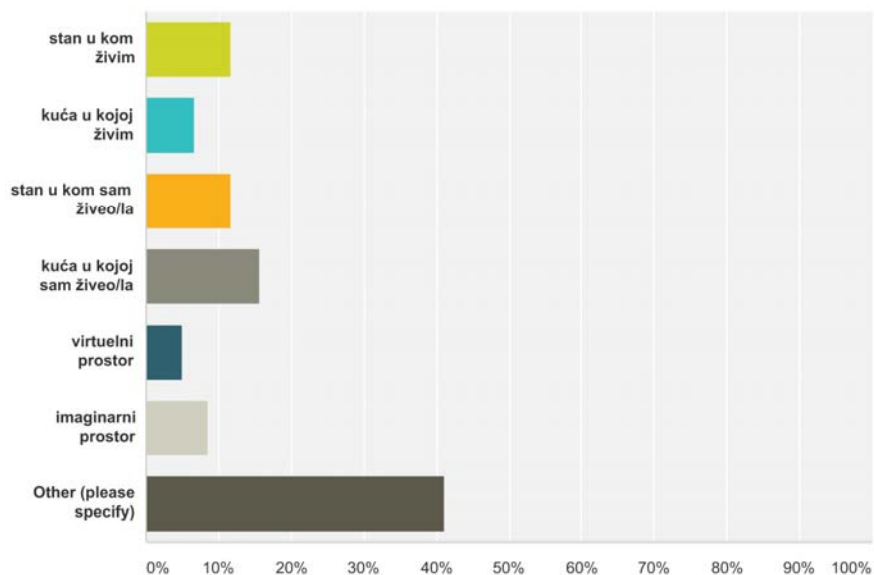
Grafikon br. 21 - Prikaz statistike doživljaja prostora plastenika u urbanoj sredini.

Grafikon br. 22 - Prikaz statistike dejstva prostora plastenika.

Osnovni podaci o pojedinačnim uticajima ličnog prostora

Ova grupa pitanja obuhvatala je proučavanje aspekta pojedinačnog uticaja ličnog prostora. Naime, cilj ovog dela upitnika bio je na otkrivanju lične ili emocionalne relacije prema određenom prostoru. Popunjavanju ove grupe pitanja pristupilo je 236 ispitanika, a 50 osoba nije odgovorilo ni na jedno pitanje iz grupe. Prema statističkim podacima, 94,24% ispitanika ima posebno značajnu relaciju prema određenom prostoru. Za 85,71% ispitanika to je prostor u kome su fizički bili. Najveći broj ispitanika pronalazi taj prostor u gradu u kome su rođeni (28,26%), dok približno isti procenat ispitanika nema relaciju s rodnim mestom ili životnim prostorom (27,39%). Podaci istraživanja prikazuju da ispitanici ostvaruju relaciju s prostorom u kom su živeli (27,24%). Relaciju s prostorom u kom sada žive ostvaruje 18,31% ispitanika. Relaciju sa imaginarnim i virtualnim prostorom ostvaruje 13,39% ispitanika.

Grafikon br. 23 - Prikaz statistike pojedinačnog prostora ispitanika.

Preostali procenat anketiranih ponudilo je odgovore koji mogu biti klasifikovani u sledeće tipološke prostore:

- fizički prostor
- javni prostor
- deo nekog prostora
- prostor sećanja
- prostor prirode
- napušteni prostor
- prostor iz snova
- prostor detinjstva
- sakralni prostor
- prostor značenja

...

To dokazuje da prostor pruža beskrajno mnogo različitih doživljaja i značenja. Budući da je doživljaj prostora za svakoga različit, sećanje ili lični diskurs pojedinca gradi relaciju prema prostoru na autentičan način.

Sublimacija

Budući da individualna i kolektivna poetička dimenzija doživljenog prostora zavisi od pojedinačnog poetičkog koda, ali i značenja i konteksta prostora, empirijskim istraživanjem je dokazano da ispitanici uglavnom ne poznaju odabrane prostore. Na ovome počiva i statistika empirijskog istraživanja koja govori o velikom broju ispitanika čija profesionalna orijentacija jeste u relaciji s prostorom (više od 50% ispitanika po zanimanju su arhitekta ili studenti arhitekture, dok je više od 45% ispitanika starosti između 18 i 25 godina). Iako analizirani objekti predstavljaju odraz specifičnog konteksta građenja i ideoloških uverenja s kojima su izgrađeni, kao i različitih faktora koji su uticali na promene ovih prostora, činjenica je da određen broj ispitanika nije upoznat sa značenjima i poetizacijom koju ovi prostori u sebi nose. U procesu mišljenja, projektovanja i građenja prostora, time je opravdan postupak poetičkog dejstva mesta kao novouspostavljen vrednosni sistem prema svakom izgrađenom prostoru.

IX

ZAKLJUČAK

Poetičko dejstvo mesta, odnosno, uzročno-posledična veza između fizičkog prostora i mesta osnovna je problemska i istraživačka tema ove doktorske disertacije. Pojam mesta ovde je shvaćen kao realni fizički prostor predstavljen mentalnom mapom – prikazom mestâ koja označavaju fragmentarnu teritoriju sećanja pojedinca. Drugim rečima, mesto označava preslikavanje unutrašnjeg sveta posmatrača u realni prostor i nastaje onda kada pojedinac s tim prostorom uspostavi dijalog. Svaki prostor vrši dejstvo kojim gradi doživljaj, pri čemu priroda i snaga tog doživljaja počivaju jednako na svojstvima prostora, kao i na unutrašnjem svetu pojedinca. Taj dijaloški proces moguće je i potrebno posmatrati u kontekstu teorije funkcija arhitektonskog prostora i, posebno, u kontekstu poetičke funkcije kao primarno važne za ovo istraživanje. Trijadnu strukturu *prostor – dejstvo – mesto* možemo u tom smislu razmatrati kao složeni sistem uspostavljanja i transformacija poetike arhitektonskog prostora.

Smisao uvođenja teme poetičke funkcije i poetičkog dejstva prostora nije u tome da „ulepša“ okruženje u kome živimo, već da ukaže na potencijal izgrađenih i, u različitoj meri, zaboravljenih prostora s težnjom da i ovi nekada, i od nekoga, budu pročitani i doživljeni kao mesto. Istražujući faktografske, istorijske i kritičko-teorijske izvore i poglede drugih autora na izabrane primere objekata i prostora, studija slučaja pokazuje sopstvene istraživačko-poetičke i subjektivne narative autora ovog rada.

Empirijskim istraživanjem, sprovedenim metodom ankete, provereno je u kojoj meri i na koji način poetičko dejstvo mesta možemo posmatrati kao opštu, a u kojoj meri kao posebnu ili pojedinačnu kategoriju. Zadatak empirijskog istraživanja bio je da uspostavi relaciju između subjektivnog iskustva izabranih prostora koje ima autor ovog rada sa subjektivnim, pojedinačnim iskustvima velikog broja anketiranih ispitanika.

Rezultati empirijskog istraživanja pokazuju da promena stanja, odnosno transformacija prostora provocira dejstvo i uspostavlja doživljaj. U okviru teorijskog istraživanja, analizom relevantnih pojmova kao i njihovih značenja, definisana su dva termina u neposrednoj relaciji s pojmom poetike – *dramatično* i *idilično*, kao moguća ostvarena stanja čoveka, ali i prostora, odnosno kao ishod poetičkog dejstva mesta. Statistički podaci empirijskog istraživanja pokazuju da *sećanje* uspostavlja idiličan doživljaj prostora. Suprotno tome, *izmenjeno stanje* prostora vrši intenzivnije dejstvo i doživljaj takvog prostora je u najvećoj meri dramatičan. Istraživanje je potvrdilo da ova dva termina jesu poetički kodovi za dejstvo prostora, kao i da njihova percepcija zavisi od unutrašnjeg bića posmatrača. To istovremeno znači da odnos između *stalnosti* i *promene* stanja prostora uvek uspostavlja poetičko dejstvo mesta. Transformacija prostora u mesto zato podrazumeva kompleksan sistem mehanizama kojima je moguće utvrditi individualne i kolektivne poetičke dimenzije doživljenog prostora.

Među rezultatima empirijskog istraživanja posebno se izdvaja činjenica da je doživljaj određenih prostora za anketirane ispitanike u najvećoj meri bio *sceničan*. Budući da je scenski prostor određen pojavama i komponovanjem odnosa između tih pojava,⁴⁶⁷ scena je *prostor* konkretne teatralnosti, *mesto* teatralnosti,⁴⁶⁸ odnosno okvir u kome se odvija dramska radnja.⁴⁶⁹ To nas vodi zaključku da dejstvo prostora uspostavlja mesto koje ima karakteristike scene. Posebnost poetičkog dejstva mesta ogleda se, na taj način, u uspostavljanju *scenskog prostora intimnosti*, imaginarnog konstrukta kojim čovek reflektuje svoje biće na prostor.

Prostor u arhitekturi danas, posmatran u celini, postepeno gubi značenje i poetizaciju. Zbog preovlađujućih uslova u kojima se odvijaju, uobičajeni, svakodnevni, tipični procesi projektovanja i građenja svedeni su na elementarni obim i vrednost, gde značenjski i poetički kontekst prostora ostaje u drugom planu, ili mu se potpuno gubi značaj. Konačan ishod takvih procesa neposredno utiče na čoveka kao stanovnika savremenih prostora. Nezavisno od toga, prostor kao egzistencijalni

⁴⁶⁷ Milenko Misailović: *Dramatrugija scenskog prostora*, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1988, str. 427.

⁴⁶⁸ Ibid., str. 291.

⁴⁶⁹ Zdenko Škreb: *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, str. 591.

okvir po sebi uspostavlja niz iskustava koja grade prostorno dejstvo, odnosno doživljaj kroz koji se čovek, u dijalogu s prostorom, realizuje kao ljudsko biće. Predstavljanje poetičkog dejstva mesta je imalo za cilj da objasni suštinu i prirodu arhitektonskog prostora kao i način na koji prostor vrši dejstvo. Hipoteza da svaki prostor vrši dejstvo potvrđena je u ovom istraživanju i oslanja se na razvoj kreativnog mišljenja i stvaralačkih procesa koji vode ka uspostavljanju prostora prepoznatih kao mesta, odnosno prostora čije poetičko dejstvo ima funkciju uspostavljanja novih vrednosti.

Posebnu temu ovog istraživanja predstavlja *zaborav*, kao „simptom“ posledičnog odnosa pojedinca i prostora. Svaki prostor je izložen delovanju sila i svaki prostor, istovremeno, vrši dejstvo. To dovodi do neprekidnih *izmena stanja prostora*, ali istovremeno, i do *izmena doživljaja, sećanja i zaborava prostora*. Faktori koji uslovljavaju takva stanja u odnosu na prostor jesu *stalnost i promena*, dok *sećanje i zaborav prostora* označavaju posledicu dejstva prostora na unutrašnje stanje pojedinca.

Posmatran kao oblik delovanja, ali i kao sredstvo „izgradnje doživljaja“, prostor je „pokretač priče“ i „misaoni konstrukt“.⁴⁷⁰ Unutar datog konteksta i u odnosu na unutrašnji svet ljudskog bića, *dejstva prostora* uspostavljaju nove *kodeve*, nova *značenja* i nove *vrednosti* u relacijama čoveka i prostora. Taj proces vodi ka uspostavljanju *poetičkog dejstva prostora* – autentičnog svojstva kojim prostor „privlači“. S druge strane, poetičko dejstvo prostora u čoveku gradi doživljaj i uspostavlja *lično poetičko stanje*, čija je suština u suočavanju sa sopstvenim bićem i prihvatanjem prostornih *stanja* u obliku u kom postoje. Iskustvo prostora uspostavlja kreativno mišljenje o prostoru kao ishod najličnijih poetičkih ravni, a koje predstavlja snažan oslonac za izgradnju i vođenje novih stvaralačkih procesa.

⁴⁷⁰ Vidi reference br. 58. i 59. na str. 26.

X

LITERATURA I IZVORI

Knjige, poglavlja u monografijama i katalozi:

1. Aristotel: O pesničkoj umetnosti, Rad, Beograd, 1982.
2. Arhajm, Rudlof: Dinamika arhitektonske forme, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1990.
3. Asman, Jan: Kultura pamćenja, Prosveta, Beograd, 2011.
4. Bachelard, Gaston: Poetika sanjarije, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
5. Baldani, Juraj: Jugoslavensko angažirano socijalno i revolucionarno kiparstvo, u Revolucionarno kiparstvo, Drgao Zdunić (ur.), Spektar, Zagreb, 1977.
6. Bašlar, Gaston: Poetika prostora, Kultura, Beograd, 1969.
7. Bart, Rolan: Svetla komora. Beleška o fotografiji, Kulturni centar Beograda, Beograd, 2011.
8. Bart, Rolan: Zadovoljstvo u tekstu i varijacije o pismu, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
9. Benjamin, Walter: The Origin of German Tragic Drama, Verso, London, New York, 1998.
10. Bodrijar, Žan: Simulakrum i simulacija, IP Svetovi, Novi Sad, 1991.
11. Bogdanović, Bogdan: Tri ratne knjige, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008.
12. Bogdanović, Bogdan: Ukleti neimar, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2011.
13. Boym, Svetlana: The Future of Nostalgia, Basic, New York, 2001.
14. Bruce A. Bergner: The Poetics of Stage Space. The Theory and Process of Theatre Scene Design, McFarland & Company, Inc., Jefferson, North Carolina and London, 2013.

15. Cage, John: Silence, University Press of New England, Hanover, 1973.
16. Cohen, Roger: In Sarajevo, Victims of a `Postmodern` War, in Joram ten Brink, Joshua Oppenheimer (eds.) Killer Images: Documentary Film, Memory and the Performance of Violence, Columbia University Press, New York, 2012.
17. Cresswell, Tim: „Place”, Royal Holloway, University of London, Egham, 2009.
18. Cvetić, Mariela: Das Unheimliche psihoanalitičke i kulturalne teorije prostora, Orion art i Univerzitet u Beogradu – Arhitektonski fakultet, Beograd, 2011.
19. Ćosić, Bora: Mixed Media, V.B.Z. i Centar za kulturu Vojvodine, Beograd i Novi Sad, 2010.
20. Ćosić, Pavle i saradnici: Rečnik sinonima, Kornet, Beograd, 2008.
21. Dedić, Nikola: Utopijski prostori umetnosti i teorije posle 1960, Atoča d.o.o, Beograd, 2009.
22. Dinulović, Radivoje: „Ideološka funkcija arhitekture u društvu spektakla”, Međunarodna konferencija Arhitektura i ideologija, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012.
23. Dinulović, Radivoje; Brkić, Aleksandar: Teatar-politika-grad. Studija slučaja: Beograd, Yustat, Beograd, 2007.
24. Donia, Robert J: Sarajevo: biografija grada, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.
25. Dragičević Šešić, Milena: Kultura, menadžment, animacija, marketing, Clio, Beograd, 2007.
26. Đergović-Joksimović, Zorica: Utopija. Alternativna istorija, Geopoetika, Beograd, 2009.
27. Eko, Umberto: Kultura, informacija, komunikacija, Nolit, Beograd, 1973.
28. Filipović, Vladimir (ur.): Generalexport and the Genex Group. More than Trading, Generalexport, Genex Public Relations, Beograd, 1989.

29. Gernsheim, Helmut: Fotografija – sažeta istorija, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1973.
30. Hadžihasanović, Aziz: 1984. Olimpijada trijumfa i šansi, Rabic, Sarajevo, 2010.
31. Hočevar, Meta: Prostori igre, JDP, Beograd, 2003.
32. Hoking, Stiven: Kratka povest vremena, Alnari, Beograd, 2006.
33. Ignjatović, Aleksandar: Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941, Građevinska knjiga, Beograd, 2007.
34. Ignjatović, Aleksandar: „Tranzicija i reforme: arhitektura u Srbiji 1952–1980“, u: Istorija umetnosti u Srbiji XX vek. Realizmi i modernizmi oko Hladnog rata, Miško Šuvaković (ur.), Orion Art, Beograd, 2012.
35. Jerotić, Vladeta: „Pamćenje i zaboravljanje u svakodnevnom životu, u bolesti i u istoriji“, u *Sećanje i zaborav*, Zorica Kuburić i Pavle Milenković (ur.), CEIR i Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006.
36. Jokić, Gojko: Jugoslavija – Spomenici Revolucije, Turistički vodič, Turistička štampa, Beograd, 1986.
37. Jovanović Weiss, Srđan: Almost Architecture, Merz&Solitude, Stuttgart, 2006.
38. Kadijević, Aleksandar: Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, Beograd, 1999.
39. Kalvino, Italo: Nevidljivi gradovi, Devedesetčetvrta, Beograd, 1995.
40. Karge, Hajke: Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014.
41. Klajn, Heijo: Mali leksikon štamparstva i grafike, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1979.
42. Korbizije, Le: Ka pravoj arhitekturi, Građevinska knjiga, 1977.

43. Kovačević, Bojan: Arhitektura zgrade Generalštaba. Monografska studija dela Nikole Dobrovića, Novinsko-informativni centar „Vojska”, Beograd, 2001.
44. Kralj, Vladimir: Uvod u dramaturgiju, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1966.
45. Kuljić, Todor: Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti, Čigoja, Beograd, 2006.
46. Kulić, Vladimir; Mrduljaš, Maroje; Thaler, Wolfgang: Modernism In-between. The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia, Jovis Verlag GmbH, Berlin, 2012.
47. Kurto, Nedžad: „Arhitekta Ivan Štraus”, u Svetozar Zimonjić, Vefik Hadžismajlović, Besim Karabegović (ur.): Ivan Štraus: Arhitektura 1962-1986, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - Umjetnička galerija BiH - Umjetnička galerija Banja Luka, Sarajevo – Banja Luka, 1986.
48. Leach, Neil: Drag Spaces, The London Consortium, London, 2006.
49. Leach, Neil: Rethinking Architecture. A reader in cultural theory, Routledge, London and New York, 1997.
50. Levin, Kurt: Principles of Topological Psychology, McGraw Hill, New York, London, 1936.
51. Linke, Armin; Jovanović Weiss, Srđan: Socialist Architecture: The Vanishing Act, Codax, Jrp/Ringier, 2011.
52. Ljubenković, Stojadin (ur.): Dvadeset godina i danas (1952-1972), Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1972.
53. Manhajm, Karl: Ideologija i utopija, Nolit, Beograd, 1968.
54. Manojlović-Pintar, Olga: Arheologija sećanja: Spomenici i dentiteti u Srbiji 1918-1989, Čigoja, Beograd, 2014.
55. Massey, Doreen: For Space, Sage, London, 2005.
56. Mc Williams, Anna: An Archeology of the Iron Curtain. Material and Metaphor, Södertörns högskola, Stockholm, 2013.

57. Menna, Filberto: „Dizajn, estetska komunikacija i masovna sredstva”, u Dizajn i kultura, ur. Ješa Denegri, Radionica SIC, Beograd, 1980.
58. Merleau-Ponnty, Maurice: Fenomenologija percepcije, Veselin Masleša-Svjetlost, Sarajevo, 1990.
59. Mitrović, Mihajlo: Arhitektura Beograda 1950-2012, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
60. Misailović, Milenko: Dramaturgija scenskog prostora, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1988.
61. Mor, Tomas: Utopija, Plato, Beograd, 2012.
62. Moren, Edgar: Duh vremena, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1979.
63. Morrison, Kenneth: Sarajevo`s Holiday Inn on the Frontline of Politics and War, Springer Nature, London, 2016.
64. Mrduljaš, Maroje; Kulić, Vladimir: Unfinished Modernisations Between Utopia and Pragmatism, UHA/CCA, Zagreb, 2012.
65. Nelson, S. Robert; Šif, Ričard (ur.): Kritički termini istorije umetnosti, Svetovi, Novi Sad, 2004.
66. Nikolić, Miroslav (ur.): Rečnik sprskoga jezika, Matica srpska, Novi Sad, 2007.
67. Nobécourt, René-Gustave u Paul Virilio: Bunker Archeology, Princeton Architectural Press, New York, 1994.
68. Norberg-Schulz, Christian: Intencije u arhitekturi, Naklada Jesenksi i Turk, Zagreb, 2009.
69. Norberg-Šulc, Kristijan: Egzistencija, prostor, arhitektura, Građevinska knjiga, Beograd, 2002.
70. Oakeshott, Michael: Experience and its Modes, Cambridge at the University Press, 1993.

71. Olin, Margaret: „Pogled”, u Kritički termini istorije umetnosti, Robert S. Nelson i Ričard Šif (ur.), Svetovi, Novi Sad, 2004.
72. Olsen, Bjørnar; Petursdottir, For: *Ruin Memories* (eds.). *Materialities, Aesthetics and the Archeology of the Recent Past*, Routledge, London and New York, 2014.
73. Pallasmaa, Juhani: *The Eyes of the Skin. Architecture and the Senses*, Wiley Academy, Chichester, 2007.
74. Perec, Georges: *Vrste prostora*, Meandar, Zagreb, 2005.
75. Perović, Miloš R; Krunić, Spasoje (ur.): Nikola Dobrović, Arhitektonski fakultet i Muzej arhitekture, Beograd, 1998.
76. Popović, Tanja: *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2010.
77. Pots, Aleks: „Značenja”, u Kritički termini istorije umetnosti, ur. Robert S. Nelson i Ričard Šif, Svetovi, Novi Sad, 2004.
78. Radović, Ranko: *Antologija kuće*, Građevinska knjiga, Beograd, 1996.
79. Radović, Ranko: *Savremena arhitektura. Između stalnosti i promena ideja i oblika*, Fakultet tehničkih nauka i Stylos, Novi Sad, 1998.
80. Radović, Ranko: *Živi prostor*, Nezavisna izdanja 24, Beograd, 1979.
81. Rosi, Aldo: *Arhitektura grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 2008.
82. Schacter, Daniel L: *Searching for Memory. The Brain, the Mind, and the Past*, Basic Books, New York, 1996.
83. Sebić, Mirko: *Naša mesta*, Specijalni tematski dodatak uz 16. broj časopisa „Nova Misao“ – časopis za savremenu kulturu Vojvodine, IU Misao, Novi Sad, 2009.
84. Servije, Žan: *Istorija utopije*, Clio, 2005.
85. Stewart, Kathleen: *A Space on the Side of the Road. Cultural Poetics in an „Other“ America*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1996.

86. Stivenson, Debora: Gradovi kulture, Agora, 2016.
87. Šper, Albert: Sjećanja iz Trećeg Rajha, Rijeka: „Otokar Keršovani“ (Kultura), Beograd, 1980.
88. Štraus, Ivan: Arhitektura Jugoslavije 1945-1990, Svijetlost, Sarajevo, 1991.
89. Štraus, Ivan: „Savremena arhitektura Bosne i Hercegovine, 1918-1984. godine“, u Arhitektura XX veka. Umetnost na tlu Jugoslavije, ur. Zoran Manević i drugi, Prosveta, Spektar, Prva književna komuna, Beograd, Zagreb, Mostar, 1986.
90. Šušnjić, Đuro: Lično i zvanično sećanje i zaboravljanje, u *Sećanje i zaborav*, Zorica Kuburić i Pavle Milenković (ur.), CEIR i Filozofski fakultet, Novi Sad, 2006.
91. Šuvaković, Miško: Pojmovnik suvremene umjetnosti, Horetzky, Zagreb, 2005.
92. Tschumi, Bernard: Arhitektura i disjunkcija, AGM, Zagreb, 2004.
93. Tuan, Yi-Fu: Space and Place: The Perspective of Experience, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1977.
94. Virilio, Paul: Bunker Archeology, Princeton Architectural Press, New York, 1994.
95. Virilio, Pol: Kritični prostor, Gradac, Čačak-Beograd, 2011.
96. Woods, Lebbeus: “War and Architecture. Rat i arhitektura”, Princeton Architectural Press, New York, 1993.
97. Zanini, Pjero: Značenje granice, Clio, Beograd, 2002.
98. Zevi, Bruno: Kako gledati arhitekturu, KMA, Beograd, 1966.
99. Zimonjić, Svetozar; Hadžismajlović, Vefik; Karabegović, Besim (ur.): Ivan Štraus: Arhitektura 1962-1986, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - Umjetnička galerija BiH - Umjetnička galerija Banja Luka, Sarajevo – Banja Luka, 1986.

100. Zumpthor, Peter: Misliti arhitekturu, AGM, Zagreb, 2006.
101. Young, James E: The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning, Yale University Press, New Haven and London, 1993.

Doktorske disertacije i magistarske teze:

102. Amidžić, Isidora: Zgrada Generalštaba – višemedijska scenska instalacija, pisano obrazloženje doktorskog umetničkog rada na Grupi za scenski dizajn, Univerzitet umetnosti, Beograd, 2012.
103. Dadić Dinulović, Tatjana: Fenomenologija spektakla: scenski dizajn kao sredstvo konstrukcije događaja, Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studije i istraživanja, Beograd/Novi Sad, 2013.
104. Dadić Dinulović, Tatjana: Pogled kroz prozor – pisano obrazloženje umetničkog magistarskog rada na Grupi za scenski dizajn, Beograd, 2003.
105. David Zarić, Mia: Peep show, pisano obrazloženje umetničkog magistarskog rada na Grupi za scenski dizajn, Univerzitet umetnosti, Beograd, 2006.
106. Đilas, Maja: Prostori reprezentacije moći alternativnih kulturnih praksi u Jugoslaviji, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2014.
107. Fein, Zach: The Aesthetic of Decay: Space, Time, and Perception, University of Cincinnati, 2010-2011.
108. Konstantinović, Dragana: Programske osnove Jugoslovenske arhitekture : 1945-1980, doktorska disertacija, FTN, Novi Sad, 2013.
109. Kulić, Vladimir: Land of the In-between: Modern Architecture and the State in Socialist Yugoslavia, 1945-65, The University of Texas at Austin, 2009.
110. Milinković, Marija R.: Kritička praksa arhitekta Nikole Doborvića, doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012.

111. Musi, Maja: (Re)constructions. Armed conflicts, cultural heritage, (inter)national policies and local practices of memorialization in Sarajevo, Bosna and Hercegovina, doktorska disertacija, Univerzitet u Gentu, Gent, 2015.
112. Vukotić-Lazar, Marta: Beogradsko razdoblje arhitekta Nikole Dobrovića (1945-1967), magistarska teza, Plato, Beograd, 2002.
113. Živančević, Jelena A: Socijalistički realizam u arhitektonskoj i urbanističkoj praksi Jugoslavije, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012.

Tekstovi iz periodike, novinski članci i internet izvori:

114. Andrić, Milan; Plenča, Dušan; Bandić, Miloš; Markuš, Zoran; Puljizević, Zoran: Spomen-park Kragujevački oktobar, Spomen-park Kragujevački oktobar, Kragujevac, 1985.
115. Antić, Ivan, intervju, časopis DaNS, br. 69, 2009.
116. Asman, Alaida: O metaforici sećanja, R.E.C – Časopis za društvenu književnost i kulturu, i društvena pitanja, Fabrika knjiga, Beograd, 1999.
117. Jan Assmann: „Communicative and Cultural Memory”, Astrid Erll, Ansgar Nunning (Hg), Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook, Berlin, New York, 2008.
118. Bakal, Boris: „Fragmenti o prostoru”, u „Naša mesta”, ur. Mirko Sebić, specijalni tematski dodatak uz 16. broj časopisa „Nova misao”, IU „Misao”, Novi Sad, 2009.
119. Bakal, Boris, intervju, <http://designdistrict.hr/person/boris-bakal-not-emotionally-connected-space-empty/>, 20. mart, 2017.

120. Batler, Džudit: „Psihički život moći”,
<https://www.scribd.com/document/68460752/Dzudit-Batler>, 27. april, 2017.
121. Bašlar, Gaston: „Trenutak poetski i trenutak metafizički”, časopis „Polja”,
Kulturni centar Novog Sada, Novi Sad, Godina XXIII, Broj 24, oktobar 1977.
122. Beck, John: “Concrete Ambivalence: Inside the Bunker Complex”, *Cultural Politics*, Volume 7, Numer 1, 2011.
123. Berger Zianddin, Silvia: “(De)Territorializing the Home. The Nuclear Bomb Shelter as a Malleable Site of Passage”, u *Environment and Planning: Society and Space*, 2016,

Izvor: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0263775816677551>, 8. Februar, 2017.
124. Bollnow, Otto Friedrich: *Lived-Space*,

Izvor: http://www.otto-friedrich-bollnow.de/getmedia.php/_media/ofbg/201504/593v0-orig.pdf, 15. jun, 2017.
125. Boym, Svetlana: „Ruinophilia: Appreciation of Ruins“, *Atlas of transformation*,
Izvor: <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/r/ruinophilia/ruinophilia-appreciation-of-ruins-svetlana-boym.html>, 9. mart, 2017.
126. Boym, Svetlana: *Tatlin, or, Ruinophilia*, *Cabinet*, Issue 28: Bones, Winter 2007/2008.
127. Delač, Nataša: *Beograd i Njujork kao prostori ličnog i individualnog sećanja*. Studija slučaja: filmovi *Tamo i ovde* i *Jelena, Katarina, Marija*, Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd. Izvor: https://www.fdu.edu.rs/uploads/uploaded_files/content_strane/2013_natasa_delac.pdf, 9. mart, 2017.
128. Dinulović, Radivoje: „Zidovi Sarajeva”, uvodno predavanje u okviru projekta *Granica*, FTN, Novi Sad, mart, 2014.

Izvor: http://www.scen.uns.ac.rs/?page_id=6074, 12. maj, 2017.

129. Doron, Gil M: ...badlands, blank space, border vacuums, brown fields, conceptual Nevada, Dead Zones..., *Field – Architectural and Indeterminacy field*: volume 1, issue 1 (October), 2007.
130. Edensor, Tim: *Suddenly Obsolete, Topographies of the Obsolete, Norwegian Artistic Programme*, 2015.
131. Ekman, Mattias: *Memories of Space*, ADGD conference, Nottingham Trent University, 17-18 Sept. 2009.
132. Francis, Mark: „Childhood`s Garden: Memory and Meaning of Gardens”, *Children`s Environments* 12(2), June 1995., Izvor: <http://www.colorado.edu/journals/cye/>, 5. Jun, 2017.
133. Fuko, Mišel: O drugim prostorima, u *Rethinking Architecture – a reader in cultural theory*, ed. by Neil Leach, 330-336, Routledge, London, 2010.
134. Hammer, Louis: *Architecture and the Poetry of Space*, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Wiley, New York, 1981.
135. Jang, Džejms E.: Sećanje/spomenici, u Robert S. Nelson i Ričard Šif (ur.), *Kritički termini istorije umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2004.
136. Jovanović Weiss, Srđan: *NATO as Architectural Critic*, *Cabinet*, Issue 1, Winter 2000/01.
137. Krauss, Rosalind: *Sculpture in the Expanded Field*. October 8 Spring, 1979.
138. Kim, Gal; Burghardt, Robert: *Jugoslovenski partizanski spomenici. Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma*, *Jugolink*, Broj 1, Godina 2, 2012.
139. Krivê, Maroç: *The idea of empty space. Pro Kaapeli movement and the Cable Factory in Helsinki*, *Yhdyskuntasuunnittelu*, Vol. 48:3, Tiedekirja, Helsinki, 2010.
140. Kulić, Vladimir: „Arhitektura i politika čitanja: slučaj Generalštaba u Beogradu”, *Fondazione Bruno Zevi*.
Izvor: <http://www.republika.co.rs/476-477/21.html>, 27. februar 2017.

141. Kuljić, Todor: „Antispomenik”, u „Tanatopolitika”, Čigoja štampa, Beograd, 2014, str. 333-365. Elektronski izvor: <http://zsf.rs/antispomenik/>, 31. jul, 2016.
142. Loftus, Elizabeth F: The Reality of Repressed Memories, American Psychologist, Vol. 48, No. 5, American Psychological Association, Washington, 1993.
143. Lojanica, Milan: Ivan Antić graditelj, u katalogu: Arhitekta Ivan Antić, Salon Muzeja savremene umetnosti, Beograd, 1975.
144. Loomis, John A: Castro`s dream: The Rediscovery of Cuba`s National Art Schools, WMF, London, Winter 2002-2003.
145. Manojlović-Pintar, Olga: „Hramovi i svetišta patriotizma”. U elektronskom obliku dostupno na: <http://www.mediantrop.rankomunitic.org/olga-manojlovic-pintar-hramovi-i-svetilista-patriotizmamanojlovic-pintar-hramovi-i-svetilista-patriotizma>
146. Martinović, Marija: „Exhibition of Space of Remembrance: Rhythmanalysis of Memorial park „Kragujevački oktobar””, SAJ, Volume 5, 2013.
147. Mikulić, Borislav: Glasovi iz kante. McLuhan, digitalni apsolut i problem regresivnog napretka, Filozofija i društvo, Broj 3, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005.
148. Milićević, Slađana: „Anestetizovani svet slike-izloga”, Scena, Sterijino pozorje, Novi Sad, Broj 3-4, jul-decembar, 2016.
149. Mitrović, Mihajlo: „Hotel Holiday Inn”, u Arhitektura urbanizam, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, Godina 24, Broj 94-95, Sarajevo, 1986.
150. Nora, Pierre: „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire”, Representations, No. 26, Spring, Special Issue: Memory and Counter-Memory, University of California Press, 1989. Izvor: <http://rep.ucpress.edu/content/26/7>, 9. april, 2016.

151. Ože, Mark: „Ne-mesto: uvod u antropologiju nadmodernosti”, prevod sa francuskog jezika Ana A. Jovanović, Verso, UK, London, 1995.
152. Radojević, Aleksandar (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu”, Zbornik radova, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, Broj. 5, 1970.
153. Schacter, Daniel L.: „The Seven Sins of Memory. Insights From Psychology and Cognitive Neuroscience” , American Psychologist, American Psychological Association, Washington, Vol. 54, No. 3, March 1999. Izvor: http://scholar.harvard.edu/files/schacterlab/files/schacter_american_psychologist_1999.pdf
154. Sekulić, Dubravka: Nepodnošljiva težina nevidljivog, Zarez - Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja, Broj 348, 2013. Izvor: <http://www.zarez.hr/clanci/nepodnosljiva-tezina-nevidljivog>, 1. jun, 2016.
155. Selinkić, Slobodan: „Pejzaži sećanja”, u Prostori pamćenja, tom 1, Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013.
156. Selinkić, Slobodan: The Poetry of Monuments, World Architecture, The Official Magazine of the International Academy of Architecture (AA), Volume 2, No. 5, London, 1990.
157. Simons, Jan: Narativ, igre i teorije, Game studies, broj 7, 2007.
158. Sorić, Sven: „Prolaznost utopije – snaga nemjesta. Esej o promišljanjima mogućnosti arhitekture između izgradnje prostora i mišljenja utopije”, Zarez – Dvotjednik za društvena i kulturna zbivanja, 26.03.2015., Zagreb, <http://www.zarez.hr/clanci/prolaznost-utopije-snaga-nemjesta>, 29. januar, 2017.
159. Stanimirović, Darko: „Semiološka analiza fotografije”, Izvor: <http://svetlakomora.com/2008/05/19/semioticka-analiza-fotografije/>, 6. jun, 2017.

160. Stead, Naomi: The Value of Ruins: Allegories of Destruction in Benjamin and Speer, *Form/Work: An Interdisciplinary Journal of the Built Environment*, no. 6, October 2003.
161. Stepančić, Igor: „Estetika sadržaja istorijskih činjenica – umetnost prezentacije nasleđa”. Izvor: <http://www.scribd.com/doc/46581227/Igor-Stepancic-Estetika-Sadrzaja>, 6. februar, 2017.
162. Stead, Naomi: „The Ruins of History: Allegories of Destruction in Daniel Libeskind`s Jewish Museum”, *Open Museums Journal [Australian Museums On-Line e-journal]*, special edition: ‘Unsavoury Histories’, ed. Anne Brake and Andrea Witcomb, 2000, str. 2, Izvor: http://www.amol.org.au/craft/omjournal/volume2/volume2_index.asp, 11. april, 2016.
163. Tristotrojka, Asocijacija studenata arhitekture, Sarajevo, Broj 1, Godina 1, 2014. Izvor: <https://www.scribd.com/document/344896843/tristotrojka1>, 9. maj, 2017.
164. Tuan, Yi-Fu: “Place: An Experiential Perspective”, *Geographical Review*, Vol. 65, No. 2, American Geographical Society, New York, 1975.
165. Uskoković, Sandra: „Arhitektura dijaloga: prostor kao socijalna kohezija. Referentnost arhitekture u promicanju kulturnog senzibiliteta i aktivizma”, *Kvartal*, XII-3/4, 2015.
166. Venčelovski, Tatjana: „Komunikacioni biće pozorišta”, *Pulse Magazin*, Izvor: <http://pulse.rs/komunikaciono-bice-pozorista/>, 15. februar, 2017.
167. Vuković, Radomir: „Grafički dizajn na XIV Zimskim olimpijskim igrama”, *Arhitektura urbanizam*, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, Godina 24, Broj 94-95, Sarajevo, 1986.
168. Woods, Lebbeus: “War and Architecture: Three Principles”, Elektronski izvor: <https://lebbeuswoods.wordpress.com/2011/12/15/war-and-architecture-three-principles/>, 25. februar, 2017.

169. Young E, James: „Memory and Counter-Memory”, Harvard Design Magazine, MIT Press, Fall 1999.
170. Župan, Ivica: Svjetlosni oblici Vojina Bakića, Ars Adriatica, Broj 3, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013.

Elektronski izvori:

171. Britannica, *Space*, <https://www.britannica.com/science/space-physics-and-metaphysics>, 9. jun, 2017.
172. Cambridge Dictionary, *Space*, <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/space>, 10. jun, 2017.
173. Meriam Webster, *Oblivion*: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/oblivion>, 29. maj, 2017.
174. Enciklopedija, *Poetika*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48980>, 27. april, 2017.
175. Meriam Webster, *Place*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/place>, 5. jun, 2017.
176. Spomenici u Šumaricama, <http://www.spomenici.heritage.gov.rs/lat/nkd/pregled/sumarice>, 19. jun, 2016.
177. Meriam Webster, *Shelter*: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/shelter>, 9. februar, 2017.
178. Oxford, *Shelter*: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/shelter>, 9. februar, 2017.
179. <http://rs.n1info.com/a231458/Vesti/Vesti/Generalstab-se-rusi.html>, 27. februar, 2017.
180. Meriam Webster, *Ruin*: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ruin>, 9. mart, 2017.

181. Vojna obaveza: <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/konzularni-poslovi/vojna-obaveza?lang=lat>, 17. mart, 2017. godine
182. „Geneks“ ide u delovima“: <http://www.novosti.rs/вести/насловна/економија.397.html:202904-Geneks-ide-u-delovima>, 3. april, 2017.
183. Meriam Webster, *Subjection*: <http://www.webster-dictionary.org/definition/Subjection>, 27. april, 2017.
184. Raspustilište: <http://raspustiliste.com/manifestacija-raspustiliste/>, 23. maj, 2017.
185. Marka žvaka moli nadležne – Sprečite, bez palamuđenja: <https://www.youtube.com/watch?v=9VGw96ZAluo>, 23. maj, 2017.
186. Meriam Webster, *Greenhouse*: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/greenhouse>, 31. maj, 2017.
187. Betonska bašta: <https://www.youtube.com/watch?v=rV6gVllwUtq>, 24. maj, 2017.
188. Meriam Webster, *Desolate*: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/desolate>, 6. jun. 2017.

Intervjui:

189. Karakaš, Mirko: audio zapis intervjua, Novi Sad, 26. maj, 2017.
190. Marinčić, Dragan, Novi Sad, 29. maj, 2017.

Predavanja:

191. Dinulović, Radivoje: „Nivoi, struktura i kompozicija scenskog prostora”, predavanje održano na Fakultetu tehničkih nauka u Novom Sadu, 28. oktobar, 2012.
192. Karge, Hajke: “Stone Memory – Petrified Memory? World War II and Monuments in Yugoslavia; Izvor: <https://vimeo.com/150611821>, 24. jul, 2016.

Dokumentarni filmovi i serije:

193. „Arhitektura sećanja – spomenici Bogdana Bogdanovića” (*Architecture of Remembrance. The Memorials of Bogdan Bogdanović*), dokumentarni film, scenarista Rajnhard Sajs (*Reinhard Seiß*), 2012.
194. „Betonski spavači”, dokumentarna serija, reditelj: Saša Ban, scenaristi Nevenka Sabić, Saša Ban i Maroje Mrduljaš, 2016.
195. „Nevinost sećanja” (*Innocence of Memories*), dokumentarni film, reditelj Grant Gi (*Grant Gee*), 2015.
196. „Nedovršeni prostori” (*Unfinished spaces*), dokumentarni film, reditelji: Bendžamin Marej, Alisa Namijas (*Benjamin Murray, Alysa Nahmias*), 2011.
197. Jugoslavija – Kako je ideologija pokretala naše kolektivno telo” (*Yugoslavia – How Ideology Move Our Bodies*), dokumentarni film, reditelj: Marta Popivoda, 2013.

Popis i izvor ilustracija:

Prikaz „polja“ dejstvujućih sila u prostoru, na crtežu Frančeska Borominija (levo) i Paola Portogezija (desno):

Norberg-Šulc, Kristijan: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str. 101.

Arnhajm, Rudolf: *Dinamika arhitektonske forme*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1990, str. 33.

Prostorni plan letnjikovca Casa Andreis – Paolo Portogezzi i Vittorio Điljoti (Vittorio Gigliotti):

Norberg-Šulc, Kristijan: *Egzistencija, prostor, arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd, 2002, str. 105.

Šator-camera obscura, 1620. godina (levo) i prenosna camera obscura, 1646. godina (desno):

Gernsheim, Helmut: *Fotografija, sažeta istorija*, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd, 1973, str. 12-13.

Različiti tipovi skloništa:

1) skrivanje ruskih vojnika tokom Drugog svetskog rata;

Izvor: <https://www.pinterest.com/pin/188729040612952626/>, 10. februar. 2017.

2) Vojnik sakriven u rovu piše pismo kući, Prvi svetski rat, 1914. godina;

Izvor; <https://www.pinterest.com/pin/232005818274899494/>, 10. februar. 2017.

3) bunker ispod *Greenbrier* hotela za smeštaj američkog kongresa u slučaju nuklearnog rata; Izvor: <https://www.pinterest.com/pin/90564642481042133/>, 10. februar. 2017.

4) bunker na nepoznatoj lokaciji; Izvor:

[http://www.wikiwand.com/no/Bunker_\(bygning\)](http://www.wikiwand.com/no/Bunker_(bygning)), 10. februar. 2017.

5) bunker u Singapuru; Izvor:

http://military.wikia.com/wiki/File:Used_Bunker_in_Singapore.jpg, 10. februar. 2017.

6) bunker u Albaniji; Izvor:

http://military.wikia.com/wiki/File:Albania_bunkers.jpg, 10. februar. 2017.

7) stanovnici sela u Pakistanu se kriju od granatiranja Indijskih snaga; Izvor: <http://www.alamy.com/stock-photo-residents-of-a-frontline-village-take-refuge-in-a-rock-bunker-from-118518277.html>, 10. februar. 2017.

8) buntovnik iz *Jaish al Sunna* spava u bunkeru, Alepo, Sirija, 2016. godina; Izvor: http://avax.news/fact/A_Look_at_Life_in_Syria_07-03-2016.html, 10. februar. 2017.

9) Ukrajinski vojnici u bunkeru u blizini fronta sa pro-ruskim snagama, selo Krimske, Lugansk region, 2015. godina;

Izvor: <http://www.presstv.ir/Detail/2015/07/12/419950/Kiev-Lysenko-Donetsk-Lugansk-Trokhizbenka-Ukraine-Russia>, 10. februar. 2017.

10) Bunker na plaži , Blavand, Danska;

Izvor: http://military.wikia.com/wiki/File:Blavand_Bunker.jpg, 10. februar. 2017.

11) „bunker 599” – RAAAF studio, Holandija;

Izvor: <https://www.dezeen.com/2013/12/11/movie-concrete-bunker-cut-in-half-raaaf-atelier-de-lyon/>, 10. februar. 2017.

12) Vila Vals u Švajcarskoj - „otmeni bunker za sudnji dan”; izvor:

<http://openbuildings.com/buildings/villa-vals-profile-581>, 10. februar. 2017.

„Mesto snova” u okviru skloništa na Novom Naselju, Novi Sad, januar, 2017.:

Izvor: Aleksandra Pešterac, autor fotografije.

Prikaz „mesta snova” bez ograde, Novi Sad, januar 2017.:

Izvor: Aleksandra Pešterac, autor fotografije.

Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1981. godina:

„Spens `81, vodič“, 36. prvenstvo u stonom tenisu, 14-26. april 1981, Novi Sad, Jugoslavija, Organizacioni komitet 36. svetskog prvenstva u stonom tenisu, Novi Sad, 1981, str. 62.

Svečano otvaranje izgradnje Radničkog univerziteta (levo) i objekat u izgradnji (desno):

Ljubenković, Stojadin (ur.): *Dvadeset godina i danas (1952-1972)*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1972, str. 23. i 25.

Pogled na Radnički univerzitet sa raskrsnice između ulica Žarka Zrenjanina i Bulevara Mihajla Pupina:

Radojević, Aleksandar (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu”, *Zbornik radova*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1970, Broj 5, str. 208.

Prikaz osnove prizemlja (levo) i osnove međusprata (desno):

Radojević, Aleksandar (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu”, *Zbornik radova*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1970, Broj 5, str. 211-212.

Prikaz osnove prvog sprata (levo) i osnove drugog sprata (desno):

Radojević, Aleksandar (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu”, *Zbornik radova*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1970, Broj 5, str. 212-213.

Prikaz preseka kroz salu (gore levo), izgled fasade iz ulice Maksima Gorkog (dole levo) i presek (desno):

Radojević, Aleksandar (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu”, *Zbornik radova*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1970, Broj 5, str. 214-215.

Prikaz makete prvobitnog (nikad dovršenog) rešenja Radničkog univerziteta (levo) i izgrađenog objekta početkom 70-ih godina (desno):

Ljubenković, Stojadin (ur.): *Dvadeset godina i danas (1952-1972)*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćirpanov“, Novi Sad, 1972, str. 24.

Radojević, Aleksandar (ur.): „Radnički univerzitet u Novom Sadu”, *Zbornik radova*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 1970, Broj 5, str. 209.

Plakati za najavu „Raspustilišta“:

Izvor: <http://raspustiliste.com/istorija-manifestacije-galerija/>, 23. maj, 2017.

Zgrada Radničkog univerziteta, Novi Sad, maj, 2017:

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, 25. maj. 2017.

Novi pogled na Radnički univerzitet sa raskrsnice između ulica Žarka Zrenjanina i Bulevara Mihajla Pupina, maj, 2017:

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, 25. maj. 2017.

Radnički univerzitet u novom urbanom kontekstu (levo) i „početak“ adaptacije (desno):

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, 25. maj. 2017.

Predlog rešenja rekonstrukcije objekta Radničkog univerziteta:

Izvor: <http://www.gradnja.rs/kako-ce-izgledati-obnovljen-radnicki-univerzitet-u-novom-sadu/>, 28. maj. 2017.

Dvorišna fasada, zarasla u bršljenu (levo) i okno lifta (desno):

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, 25. maj. 2017.

Izvor: <http://www.mojnovisad.com/fotografije/album-76-novi-sad-radnicki-univerzitet-15-godina-posle-pozara/>, 3. januar, 2017.

Prikaz „Geneks“ kule devedesetih godina:

Kadijević, Aleksandar: *Mihajlo Mitrović. Projekti, graditeljski život, ideje*, Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, Beograd, 1999, str. 73.

Izgradnja Geneks kule (levo) i Mihajlo Mitrović (desno):

Izvor: http://gioranoangelo.blogspot.rs/2011/12/blog-post_10.html, 19. mart, 2017.

Izvor: <http://www.politika.rs/sr/clanak/251718/Beograd/Rec-kojoj-arhitekta-veruju>, 8. maj, 2017.

Prikaz oslikanih murala Lazara Vujaklije u prizemlju stambenog dela „Geneks“ kule:

Izvor: <http://www.flickrriver.com/photos/20792787@N00/tags/novibeograd/>, 22. mart, 2017.

Izvor: http://gioranoangelo.blogspot.rs/2011/12/blog-post_10.html, 22. mart, 2017.

Prikaz različitih reklamnih panoa na poslovnom delu „Geneksa“:

Autor kolaža: Aleksandra Pešterac

Pogled kroz prozor na Geneks kulu, 27. septembar, 2016:

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac

Pogled na Geneks kulu (gore i dole levo) i pogled iz Geneks kule (gore i dole desno):

Izvor: <http://yomadic.com/communist-architecture-zagreb/>, 19. mart, 2017. Autor fotografije: Nejt Robert (*Nate Robert*).

Izvor: <http://dadopopovic.blogspot.rs/2016/11/west-gate-to-belgrade-forbidden.html>, 29. april, 2017.

Izvor: <http://serbia.vavok.net/page/communist-architecture-of-new-belgrade-serbia/>, 24. april, 2017.

Izvor: <http://dadopopovic.blogspot.rs/2016/11/west-gate-to-belgrade-forbidden.html>, 29. april, 2017.

Prikaz Vitićevog nebodera (levo) i skup stanara na krovu objekta, u okviru projekta Vitić pleše (desno):

Izvor: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/hoce-li-viticev-neboder-plesati,2339.html>, 1. maj, 2017.

Muzej „21. oktobar” u okviru Spomen-parka „Kragujevački oktobar”, Kragujevac, mart, 2013:

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac

Arhitektonski čas”, prikaz istorijske građe spomen-parka u vidu slajd projekcija na spomeniku „Spomen obeležje Hrvatskog naroda”, Kragujevac, oktobar, 2012:

Izvor: <http://cargocollective.com/tamarapopovic/5528910>, 23. decembar, 2016.

Autori fotografije: Rosanna Baltzer i Marko Jovanov

Prikaz holoskrin projekcije, „svetlosnih prodora“ i „Krvave bajke“ u okviru izložbene postavke:

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, mart, 2013.

Generalštab, Zgrade A i B, Beograd, 1992:

Izvor: <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/248855/Beograd/Uklanjanje-ostecenih-delova-Generalstaba-kostalo-bi-do-760-000-evra>, 24. februar, 2017.

Autor fotografije: Bojan Kovačević, arhitekta.

Nikola Dobrović, 1931. godina (levo) i njegov crtaći pribor (desno):

Perović, Miloš R.; Krunić, Spasoje (ur.), *Nikola Dobrović*, Arhitektonski fakultet i Muzej arhitekture, Beograd, 1998, str. 78 i 20.

Prikaz Dobrovićevog dijagrama zasnovanog na Bergosnovoj misli o dinamičnosti shema (levo) i spomenik vajara Miodraga Živkovića u Tjentištu, podignut palim borcima bitke na Sutjesci (desno):

Perović, Miloš R.; Krunić, Spasoje (ur.), *Nikola Dobrović*, Arhitektonski fakultet i Muzej arhitekture, Beograd, 1998, str. 123.

Izvor: http://www.trekearth.com/gallery/Europe/Bosnia_and_Herzegovina/East/Srpska/Sarajevo/photo1435254.htm, 2. mart, 2017. Autor fotografije: Antonio Brezina.

Generalštab, Zgrade A i B nakon NATO bombardovanja 1990. godine, Beograd, 2015:

Izvor: <https://www.srbijadanas.com/clanak/povredeno-sestoro-sudar-tramvaja-u-nemanjinoj-25-07-2015>, 24. februar, 2017.

Generalštab, Zgrade A (levo) i B (desno), Beograd, 2017:

Izvor: Aleksandra Pešterac, autor fotografije, 26. februar 2017.

Prikaz postepene transformacije prostora Generalštaba:

Izvor: <https://billkralovec.com/2009/03/24/sad-anniversary-in-belgrade-today/>, 24. februar 2017.

Izvor: <https://www.srbijadanas.com/clanak/mesto-koje-odoleva-vremenu-svaki-dan-ga-vidamo-zaboravljamo-mu-znacenje-23-03-2016>, 24. februar 2017.

Izvor: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:General%C5%A1tab,_Belgrade..jpg, 24. februar 2017.

Facebook: 12. jun 2016.

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, oktobar, 2016.

Ruinirani prostor Generalštaba, Beograd, 26. februar 2017:

Izvor: Aleksandra Pešterac, autor fotografije.

Prikaz Lebeusovih „ožiljaka“ (gore levo i desno) i „Novog Generalštaba“ (dole levo i desno):

Izvor: <https://lebbeuswoods.wordpress.com/2011/12/15/war-and-architecture-three-principles/> , 25. februar, 2017.

Izvor: <http://www.markomilovanovic.com/2013/03/new-generalstab.html>, 2. april, 2017.

Hotel *Holiday Inn*, Sarajevo, sredina osamdesetih godina:

Arhitektura urbanizam, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, Godina 24, Broj 94-95, Sarajevo, 1986, str. 62.

Svečano otvaranje Zimskih Olimpijskih igara u Sarajevu, 1984:

Izvor: <http://www.nbcnews.com/news/other/scarred-war-neglect-sarajevo-olympic-venues-crumble-oblivion-f8C11487257>, 10. maj, 2017.

Arhitekta Ivan Štraus:

Izvor: <http://www.nezavisne.com/zivot-stil/zivot/Ivan-Straus-majstor-za-spomenike-kulture-FOTO/324048>, 10. maj, 2017.

Prikaz unutrašnjeg prostora hotela:

Arhitektura urbanizam, Organ Saveza društava arhitekata Srbije, Urbanističkog saveza Srbije i Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Srbije, Godina 24, Broj 94-95, Sarajevo, 1986, str. 62.

Izvor: http://www.sarajevocard.ba/index.php/portal/partner/holiday_inn, 15. maj, 2017.

Hotel *Holiday Inn*, Sarajevo, 1980. - crtež Ivana Štrausa, perspektiva, tuš i letraton na pausu, 100x50cm:

Izvor: <http://www.aabh.ba/novosti/apologija-arhiva-nestale-arhitektonske-kulture-jugoslovenska-arhitektura-u-moma-new-york/> 13. maj, 2017.

Znak Sarajevske olimpijade u obliku pahuljice, apliciran na konzervi Koka-kole (Coca-Cola) iz 1984. godine, i utisnut na betonskom delu fasade hotela *Holiday Inn*:

Izvor: <https://www.pinterest.com/explore/1984-winter-olympics/>, 10. maj, 2017.

Izvor: <http://nap.ba/new/vijest.php?id=6005>, 10. maj, 2017.

Izvor: <https://www.pinterest.com/pin/453878468670398573/>, 10. maj, 2017.

Prikaz transformacije *Vučka* - maskote Zimskih olimpijskih igara u Sarajevu:

Izvor: <http://www.suggest-keywords.com/c2FyYWpldm8gODQ/>, 10. maj, 2017.

Hadžihanović, Aziz: *1984. Olimpijada trijumfa i šansi*, Rabic, Sarajevo, 2010.

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, 3. oktobar, 2015.

Tristotrojka, Asocijacija studenata arhitekture, Sarajevo, Broj 1, Godina, 1, 2014, str.

6, Izvor: <https://www.scribd.com/document/344896843/tristotrojka1>, 9. maj, 2017)

Sarajevo – grad „Olimpijade“ i grad „opsade“:

Izvor: <http://backpackerreport.com/2013/10/18/tunnel-saved-sarajevo/>, 17. mart. 2017.

Izmenjena slika znakova Olimpijskih igara, Sarajevo, sredina 90-ih godina:

Izvor: <http://www.famacollection.org/index.php/tb-eng/TB-358>, 14. maj, 2017.

Izvor: <http://www.tacno.net/sport/ostaci-sarajevske-olimpijade-vucko-bob-staza-skakaonica-i-sjecanja/>, 14. maj, 2017.

Hotel *Holiday Inn* tokom „opsade“, Sarajevo, 1993:

Izvor: <http://itinerantdispatches.tumblr.com/page/121>, 9. maj, 2017.

Memorijalnost unutrašnjeg prostora hotela, oktobar, 2015:

Autor fotografije: Aleksandra Pešterac, 3. oktobar, 2015.

„Kuća od plastike“ – fotografija platenika, 1977:

Autor fotografije: Čedomir Pešterac

Neutešan prostor „kuće od plastike“, januar, 2017:

Kolaž: autor fotografije - Čedomir Pešterac; autor kolaža - Aleksandra Pešterac

Grafički prilozi:

Grafikon br. 1 – Prikaz statistike uspostavljanja nivoa pozitivnog uticaja na ispitanika.

Grafikon br. 2 - Prikaz statistike uspostavljanja nivoa negativnog uticaja na ispitanika.

Grafikon br. 3 – Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Spomen-muzeja „21. oktobar“.

Grafikon br. 4 - Prikaz statistike doživljaja unutrašnjeg prostora Spomen-muzeja „21. oktobar“.

Grafikon br. 5 - Prikaz statistike dejstva prostora Spomen-muzeja „21. oktobar“ u Kragujevcu.

Grafikon br. 6 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Generalštaba nakon NATO bombardovanja.

Grafikon br. 7 - Prikaz statistike dejstva prostora Generalštaba u Beogradu.

Grafikon br. 8 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda hotela Holiday Inn pre rata.

Grafikon br. 9 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda hotela Holiday Inn nakon rata.

Grafikon br. 10 - Prikaz statistike dejstva prostora hotela Holiday Inn u Sarajevu.

Grafikon br. 11 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Geneks kule.

Grafikon br. 12 - Prikaz statistike dejstva prostora Geneks kule.

Grafikon br. 13 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Radničkog univerziteta pre požara.

Grafikon br. 14 - Prikaz statistike doživljaja spoljašnjeg izgleda Radničkog univerziteta nakon požara.

Grafikon br. 15 - Prikaz statistike doživljaja unutrašnjeg prostora Radničkog univerziteta pre požara.

Grafikon br. 16 - Prikaz statistike doživljaja unutrašnjeg prostora Radničkog univerziteta nakon požara.

Grafikon br. 17 - Prikaz statistike doživljaja unutar skloništa.

Grafikon br. 18 - Prikaz statistike sadašnjeg doživljaja skloništa.

Grafikon br. 19 - Prikaz statistike dejstva skloništa.

Grafikon br. 20 - Prikaz statistike doživljaja prostora plastenika u ruralnoj sredini.

Grafikon br. 21 - Prikaz statistike doživljaja prostora plastenika u urbanoj sredini.

Grafikon br. 22 - Grafikon br. 22 - Prikaz statistike dejstva prostora plastenika.

Grafikon br. 23 - Prikaz statistike pojedinačnog prostora ispitanika.

XI

INDEKS KLJUČNIH POJMOVA

A

ambivalentnost 117
Arhitektonski čas 84, 85, 91, 197
arhitektura 20, 30-31, 33, 38-39, 53,
63, 65, 66, 91, 93-95, 97, 103, 116,
123-124, 142, 154, 178, 180-182
atomac 57
atomska skloništa 57, 165, 168

B

Bacači sjenki 77, 138
betonska bašta 142
Betonska ljubav 77, 138
bunker 57-60, 193-194

D

dejstvo 4, 6-7, 9-17, 31, 33, 35-37,
39-44, 48-50, 52-53, 58-59, 62, 64,
72, 76, 87-88, 93, 99, 107, 112, 114,
119-120, 124-126, 139, 142-145,
151, 153-154, 157-158, 162, 165,
168, 173, 174-175
dejstvo prostora 35, 49, 87, 153, 158,
174
dijalog 10, 13-14, 22-23, 36, 40, 52-
53, 64, 72, 74, 77-78, 87-88, 100,
106, 113-114, 125, 143-144, 173
dinamičke sheme 109, 112
distopija 139
doživljaj 4, 9-10, 15-17, 22-24, 26-28,
31-32, 35-38, 42, 48-50, 52, 54, 62,
74, 75, 86-88, 98-99, 113, 117, 119,
125, 139, 143-144, 150-151, 153,
156, 158-159, 162, 168, 171, 173-
175
doživljaj prostora 22, 151, 174
dramatično 62, 154, 156, 161, 163,
168, 174,

E

egzistencijalni prostor 38

F

fizički okvir 9-10
fizički prostor 40, 44, 54, 106
fotografija 8, 42, 44, 87, 141, 144, 154
funkcija 21, 31, 38, 49-50, 57-59, 61,
64, 72, 84, 93, 101, 104, 106-108,
110, 117, 142, 173, 177

G

Geneks kula 7, 66, 69-72, 74, 78, 148,
161-162
Generalštab 109-110, 115-116, 118,
123-124, 126, 148, 156, 198

H

holoskrin 87, 89, 197, 204
Hotel *Holiday Inn* 94, 96, 100, 105,
107, 148, 158, 187

I

ideologija 31, 38, 177, 192
idilično 63, 156, 159, 162, 168, 174
Imaginacija 25, 62
imaginarni konstrukt 146

J

Jugoslavija 42-43, 80, 116, 178

K

kamuflaža 64
komunikacija 36-37, 70, 72, 75, 91,
177, 180,
komunikacioni model 52, 204

kontekst 12, 28, 30-31, 38, 53, 76, 83,
87, 90, 91, 113, 119, 137, 142, 174
kontraspomenik 125
Krvava bajka 88
kuća 9, 20, 39, 46, 56, 104, 107, 144
Kuća od plastike 7, 141, 144-145

L

ljudsko biće 10, 22-24, 29, 153, 175

M

memorija 62, 83, 90-91
memorija prostora 91
mesto 4, 6, 9-17, 20-22, 46, 51-52,
54-59, 61, 63-64, 68, 84-88, 94-96,
98, 103-104, 108, 126, 136, 138-
139, 142, 147, 150, 173, 174, 188-
198

N

nova praznina 120

O

odsustvo 38, 70, 73, 90, 107, 122,
138-139, 145
Olimpijada 95, 101, 106, 178
Olimpijski hotel 96, 106

P

Pahuljica 100
plastenik 141-145, 168
poetičko 4, 6, 11, 12, 14-17, 46-47,
49-50, 52, 153, 158, 173, 174-175
poetično 119, 156, 159, 163, 168
poetika 4, 12, 16, 31, 45-47, 113, 119
poezija 46-47
pogled 67, 75-76, 87, 90, 117, 136,
139, 195, 197
praznina 107, 112, 115, 117, 120, 126
priča prostora 24

promena 4, 17, 29, 30, 35-36, 41, 47,
62, 70, 83, 85, 87, 90, 143, 151,
157-158, 174-175, 181

prostor 4, 6-20, 22-25, 27, 29-31, 33-
42, 44, 46-55, 57-59, 61-64, 67-68,
70, 72-75, 77-78, 80-81, 83-84, 87,
90-91, 93, 99, 103, 104-105, 107,
112, 114-116, 119-120, 122, 124-
125, 127, 133-135, 137-147, 150-
151, 154, 156-159, 162, 165, 168,
170-171, 173-175, 180-182, 189,
193, 199

punctum 145

R

Radnički univerzitet 7, 127-130, 134,
136-137, 139, 140, 162, 179, 188,
194, 195-196, 206
Raspustilište 133, 191
ruševina 121-122

S

scenično 154, 156, 159, 161-162, 168
sećanje 4, 8, 14-16, 24-28, 30, 38, 42,
48, 53, 58, 62-63, 72, 79, 83, 87-89,
91, 93, 100, 114, 116, 125, 144,
146, 147, 171, 174-175, 178, 182
sećanje prostora 27, 53
sklonište 46-57, 58, 61-63, 104, 148,
165, 166
spomenik 84, 113-114, 117, 121, 124,
198,
Spomen-park Kragujevački oktobar
79, 84, 184
stalnost 4, 17, 29-30, 175
stanje 4, 9, 22, 28-30, 35, 40, 42, 44,
46, 52, 57, 59, 62-64, 70, 74-75, 77-
78, 87, 112, 116-117, 119, 123-124,
144, 145, 168, 174-175
stanje prostora 29-30, 174
studium 145
subjekat 20, 72, 76

šupljina 118

T

transformacija 4, 15, 36, 58, 121, 151,
173, 174

U

usamljeni prostor 78
utopija 7, 134, 140, 179

V

Veliki školski čas 84
Vučko 100-102

Z

zaborav 4, 6, 8, 16, 25-26, 28, 30, 91,
175, 178, 182
zajedništvo 77
Zapadna kapija Beograda 67
zaštita 21, 100, 142
značenje 13-14, 16, 1819, 21, 31, 34,
37-38, 42, 45, 47, 51, 57, 63, 70, 72,
74, 106, 116-118, 124, 135, 139,
142, 147, 174
znak 7, 42, 62, 70, 72, 74, 79, 101

XII

INDEKS IMENA

A

Amidžić, Isidora 111, 116-117, 183
Andrić, Milan 80, 84, 184
Antić, Ivan 80, 81, 184, 187
Antonić, Miroslav 101
Antonijo, Samaran, Huan (*Antonio Samaranch, Huan*) 98
Aristotel, 45, 176
Arnhamj, Rudolf (*Rudolf Arnheim*) 17, 22, 32-33, 114, 117, 126, 193
Asman, Jan (*Jan Assmann*) 26, 85, 86, 90, 176, 184

B

Bakal, Boris 70, 77, 93, 184
Bart, Rolan (*Barthes, Roland*) 8, 42, 141, 144, 145, 176
Bašlar, Gaston (*Bacherald, Gaston*) 8, 13, 17, 21, 24, 25, 46, 48, 49, 50, 54, 55, 62, 140, 145, 176, 185
Batler, Džudit 74
Bek, Džon (*Beck, John*) 58
Berger, Zijandin, Silvija (*Berger Zianddin, Silvia*) 59, 185
Bergner, Brus A. (*Bergner, Bruce A.*) 14, 19, 23, 127, 176
Bogdanović, Bogdan 74, 81, 103, 121, 125, 176, 192
Boromini, Frančesko (*Francesco Borromini*) 33
Boym, Svetlana 122, 123, 176, 185,
Brkić, Staniša 82, 177, 206, 216
Broz, Josip Tito 113, 206
Bruk, Piter (*Peter Brooke*) 29, 206

C

Ćirpanov, 127, 128, 135, 139, 179, 194, 195, 207

Cvetić, Mariela 25, 46, 177, 207

D

Dadić Dinulović, Tatjana 3, 12, 72, 82, 83, 87, 93, 107, 108, 183, 207, 217
David Zarić, Mia 105, 183, 207
Dedić, 139, 177, 207
Đergović, Joksimović, Zorica 140, 177, 207
Dinulović, Radivoje 38, 39, 49, 72, 82, 83, 87, 93, 104, 106, 107, 108, 177, 183, 185
Dobrović, Nikola 80, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 119, 181, 198, 207
Dragičević Šešić, Milena 131, 177, 207

F

Filipović, Vladimir 66, 177, 207
Francis, Mark 42, 186, 207
Fuko, Mišel 59, 186

G

Galičić, Nafa 98
Glid, Nandor 80
Grbović, Jovan 84

H

Hadžihasanović, Aziz 95, 100, 101, 178, 200, 208
Hamidović, Muhamed 98
Hamer, Luis (*Hammer, Louis*) 46, 186,
Hoking, Stiven (*Stephen Hawking*), 26, 208
Hočevanar, Meta 17, 23, 25, 61, 64, 88, 126, 139, 145, 178, 208

I

Ignjatović, Aleksandar 20, 66, 178, 208

J

Jang, 84, 125, 186, 208
Jerotić, 28, 178, 208
Jokić, 79, 80, 113, 178, 208

K

Kadijević, 66, 67, 68, 70, 78, 178, 196, 208
Kalvino, 32, 178, 208
Karakaš, 135, 191, 208
Karge, 83, 178, 192, 208
Kejdž, Džon, (*John Cage*), 126, 177
Kepler, Johan (*Johann Kepler*) 43, 208
Kirčer, Atanasijus (*Athanasius Kircher*) 43, 208
Klaić, Smiljan 80, 208
Koljanin, Milan 82, 209
Konstantinović, Dragana 117, 183, 209, 217
Kovačević, Bojan 118, 179, 198, 209
Kralj, Vladimir 47, 62, 63, 179, 209
Krunić, Spasoje 109, 110, 112, 181
Kulić, Vladimir 110, 111, 112, 179, 180, 183, 186, 209
Kuljić, Todor 14, 27, 125, 179, 187
Kurto, Nedžad 97, 100, 179, 209

L

Libeskind, Danijel (*Libeskind, Daniel*)107, 189, 209
Lič, Nil (*Leach, Neil*)21, 85, 209
Lips, Teodor (*Theodor Lipps*) 32, 209
Ljubenković, 128, 130, 132, 139, 179, 194, 195, 209
Lubarda, Petar 86, 209

M

Maksimović, 80, 88, 209
Mamford, 84, 209
Manojlović, 26, 80, 179, 187, 209
Maricki, 45, 209
Marinčić, 191, 209

Martinović, Marija 81, 84, 187, 209
Milićević, Slađana 72, 187, 209
Milinković, Marija R. 110, 119, 183
Misailović, 19, 27, 29, 40, 41, 46, 48, 49, 58, 61, 87, 88, 174, 180, 210
Mitrović, Mihajlo 66, 67, 68, 70, 78, 80, 96, 98, 107, 110, 178, 180, 187, 196, 210
Mor, Tomas (*Thomas Mor*) 63, 180

N

Nikolić, Miroslav 29, 47, 142, 180, 210
Nobekurt, Rene-Gustav (*Nobécourt, René-Gustave*)58, 180, 210
Norberg Šulc, Kristijan (*Christian Norberg Schulz*) 20, 23, 32, 33, 36, 39, 40, 63, 142, 143, 180, 193, 210

O

Olin, Margaret 75, 181, 210
Oukšot, Majkl (*Michael Oakeshott*) 22
Ože, Mark 56, 64, 188, 210

P

Palazma, Juhani (*Juhani Pallasmaa*) 23-24, 210
Paunović, Irena 82, 210
Perec, Georges 8, 134, 181, 210
Perović, Miloš R. 109-110, 112, 181, 198, 210
Pešterac, Aleksandra 1, 3, 68, 108,
Pešterac, Čedomir 141, 201, 210
194, 195, 196, 197, 198, 199, 200
Popović, Tanja, 181, 210
Portogezi, Paolo (*Paolo Potoghesi*) 33, 34, 193, 210

R

Radojević, Aleksandar 130, 188, 195, 211
Radović, Ranko 20, 30-31, 56, 74, 181
Raspopović, Ivanka 80-81, 211

Rosi, Aldo (*Aldo Rossi*) 20, 181, 211

S

Šahter, Danijel L. (*Schacterl, Danijel L.*) 26

Serdarević, 77, 98, 211

Sorić, Sven 115, 188, 211

Šper, Albert 121, 182, 211

Stanimirović, 144, 188, 211

Stead, Naomi 107, 189, 211

Stepančić, Igor 81, 82, 87, 189, 211

Stivenson, Debora 51, 54, 182, 211

Štraus, Ivan 66, 95, 96, 97, 98, 179, 182, 199, 211

Šušnjić, Đuro 26, 28, 182, 211

Šuvaković, Miško 12, 18, 42, 45, 66, 178, 182, 211

T

Tomić, Radivoje 80, 211

Trobec, Jože 101, 211

Tschumi, Bernard 21, 39, 106, 138, 182, 207

Tuan, Yi-Fu 52, 182, 189, 211

U

Umberto, Eko 36, 37, 53, 70, 72, 91, 177, 207

Uršić, Branko 98, 211

Uskoković, Sandra 77, 189, 211

V

Virilio, Pol (*Virilio, Paul*) 58, 90-91, 180, 182, 211

Vitić, Ivan 77, 78, 138, 197, 212

Vorhol, Endi (*Andy Warhol*) 101, 212

Vuds, Lebeus (*Lebeus Woods*), 123, 212

Vujaklija, Lazar 68, 212

Vukotić Lazar, Marta 112, 184, 212

Vuković, Radomir 101, 189, 212

XIII

BIOGRAFIJA

Aleksandra Č. Pešterac rođena je 13.07.1984. godine u Bečeju. Osnovnu školu i Gimnaziju je završila u Novom Sadu. Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam završila je 2010. godine i stekla zvanje Master inženjer arhitekture.

Tokom studiranja je učestvovala u nekoliko nacionalnih i međunarodnih konkursa iz oblasti arhitektonskog projektovanja. Za projekat *Souvenir Shop* kao koautor je nagrađena drugom nagradom na nacionalnom konkursu za idejno arhitektonsko rešenje prodavnice suvernira u Novom Sadu. Na međunarodnom konkursu za idejno rešenje uređenja tvrđave Kastel, kao koautor je nagrađena nagradom otkupa rada.

Doktorske studije je upisala 2010. godine na Departmanu za arhitekturu i urbanizam, Fakulteta tehničkih nauka. Tokom studiranja je učestvovala kao autor sa radom u okviru izložbe „Nevidljivi gradovi“, nagrađenom „Nagradom Ranka Radovića“ za 2013. godinu, u kategoriji televizijske emisije, izložbe ili multimedijalne prezentacije.

Aktivno učestvuje u nastavi na Departmanu za arhitekturu i urbanizam, Fakulteta tehničkih nauka, Univerziteta u Novom Sadu, kao demonstrator od 2008/2009. školske godine, na predmetima Arhitektonsko projektovanje 1 i 2 i Arhitektonsko projektovanje kompleksnih programa. Od januara 2011. godine zaposlena je na istom fakultetu, kao istraživač saradnik u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja „Tehničko-tehnološko stanje i potencijali objekata Domova kulture u Republici Srbiji“. Učestvovala je u međunarodnom TEMPUS projektu *„Development and implementation of courses for theatre technicians and stage managers“* (ScenTec; 2012- 2015). Od 2014. godine angažovana je i u nastavi na studijskim programima scenskog dizajna, na predmetima Uvod u studije scenskog dizajna, Dizajn scene 3 i 4, Arhitektura scene 3 i 4 i Dramaturgija prostora. Tokom rada u nastavi je učestvovala u brojnim izložbama i umetničkim projektima, gde je kao mentor vodila nekoliko studentskih radionica u oblasti arhitekture i scenskog dizajna. Autor je nekoliko objavljenih radova na međunarodnim konferencijama i u domaćim naučnim i stručnim časopisima.

Imenovana je 2015. godine u direktora Centra za scenski dizajn, arhitekturu i tehnologiju (Scen - OI STAT Centar Srbije). Iste godine je rukovodila pripremu i realizaciju nastupa Srbije na Praškom kvadrilenalu, koji je nagrađen Zlatnom medaljom za uspostavljanje dijaloga.

Stručni ispit za arhitektonsku struku položila je 2013. godine. Član je Inženjerske komore od 2015. godine i poseduje licencu odgovornog projektanta. Učestvovala je u izradi nekoliko arhitektonskih projekata kao projektant saradnik, među kojima su najznačajniji glavni arhitektonski projekat „Naučno-tehnološkog parka“ Univerziteta u Novom Sadu (deo FTN-a) i glavni projekat unutrašnjeg uređenja dela zgrade Narodnog pozorišta u Subotici, čije izgradnje su u toku. Član je i Društva arhitekata Novog Sada (DaNS).

Spisak naučnih, stručnih i stručno-umetničkih radova koji su objavljeni:

Pešterac, A.; Dimitrovska, D.; Stojić, M.: *The Aesthetics of Desolate Space, Revisions of Modern Aesthetics*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2015, str. 213-222, ISBN 978-86-7924-144-3 (Saopštenje s međunarodnog skupa štampanog u celini M33)

Pešterac, A.; Dimitrovska, D.: *Function of Desolate Space, Places and Technologies*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2014, str. 565-569, ISBN 978-86-7924-144-6 (Saopštenje s međunarodnog skupa štampanog u celini M33)

Pešterac, A.: *Dystopia in Architecture, On Architecture – Facing the Future, Strand*, Beograd, 2014, str. 765-772, ISBN 978-86-89111-06-4 (Saopštenje s međunarodnog skupa štampanog u celini M33)

Pešterac, A.; Brkić, A.; Pilipović, D.: *Cultural Houses and Cultural Centres: Terminology, Ideology and Cultural Policy, Architecture and Ideology*, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2012, str. 765-772, ISBN 978-86-7924-082-8 (Saopštenje s međunarodnog skupa štampanog u celini M33)

Pešterac, A.: *Breaking the Image of Urban Space, Scene Design – Between Profession, Art And Ideology*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, str. 140-148, ISBN 978-86-7892-463-7 (Saopštenje s međunarodnog skupa štampanog u celini M33)

Pešterac, A.; Dimitrovska, D.: *Potentials of Programme and Production of Polivalent Edificies in the Republic of Serbia: Pančevo and Zrenjanin Cultural Centre Case Study*, *INDIS*, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2012, str. 888-893, ISBN 978-86-7892-453-8 (Saopštenje s međunarodnog skupa štampanog u celini M33)

Pešterac, A.: *Dys-monuments: Remnants of ex-Yugoslav Space, Dystopia in Art*, *Art Out*, Bukurešt, 2016, Broj 50, str. 78-85, ISSN 2069-694 (Rad u časopisu nacionalnog značaja M52)

Pešterac, A.; Momirov, M.: *Programske i začenjske transformacije i analiza domova kulture kroz uticaj kulturalnog konteksta*, *Arhitektura i urbanizam*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2015, Broj 41, str. 7-14, ISSN 0354 – 6055 (Rad u vodećem časopisu nacionalnog značaja M51)

Konstantinović, D.; Zeković, M.; Pilipović, D.; **Pešterac, A.;** Žugić, V.; Mičkei, K.: *Poslovni inkubator Novi Sad, Laboratorija prostora*, Atanacković-Jeličić, J; Dadić-Dinulović, T. (ur.) , Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 2016, str. 46-47, ISBN 978-86-7892-910-6 (Izveden arhitektonski objekat - enterijer, prikazan na međunarodnoj izložbi SUA1.1)

XIV

PRILOG

UPITNIK- Istraživanje u okviru doktorske teze „Transformacija prostora u mesto: stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta“

Anketa je ANONIMNA i autor se obavezuje da će rezultate koristiti isključivo u naučne svrhe.

UPITNIK- Istraživanje u okviru doktorske teze „Transformacija prostora u mesto: stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta“

1. Pol:

- M
 Ž

2. Starost:

- 18-25 godina
 26-35 godina
 36-46 godina
 47-57 godina
 57 godina i više
 Drugo (navedite)

3. Mesto rođenja:

- Subotica
 Novi Sad
 Beograd
 Kragujevac
 Sarajevo
 Drugo (navedite)

4. Po zanimanju ste:

- student arhitekture
- student scenskog dizajna
- student enterijera
- arhitekta
- scenograf
- teoretičar umetnosti
- istoričar umetnosti
- ekonomista
- grafički dizajner
- elektroinženjer
- Drugo (navedite)

5. Označite u kom periodu ste studirali:

- 1963-1980
- 1980-1991
- 1991-1995
- 1995-2003
- 2003-2017
- Drugo (navedite)

6. Mesto stanovanja tokom studiranja:

- Novi Sad
- Beograd
- Kragujevac
- Sarajevo
- Drugo (navedite)

7. Tokom života menjao/la sam mesto boravka sledeći broj puta:

- dva
- tri
- četiri
- pet
- više od pet
- nisam menjao/la mesto boravka
- Drugo (navedite)

8. Da li ste više vezani za mesto rođenja ili mesto stanovanja?

- Više sam vezan za mesto rođenja.
- Više sam vezan za mesto stanovanja.
- Podjednako sam vezan za oba mesta.
- Nisam vezan ni za mesto rođenja ni za mesto stanovanja.
- Ne znam.
- Drugo (navedite)

9. Da li ste u periodu detinjstva bili vezani za rodno mesto?

- da, veoma
- da, uglavnom
- i da i ne
- uglavnom nisam
- uopšte nisam

10. Da li ste sada vezani za rodno mesto?

- da, veoma
- da, uglavnom
- i da i ne
- uglavnom nisam
- uopšte nisam

11. Da li je Vaša profesionalna orijentacija uticala na način kako doživljavate prostor?

- da, veoma
- da, uglavnom
- i da i ne
- uglavnom ne
- uopšte ne

12. Da li je Vaše životno iskustvo uticalo na način kako doživljavate prostor?

- da, veoma
- da, uglavnom
- i da i ne
- uglavnom ne
- uopšte ne

13. Da li je u Vašem životu bilo promena u doživljaju prostora u kom ste živeli?

- da, u značajnoj meri
- da, delimično
- i da i ne
- uglavnom ne
- uopšte ne

14. Da li je u Vašem životu bilo promena u doživljaju prostora u kom sada živite?

- da, u značajnoj meri
- da, delimično
- i da i ne
- uglavnom ne
- uopšte ne

15. Na doživljaj prostora u kome živimo imaju veliki uticaj pozitivni ili negativni događaji i iskustvo?

- uopšte se ne slažem
- ne slažem se
- neodlučan sam
- slažem se
- potpuno se slažem

16. Da li se tokom vremena menjao doživljaj prostora u kom živite ili ste živeli, u odnosu na pozitivne ili negativne događaje i iskustva?

- da, veoma
- da, uglavnom
- uopšte se nije menjao
- uglavnom se nije menjao
- ne znam

17. Prelomni događaji koji su na Vas imali pozitivan uticaj, desili su se na (možete označiti više odgovora):

- ličnom emotivnom planu
- ličnom životnom planu
- profesionalnom planu
- opštem planu (promene u društvu)

18. Prelomni događaji koju su na Vas imali negativan uticaj, desili su se na (možete označiti više odgovora):

- ličnom emotivnom planu
- ličnom životnom planu
- profesionalnom planu
- opštem planu (promene u društvu)

Sledeća grupa pitanja se odnosi na Spomen-muzej "21. oktobar", koji se nalazi u okviru Spomen-parka "Kragujevački oktobar" u Kragujevcu. Ukoliko niste upoznati sa ovim objektom, molim Vas pređite na pitanje br. 26.

19. Za Spomen-muzej "21. oktobar" u Kragujevcu znam:

- video/la sam objekat uživo
- iz medija, preko televizije
- iz medija, preko fotografije
- čuo/la sam o objektu na predavanju
- čuo/la sam o objektu od poznanika
- Drugo (navedite)

20. Da li ste posetili Spomen-muzej "21. oktobar" u Kragujevcu?

- da
- video/la sam ga uživo, ali nisam ulazio/la u objekat
- ne

21. Objekat ste posetili:

- pre nove stalne izložbene postavke
- nakon izmene stare stalne izložbene postavke
- pre i nakon izmene stare izložbene postavke
- nisam posetio/la objekat

22. Zašto ste posetili ovaj objekat? (možete označiti više odgovora)

- iz profesionalnih razloga
- iz ličnih razloga
- bez razloga
- u okviru odlaska na školsku ekskurziju
- zanimala me je istorija tog prostora
- nisam posetio/la objekat
- Drugo (navedite)

23. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- emotivno
- poetično
- katarzično
- traumatično
- dramatično
- stravično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la nikakav doživljaj
- Drugo (navedite)

24. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- emotivno
- poetično
- katarzično
- traumatično
- dramatično
- stravično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

25. Prostor Spomen-muzeja "21. oktobar" u Kragujevcu na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- arhitektura prostora ima snažan karakter
- izložbena postavka ima snažan karakter
- memorija prostora ima snažan karakter
- prostor konstruiše priču
- evocira sećanja iz prošlosti
- na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor
- nije imao nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

Sledeća grupa pitanja se odnosi na kompleks nekadašnjeg Državnog sekretarijata za narodnu odbranu (danas zgrada Generalštaba Vojske Srbije i Ministarstva odbrane u Beogradu). U daljem tekstu, naziv Generalštaba će biti upotrebljen za označavanje celokupnog kompleksa. Ukoliko niste upoznati sa ovim objektom, molim Vas pređite na pitanje br. 35.

26. Za Generalštab u Beogradu znam:

- video/la sam objekat uživo
- iz medija, preko televizije
- iz medija, preko fotografije
- čuo/la sam o objektu na predavanju
- čuo/la sam o objektu od poznanika
- Drugo (navedite)

27. Da li ste posetili Generalštab?

- da
- video/la sam ga uživo, ali nisam ulazio/la u objekat
- ne

28. Objekat ste posetili/videli:

- pre NATO bombardovanja
- nakon NATO bombardovanja
- i pre i posle NATO bombardovanja

29. Zašto ste posetili ovaj objekat? (možete označiti više odgovora)

- iz ličnih razloga
- iz profesionalnih razloga
- bez razloga
- zanimala me je istorija objekta
- zanimalo me je izgled objekta nakon NATO bombardovanja
- nisam posetio/la ovaj objekat
- Drugo (navedite)

30. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta pre NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

31. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta nakon NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

32. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta pre NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

33. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta nakon NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

34. Zgrada Generalštaba na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- spoljašnji izgled objekta ima snažan karakter
- promena spoljašnjeg izgleda objekta evocira sećanja iz prošlosti
- prostor konstruiše priču
- evocira sećanja na NATO bombardovanje
- evocira sećanje na bivšu Jugoslaviju
- deluje kao spomenik
- na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor
- nije imalo nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

Sledeća grupa pitanja odnosi se na objekat hotela *Holiday Inn* u Sarajevu. Ukoliko niste upoznati sa ovim objektom, molim Vas pređite na pitanje br. 43.

35. Za hotel *Holiday Inn* u Sarajevu znam:

- iz medija, preko televizije
- iz medija, preko fotografije
- posetio/la sam ga
- video/la sam ga uživo, ali nisam ulazio/la u objekat
- čuo/la sam o objektu na predavanju
- čuo/la sam o objektu od poznanika
- Drugo (navedite)

36. Hotel *Holiday Inn* u Sarajevu ste posetili:

- pre rata
- posle rata
- i pre i posle rata
- nisam ga nikad posetio/la

37. Zašto ste posetili ovaj objekat? (možete označiti više odgovora)

- iz ličnih razloga
- iz profesionalnih razloga
- bez razloga
- zanimala me je istorija objekta
- nisam posetio/la objekat
- Drugo (navedite)

38. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta pre rata? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

39. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta nakon rata? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

40. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta pre rata? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

41. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta nakon rata? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

42. Hotel *Holiday Inn* u Sarajevu na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- unutrašnji prostor ima snažan karakter
- memorija prostora ima snažan karakter
- prostor konstruiše priču
- evocira sećanja na rat
- evocira sećanja na Zimske olimpijske igre 1984. godine
- evocira sećanja na raspad Jugoslavije
- na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor
- nije imalo nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

Sledeća grupa pitanja se odnosi na stambeno poslovni centar "Geneks" u Novom Beogradu. U daljem tekstu, naziv Geneks kula će biti upotrebljen za označavanje tog objekta. Ukoliko niste upoznati sa ovim objektom, molim Vas pređite na pitanje br. 48.

43. Za Geneks kulu u Beogradu znam:

- iz medija, preko televizije
- iz medija, preko fotografije
- posetio/la sam objekat
- video/la sam objekat uživo, ali nisam ulazio/la unutra
- čuo/la sam o objektu na predavanju
- čuo/la sam o objektu od poznanika
- Drugo (navedite)

44. Zašto ste posetili Geneks kulu? (možete označiti više odgovora)

- iz ličnih razloga
- iz profesionalnih razloga
- bez razloga
- živim u tom objektu
- zanimala me je istorija objekta
- nisam posetio/la objekat
- Drugo (navedite)

45. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

46. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

47. Geneks kula na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- izgled objekta ima snažan karakter
- unutrašnji prostor ima snažan karakter
- prostor konstruiše priču
- evocira sećanja na bivšu Jugoslaviju
- poseća na skulpturu
- podseća na reklame
- na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor
- nije imalo nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

Sledeća grupa pitanja se odnosi na objekat Radničkog univerziteta u Novom Sadu. Ukoliko niste upoznati sa ovim objektom, molim Vas pređite na pitanje br. 56.

48. Za objekat Radničkog univerziteta znam:

- iz medija, preko televizije
- iz medija, preko fotografije
- posetio/la sam objekat
- video/la sam objekat uživo, ali nisam ulazio/la
- čuo/la sam o objektu na predavanju
- čuo/la sam o objektu od poznanika

49. Da li ste posetili Radnički univerzitet?

- Da, pre nego što je objekat izgoreo.
- Da, nakon što je objekat izgoreo.
- I pre i nakon što je objekat izgoreo.
- Nisam nikad posetio/la objekat, ali sam ga video/la spolja pre nego što je izgoreo.
- Nisam nikad posetio/la objekat, ali sam ga video/la spolja nakon što je izgoreo.
- Nisam nikad posetio/la objekat, ali sam ga video/la spolja i pre i nakon što je izgoreo.

50. Objekat ste posetili: (možete označiti više odgovora)

- iz ličnih razloga
- iz profesionalnih razloga
- bez razloga
- zanimala me je istorija objekta
- zanimalo me je izgled objekta nakon požara
- nisam posetio/la objekat
- Drugo (navedite)

51. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta pre požara? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

52. Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta nakon požara? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- Drugo (navedite)

53. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta pre požara? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

54. Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta nakon požara? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam bio/la unutra
- Drugo (navedite)

55. Radnički univerzitet na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- prostor spolja ima snažan karakter
- prostor unutra ima snažan karakter
- prostor konstruiše priču
- transparentnost prostora, kao posledica požara, ima snažan karakter
- memorija prostora ima snažan karakter
- podseća na tragediju
- evocira sećanja iz prošlosti
- na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor
- nije imalo nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

Sledeća grupa pitanja odnosi se na tipologiju atomskog skloništa.

56. Da li ste nekada posetili atomsko sklonište, ili neki drugi prostor koji je vršio tu funkciju?

- da, usled rata
- da, u mirnodopskim uslovima
- usled rata i u mirnodopskim uslovima
- ne
- Drugo (navedite)

57. Kakav ste imali doživljaj dok ste boravili u skloništu? (možete označiti više odgovora)

- idiličan
- katarzičan
- dramatičan
- poetičan
- stravičan
- traumatičan
- sceničan
- narativan
- nisam imao/la doživljaj
- nisam nikada bio/la u skloništu
- Drugo (navedite)

58. Kako sada doživljavate prostor skloništa? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao doživljaj
- nisam nikada bio u skloništu
- Drugo (navedite)

59. Prostor skloništa na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- evocira sećanja iz prošlosti
- podseća na rat
- podseća na NATO bombardovanje
- podseća na detinjstvo
- na osnovu tuđem iskustva sam doživeo/la prostor
- nema nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

Sledeća grupa pitanja odnosi se na plastenik, zaštićeni prostor, koji služi kao improvizovana bašta za uzgajanje različitih biljnih vrsta.

60. Da li ste nekada videli plastenik?

- da, iz medija preko televizije
- da, iz medija preko fotografije
- da, zato što imam baštu
- da, zato što sam imao baštu
- da, zato što znam nekoga ko ima baštu
- da, slučajno
- nisam nikada
- Drugo (navedite)

61. Plastenik ste videli:

- u ruralnoj sredini
- u urbanoj sredini
- u ruralnoj i u urbanoj sredini
- nisam nikada video/la plastenik
- Drugo (navedite)

62. Kako ste doživeli platenik u ruralnoj sredini? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam nikada video/la platenik u seoskoj sredini
- Drugo (navedite)

63. Kako ste doživeli platenik u urbanoj sredini? (možete označiti više odgovora)

- idilično
- katarzično
- dramatično
- poetično
- stravično
- traumatično
- scenično
- narativno
- nisam imao/la doživljaj
- nisam nikada video/la platenik u urbanoj sredini
- Drugo (navedite)

64. Plastenik ima na Vas dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

- označava sredstvo za snabdevanje izvora hrane
- označava vezu čoveka sa prirodom i okruženjem
- označava prostor u kome nastaje život
- evocira sećanja iz prošlosti i budi nostalgiju u vama
- asocira na vezu sa poreklom i istorijom
- prostor ima snažan karakter zbog ruralne sredine u kojoj se nalazi
- prostor ima snažan karakter zbog urbane sredine u kojoj se nalazi
- prostor ima snažan karakter zbog konteksta u kojem je nastao
- na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor
- nema nikakvo dejstvo na mene
- Drugo (navedite)

65. Da li postoji neki prostor koji je za Vas posebno značajan?

- da
 ne

66. Taj prostor je:

- prostor u kome ste bili
 prostor u kome nikada niste bili
 prostor koji ste videli spolja, ali niste bili unutra
 Drugo (navedite)

67. Gde se nalazi taj prostor?

- U gradu u kom sam rođen.
 U gradu u kom živim.
 U gradu u kom sam rođen i u kom živim.
 U gradu u kom nisam ni rođen i u kom ne živim.
 Drugo (navedite)

68. Za koji period života je vezan taj prostor?

- period detinjstva
 period odrastanja
 period zrelosti

69. Molim Vas navedite taj prostor:

- stan u kom živim
- kuća u kojoj živim
- stan u kom sam živeo/la
- kuća u kojoj sam živeo/la
- virtuelni prostor
- imaginarni prostor
- Drugo (navedite)

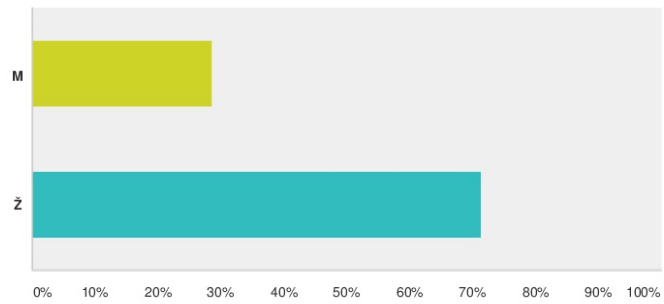
Hvala na izdvojenom vremenu.

Aleksandra Pešterac

UPITNIK- Istraživanje u okviru doktorske teze „Transformacija prostora u mesto: stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta“

Q1 Pol:

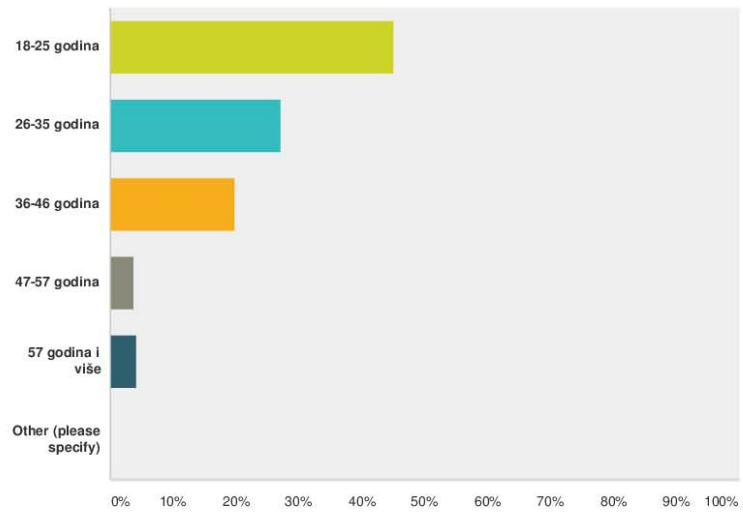
Answered: 286 Skipped: 4

Answer Choices	Responses	Count
M	28.67%	82
Ž	71.33%	204
Total		286

Q2 Starost:

Answered: 288 Skipped: 2

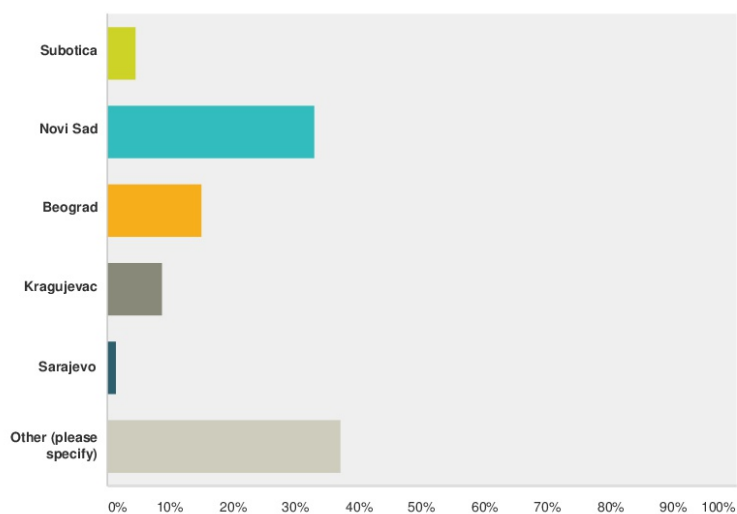

Answer Choices	Responses
18-25 godina	45.14% 130
26-35 godina	27.08% 78
36-46 godina	19.79% 57
47-57 godina	3.82% 11
57 godina i više	4.17% 12
Other (please specify)	0.00% 0
Total	288

#	Other (please specify)	Date
	There are no responses.	

Q3 Mesto rođenja:

Answered: 285 Skipped: 5

Answer Choices	Responses
Subotica	4.56% 13
Novi Sad	32.98% 94
Beograd	15.09% 43
Kragujevac	8.77% 25
Sarajevo	1.40% 4
Other (please specify)	37.19% 106
Total	285

#	Other (please specify)	Date
1	Sombor	6/21/2017 3:57 PM
2	Čapljina	6/19/2017 11:15 AM
3	Smederevo	6/16/2017 11:18 PM
4	Pristina	6/13/2017 6:46 PM
5	vukovar	6/12/2017 4:00 PM
6	Arandjelovac	6/12/2017 3:15 PM
7	Podgorica	6/12/2017 3:11 PM
8	Podgorica	6/12/2017 2:44 PM
9	Kikinda	6/12/2017 2:26 PM
10	Valjevo	6/12/2017 1:11 PM
11	Kučanci, R. Hrvatska	6/11/2017 11:20 PM
12	Petrovac	6/11/2017 9:44 AM
13	Loznica	6/10/2017 9:26 PM

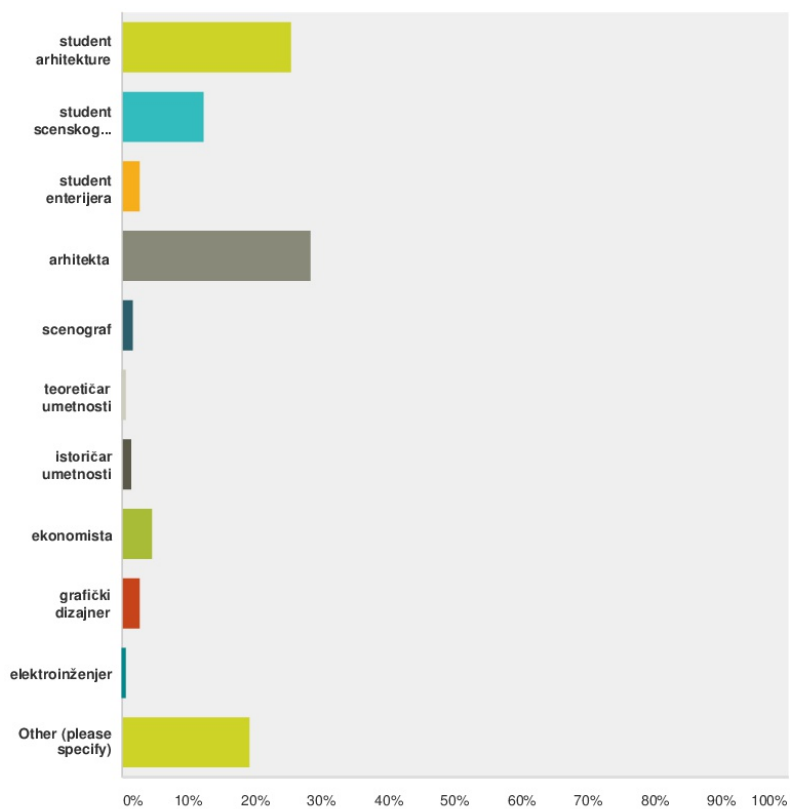
14	Mostar	6/10/2017 8:51 PM
15	Loznica	6/10/2017 12:17 PM
16	Zrenjanin	6/9/2017 9:25 PM
17	Senta	6/9/2017 8:39 PM
18	Kikinda	6/9/2017 3:11 PM
19	Vranje	6/9/2017 3:09 PM
20	Trebinje	6/9/2017 3:05 PM
21	kraljevo	6/9/2017 12:13 PM
22	Loznica	6/9/2017 9:10 AM
23	užice	6/9/2017 8:36 AM
24	Beč	6/9/2017 8:31 AM
25	Pula, Hrvatska	6/9/2017 7:50 AM
26	Zrenjanin	6/9/2017 5:34 AM
27	Zrenjanin	6/9/2017 1:39 AM
28	Zajecar	6/9/2017 12:35 AM
29	Ruma	6/9/2017 12:15 AM
30	Backa Topola	6/9/2017 12:15 AM
31	Doboj	6/9/2017 12:14 AM
32	Loznica	6/9/2017 12:10 AM
33	Bor	6/8/2017 11:46 PM
34	Sremska Mitrovica	6/8/2017 11:42 PM
35	Žabalj	6/8/2017 11:25 PM
36	Loznica	6/8/2017 11:24 PM
37	sremska mitrovica	6/8/2017 11:20 PM
38	Šabac	6/8/2017 11:18 PM
39	Trebinje	6/8/2017 11:16 PM
40	sremska mitrovica	6/8/2017 11:15 PM
41	Uzice	6/8/2017 11:14 PM
42	Pozarevac	6/8/2017 11:02 PM
43	Zrenjanin	6/8/2017 8:13 PM
44	Jagodina	6/8/2017 4:50 PM
45	Priboj	6/8/2017 4:11 PM
46	Cetinje	6/8/2017 4:03 PM
47	Bačka Topola	6/8/2017 3:56 PM
48	plav, cma gora	6/8/2017 3:30 PM
49	paraćin	6/8/2017 1:47 PM
50	Kotor	6/8/2017 11:20 AM
51	Gornji Milanovac	6/8/2017 10:29 AM
52	Zvornik	6/8/2017 8:50 AM
53	Bjelušine	6/8/2017 7:10 AM
54	Zrenjanin	6/8/2017 12:39 AM
55	Šabac	6/8/2017 12:13 AM
56	Kraljevo	6/7/2017 11:40 PM
57	Loznica	6/7/2017 10:59 PM

58	BAČKA PALANKA	6/7/2017 10:57 PM
59	Smederevo	6/7/2017 10:27 PM
60	Krusevac	6/7/2017 9:01 PM
61	Gornji Milanovac	6/7/2017 7:42 PM
62	Bitolj, Makedonija	6/7/2017 7:34 PM
63	Berane	6/7/2017 6:36 PM
64	Kovin	6/7/2017 4:27 PM
65	Dubrovnik	6/7/2017 4:26 PM
66	Sombor	6/7/2017 3:38 PM
67	Zrenjanin	6/7/2017 2:55 PM
68	Senta	6/7/2017 2:12 PM
69	Novi Pazar	6/7/2017 2:11 PM
70	Kikinda	6/7/2017 1:52 PM
71	Mostar	6/7/2017 1:37 PM
72	Bačka Palanka	6/7/2017 1:23 PM
73	Loznica	6/7/2017 1:06 PM
74	Vrbas	6/7/2017 12:15 PM
75	Брчко	6/7/2017 11:24 AM
76	Zaječar	6/7/2017 5:41 AM
77	Zenica	6/6/2017 8:30 PM
78	Užice	6/6/2017 4:25 PM
79	Zvornik	6/6/2017 4:10 PM
80	Gračac (Republika Hrvatska)	6/6/2017 3:40 PM
81	Niksic	6/6/2017 3:12 PM
82	Podgorica	6/6/2017 3:12 PM
83	Zagreb	6/6/2017 2:27 PM
84	Sombor	6/6/2017 1:39 PM
85	Vrbas	6/6/2017 1:35 PM
86	Vukovar	6/6/2017 1:29 PM
87	Sombor	6/6/2017 1:05 PM
88	Segedin, Madjarska	6/6/2017 12:44 PM
89	Loznica	6/6/2017 12:37 PM
90	Uzice	6/6/2017 12:10 PM
91	Čačak	6/6/2017 12:02 PM
92	Travnik	6/6/2017 11:45 AM
93	Tuzla	6/6/2017 11:13 AM
94	Odzaci	6/6/2017 10:33 AM
95	Зрењанин	6/6/2017 10:15 AM
96	Paraćin	6/6/2017 10:09 AM
97	Čuprija	6/6/2017 9:59 AM
98	Kraljevo	6/6/2017 9:51 AM
99	Moskva	6/6/2017 9:51 AM
100	Majdanpek	6/6/2017 9:20 AM
101	Bijelo Polje	6/6/2017 9:12 AM

102	Uzice	6/6/2017 9:08 AM
103	Zrenjanin	6/6/2017 8:55 AM
104	Vrbasu	6/6/2017 8:19 AM
105	Tuzla	6/5/2017 10:40 PM
106	Bečej	6/5/2017 5:27 PM

Q4 Po zanimanju ste:

Answered: 286 Skipped: 4

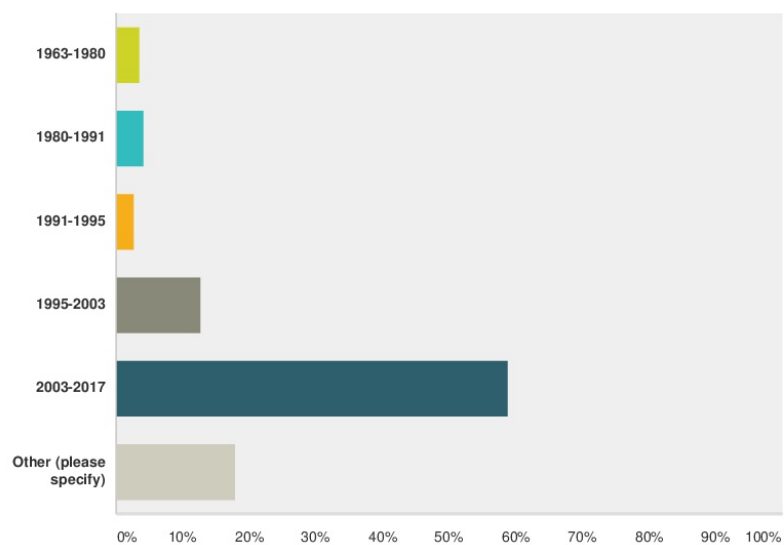
Answer Choices	Responses	
student arhitekture	25.52%	73
student scenskog dizajna	12.24%	35
student enterijera	2.80%	8
arhitekta	28.32%	81
scenograf	1.75%	5
teoretičar umetnosti	0.70%	2
istoričar umetnosti	1.40%	4
ekonomista	4.55%	13
grafički dizajner	2.80%	8
elektroinženjer	0.70%	2
Other (please specify)	19.23%	55
Total		286

#	Other (please specify)	Date
1	Grafički inženjer	6/21/2017 11:29 AM
2	diplomirani pravnik	6/16/2017 11:18 PM
3	Diplomirani inženjer tehnologije	6/15/2017 9:20 PM
4	Kulturološkinja	6/12/2017 12:43 PM
5	profesor	6/11/2017 9:44 AM
6	Novinar	6/10/2017 9:26 PM
7	operater na kompjuteru	6/10/2017 8:09 PM
8	Profesor pedagogije	6/9/2017 11:21 PM
9	Penzioner	6/9/2017 11:09 PM
10	Filolog	6/9/2017 4:26 PM
11	grafički inženjer	6/9/2017 3:11 PM
12	Filolog hispanista	6/9/2017 3:09 PM
13	knjižničar za inicijalnu obradu Biblioteke SANU	6/9/2017 10:53 AM
14	marketing menadžer	6/9/2017 8:36 AM
15	Novinar	6/9/2017 8:28 AM
16	Vizuelna umjetnica	6/9/2017 12:00 AM
17	Student master studija - Digitalne tehnike, dizajn i produkcija u arhitekturi i urbanizmu	6/8/2017 11:46 PM
18	Profesor lingvistike	6/8/2017 8:13 PM
19	Geo-fizicar	6/8/2017 5:46 PM
20	Student hemije	6/8/2017 5:42 PM
21	Glumac	6/8/2017 5:36 PM
22	Senior BIM project manager	6/8/2017 3:56 PM
23	bibliotekar	6/8/2017 3:26 PM
24	producent	6/8/2017 2:43 PM
25	hemičar	6/8/2017 11:52 AM
26	profesor francuskog jezika i književnosti	6/8/2017 11:20 AM
27	profesor francuskog jezika i književnosti	6/8/2017 10:37 AM
28	bibliotekar	6/8/2017 10:29 AM
29	redovni profesor Grafičko inženjerstvo i dizajn	6/8/2017 7:10 AM
30	Student unutrašnje arhitekture	6/7/2017 11:40 PM
31	Student turizma i hotelijerstva	6/7/2017 9:01 PM
32	Grafički inženjer	6/7/2017 7:42 PM
33	arhitekta i scenograf	6/7/2017 7:34 PM
34	prof.	6/7/2017 6:25 PM
35	Grafički inženjer i dizajner	6/7/2017 4:26 PM
36	diplomirani hemičar - master	6/7/2017 1:52 PM
37	Graficki inženjer	6/7/2017 1:37 PM
38	docent grafičkog inženjerstva	6/7/2017 1:06 PM
39	Visual merchandiser	6/7/2017 11:05 AM
40	Doktor tehničkih nauka, Grafičko inženjerstvo i dizajn	6/7/2017 10:43 AM
41	3D Modelar	6/6/2017 4:26 PM
42	Inženjer organizacionih nauka	6/6/2017 3:02 PM
43	dipl.psiholog	6/6/2017 12:10 PM

44	Doktorant scenski dizajn	6/6/2017 11:13 AM
45	Reditelj	6/6/2017 10:58 AM
46	umetnik	6/6/2017 10:48 AM
47	student matematike	6/6/2017 10:18 AM
48	kustos, istoricar	6/6/2017 9:51 AM
49	politikolog	6/6/2017 9:51 AM
50	umetnik	6/6/2017 9:20 AM
51	Arhitekta i doktorant na studijama scenskog dizajna	6/6/2017 9:17 AM
52	Fizičar	6/6/2017 9:11 AM
53	koordinator za logisticke poslove	6/6/2017 9:08 AM
54	Fotograf	6/6/2017 8:34 AM
55	pravnik	6/6/2017 7:30 AM

Q5 Označite u kom periodu ste studirali :

Answered: 284 Skipped: 6

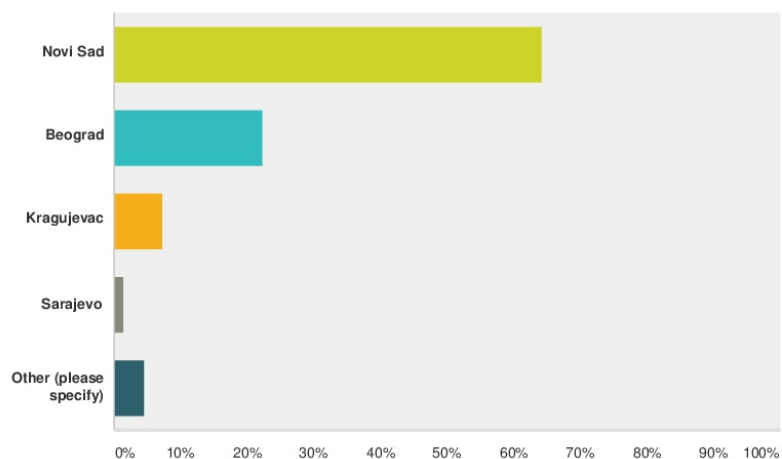
Answer Choices	Responses	
1963-1980	3.52%	10
1980-1991	4.23%	12
1991-1995	2.82%	8
1995-2003	12.68%	36
2003-2017	58.80%	167
Other (please specify)	17.96%	51
Total		284

#	Other (please specify)	Date
1	2000-2006	6/21/2017 11:29 AM
2	studije u toku.	6/17/2017 1:27 PM
3	2016-	6/12/2017 7:01 PM
4	2016/2017	6/12/2017 4:00 PM
5	2016-2020	6/12/2017 2:26 PM
6	1999-2014	6/12/2017 12:43 PM
7	Nisam studirao	6/9/2017 11:09 PM
8	2016- i jos traje	6/9/2017 3:05 PM
9	2001-2010	6/9/2017 12:13 PM
10	2016/2017	6/9/2017 9:10 AM
11	2016+	6/9/2017 8:31 AM
12	Još uvek studiram	6/9/2017 7:56 AM
13	2016	6/9/2017 3:36 AM

14	2016-	6/9/2017 12:14 AM
15	2002-2017	6/9/2017 12:00 AM
16	2016-2021 (nadam se :)	6/8/2017 11:25 PM
17	2016	6/8/2017 11:24 PM
18	2016-	6/8/2017 11:20 PM
19	2016-	6/8/2017 11:18 PM
20	pocetak studija 2016	6/8/2017 11:18 PM
21	2016-	6/8/2017 11:16 PM
22	1999-2005	6/8/2017 11:14 PM
23	2016	6/8/2017 11:12 PM
24	2014-2018	6/8/2017 11:11 PM
25	2017-	6/8/2017 11:11 PM
26	Trenutno studiram	6/8/2017 5:42 PM
27	2011-2017	6/8/2017 3:30 PM
28	2001-2007	6/8/2017 11:20 AM
29	2001-2005	6/8/2017 10:37 AM
30	studiram trenutno	6/8/2017 9:05 AM
31	2013-2017	6/8/2017 6:44 AM
32	Idalje studiram	6/8/2017 12:39 AM
33	1993-2003	6/7/2017 9:20 PM
34	2000-2006 integrisane master studije, 2006-2012 doktorske studije	6/7/2017 4:26 PM
35	1999-2004	6/7/2017 1:37 PM
36	1998-2016	6/7/2017 1:08 PM
37	Od 2016	6/7/2017 12:15 PM
38	2001-2007	6/7/2017 12:09 PM
39	1988 ~1996	6/6/2017 10:24 PM
40	2015-2021	6/6/2017 4:10 PM
41	2000-2005	6/6/2017 2:27 PM
42	2000-2005	6/6/2017 2:11 PM
43	1999-2006	6/6/2017 1:39 PM
44	2015- na dalje	6/6/2017 1:35 PM
45	2014..	6/6/2017 12:48 PM
46	2014-2018	6/6/2017 12:44 PM
47	1993 - 2000 (osnovne + magistarske)	6/6/2017 10:48 AM
48	1998-2006	6/6/2017 10:21 AM
49	1999-2005	6/6/2017 9:17 AM
50	2001-2006	6/6/2017 8:55 AM
51	2002-2008	6/5/2017 10:40 PM

Q6 Mesto stanovanja tokom studiranja:

Answered: 286 Skipped: 4

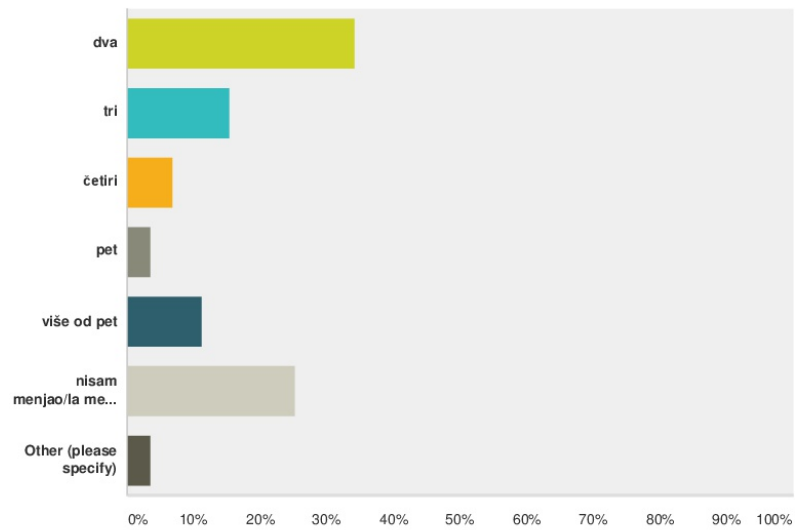

Answer Choices	Responses	
Novi Sad	64.34%	184
Beograd	22.38%	64
Kragujevac	7.34%	21
Sarajevo	1.40%	4
Other (please specify)	4.55%	13
Total		286

#	Other (please specify)	Date
1	Bački Jarak	6/14/2017 9:36 PM
2	Novi Sad/Milano	6/10/2017 7:24 PM
3	Banja Luka	6/9/2017 12:10 AM
4	Beograd i Novi Sad	6/8/2017 11:46 PM
5	Žabalj	6/8/2017 11:25 PM
6	Šabac	6/8/2017 11:18 PM
7	Beocin	6/8/2017 11:18 PM
8	Vrnjacka Banja	6/7/2017 9:01 PM
9	Moskva	6/6/2017 4:26 PM
10	Inostranstvo	6/6/2017 11:13 AM
11	njujork	6/6/2017 10:54 AM
12	Pariz	6/6/2017 9:51 AM
13	Petrovaradin	6/6/2017 9:17 AM

Q7 Tokom života menjao/la sam mesto boravka sledeći broj puta:

Answered: 286 Skipped: 4

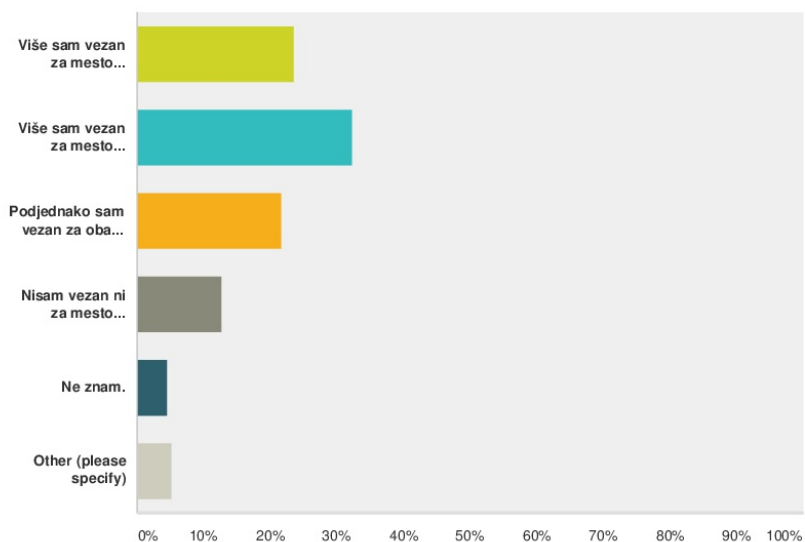

Answer Choices	Responses
dva	34.27% 98
tri	15.38% 44
četiri	6.99% 20
pet	3.50% 10
više od pet	11.19% 32
nisam menjao/la mesto boravka	25.17% 72
Other (please specify)	3.50% 10
Total	286

#	Other (please specify)	Date
1	Jednom	6/17/2017 10:21 AM
2	Jednom	6/12/2017 12:43 PM
3	jednom	6/9/2017 3:05 PM
4	jednom, iz rodnog u mesto studija	6/9/2017 12:13 PM
5	jednom	6/9/2017 7:48 AM
6	10	6/8/2017 12:39 AM
7	jednom	6/6/2017 4:30 PM
8	Četrnaest puta.	6/6/2017 12:48 PM
9	3 stana (lokacije / opštine) u Beogradu + 1 selo	6/6/2017 10:21 AM
10	Jednom	6/6/2017 8:55 AM

Q8 Da li ste više vezani za mesto rođenja ili mesto stanovanja?

Answered: 285 Skipped: 5

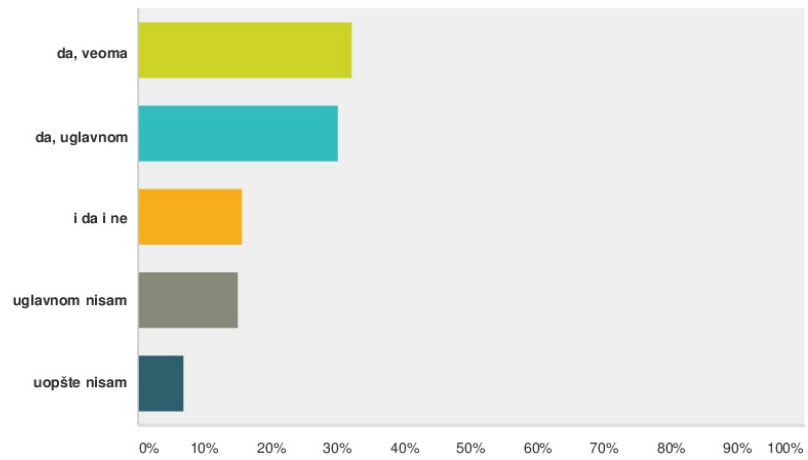
Answer Choices	Responses
Više sam vezan za mesto rođenja.	23.51% 67
Više sam vezan za mesto stanovanja.	32.28% 92
Podjednako sam vezan za oba mesta.	21.75% 62
Nisam vezan ni za mesto rođenja ni za mesto stanovanja.	12.63% 36
Ne znam.	4.56% 13
Other (please specify)	5.26% 15
Total	285

#	Other (please specify)	Date
1	Stanujem u mestu rođenja, tako da ne mogu da dam odgovor na ovo pitanje.	6/12/2017 12:43 PM
2	nisam vezan za mesto rođenja, ali sam vezan za mesto stanovanja i prethodno boravište	6/10/2017 9:26 PM
3	vezana za mesto stanovanja (iz perspektive ulice, detinjstva a ne samog stana), ali cesto proganjaju snovi prethodnog mesta stanovanja (u smislu samog stana tj. kuce).	6/10/2017 1:02 PM
4	Mesto rođenja mi je mesto stanovanja	6/9/2017 10:53 AM
5	Živim u mestu u kom sam se rodila	6/9/2017 9:12 AM
6	Za mjesto u kome sam odrasla	6/9/2017 8:31 AM
7	Mesto rođenja i stanovanja mi je isto	6/8/2017 11:25 PM
8	ŠABAC	6/8/2017 11:18 PM
9	Mesto rođenja i stanovanja je isto	6/8/2017 11:10 PM
10	Isto je mesto rođenja i boravka	6/8/2017 5:42 PM
11	Mesto rođenja i mesto stanovanja su isto mesto za koje sam veoma vezana	6/6/2017 10:24 PM

12	mesto rođenja i stanovanja su mi ista	6/6/2017 11:07 AM
13	Mesto rođenja i stanovanja mi je isto.	6/6/2017 10:22 AM
14	Za mesto gde sam odrasla - Sombor	6/6/2017 10:09 AM
15	u istom gradu sam se rodila i stanujem	6/6/2017 9:18 AM

Q9 Da li ste u periodu detinjstva bili vezani za rodno rođenja?

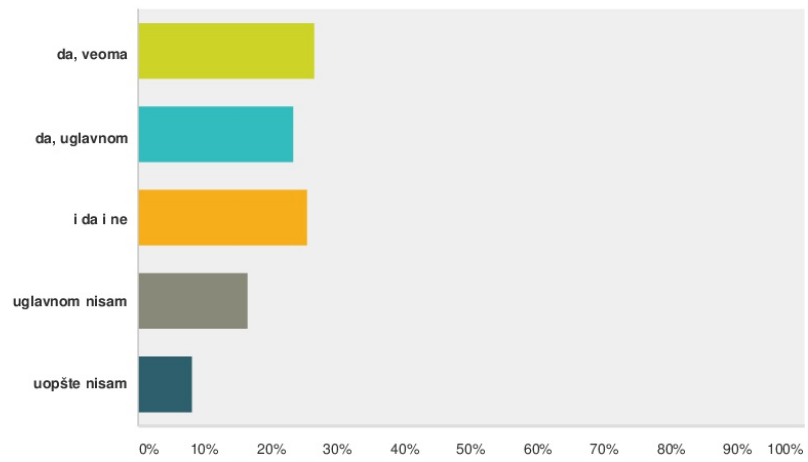
Answered: 286 Skipped: 4

Answer Choices	Responses
da, veoma	32.17% 92
da, uglavnom	30.07% 86
i da i ne	15.73% 45
uglavnom nisam	15.03% 43
uopšte nisam	6.99% 20
Total	286

Q10 Da li ste sada vezani za rodno rođenja?

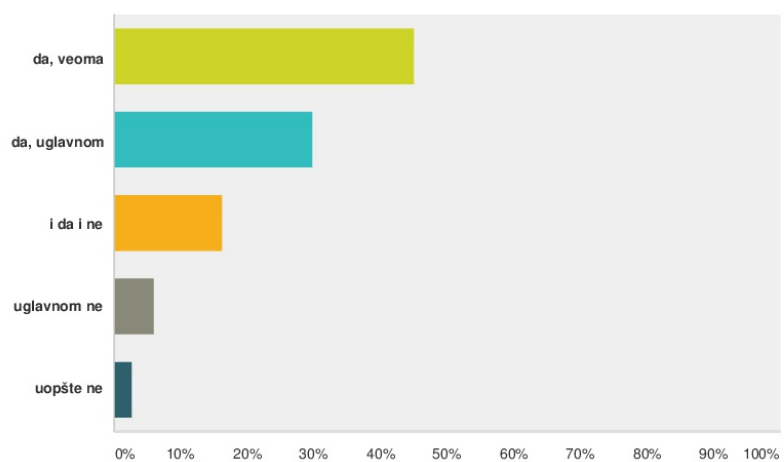
Answered: 286 Skipped: 4

Answer Choices	Responses
da, veoma	26.57% 76
da, uglavnom	23.43% 67
i da i ne	25.52% 73
uglavnom nisam	16.43% 47
uopšte nisam	8.04% 23
Total	286

Q11 Da li je Vaša profesionalna orijentacija uticala na način kako doživljavate prostor?

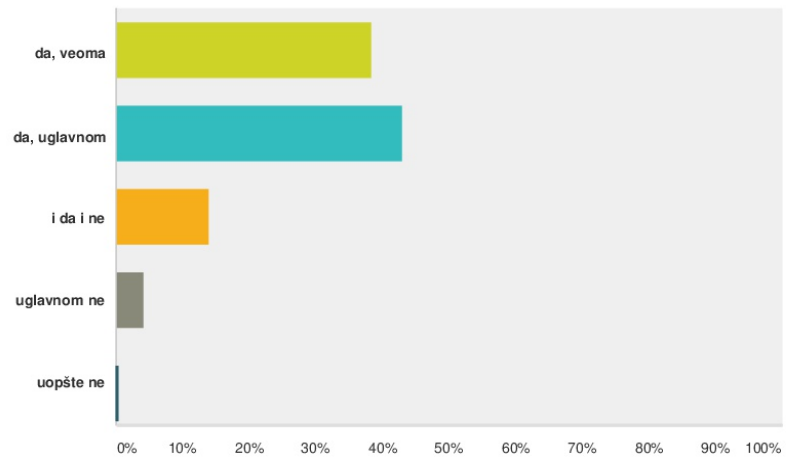
Answered: 284 Skipped: 6

Answer Choices	Responses
da, veoma	45.07% 128
da, uglavnom	29.93% 85
i da i ne	16.20% 46
uglavnom ne	5.99% 17
uopšte ne	2.82% 8
Total	284

Q12 Da li je Vaše životno iskustvo uticalo na način kako doživljavate prostor?

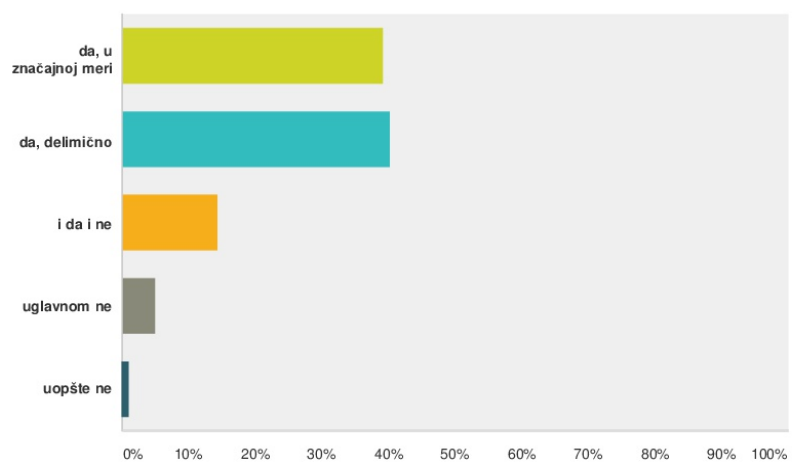
Answered: 284 Skipped: 6

Answer Choices	Responses
da, veoma	38.38% 109
da, uglavnom	42.96% 122
i da i ne	14.08% 40
uglavnom ne	4.23% 12
uopšte ne	0.35% 1
Total	284

Q13 Da li je u Vašem životu bilo promena u doživljaju prostora u kom ste živeli?

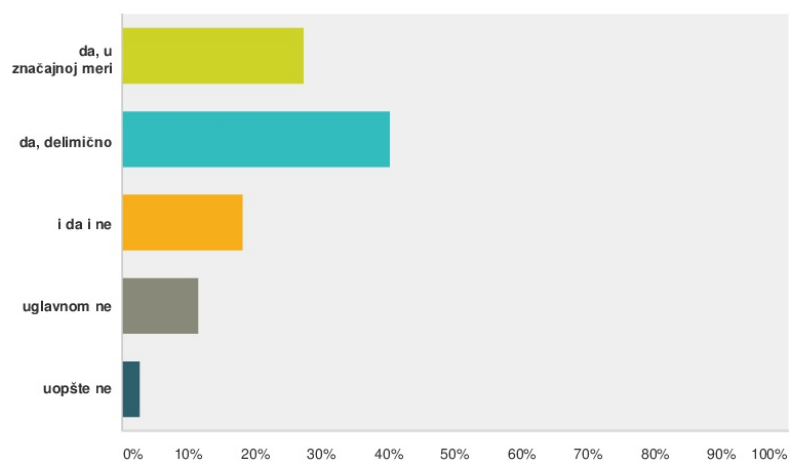
Answered: 285 Skipped: 5

Answer Choices	Responses
da, u značajnoj meri	39.30% 112
da, delimično	40.35% 115
i da i ne	14.39% 41
uglavnom ne	4.91% 14
uopšte ne	1.05% 3
Total	285

Q14 Da li je u Vašem životu bilo promena u doživljaju prostora u kom sada živite?

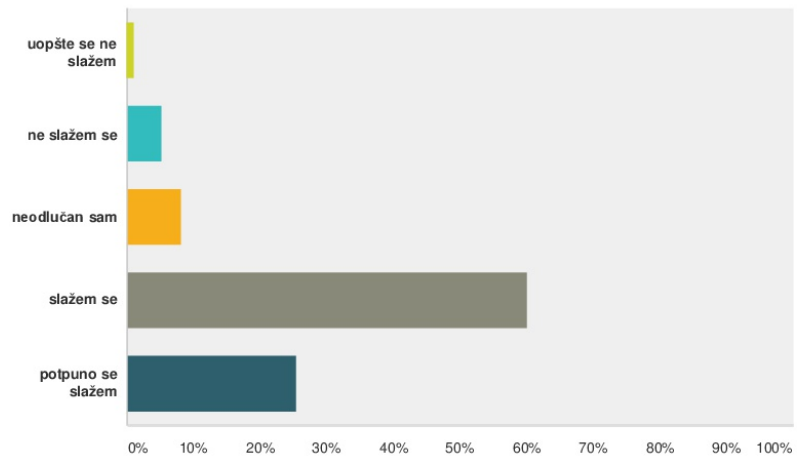
Answered: 286 Skipped: 4

Answer Choices	Responses	
da, u značajnoj meri	27.27%	78
da, delimično	40.21%	115
i da i ne	18.18%	52
uglavnom ne	11.54%	33
uopšte ne	2.80%	8
Total		286

Q15 Na doživljaj prostora u kome živimo imaju veliki uticaj pozitivni ili negativni događaji i iskustvo?

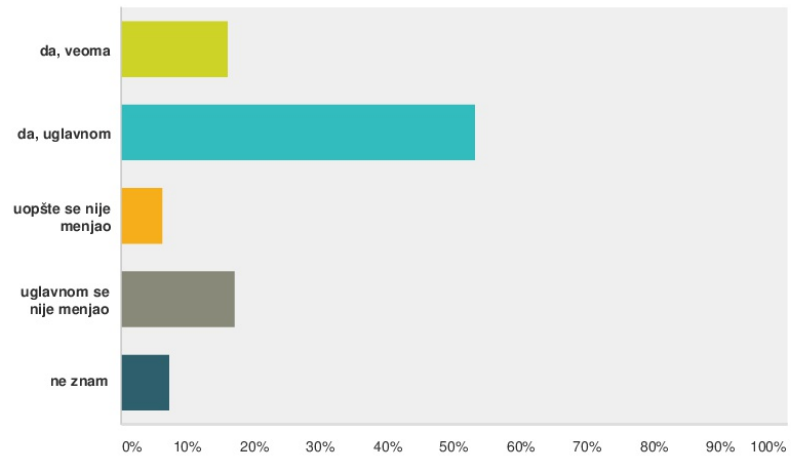
Answered: 286 Skipped: 4

Answer Choices	Responses
uopšte se ne slažem	1.05% 3
ne slažem se	5.24% 15
neodlučan sam	8.04% 23
slažem se	60.14% 172
potpuno se slažem	25.52% 73
Total	286

Q16 Da li se tokom vremena menjao doživljaj prostora u kom živite ili ste živeli, u odnosu na pozitivne ili negativne događaje i iskustva ?

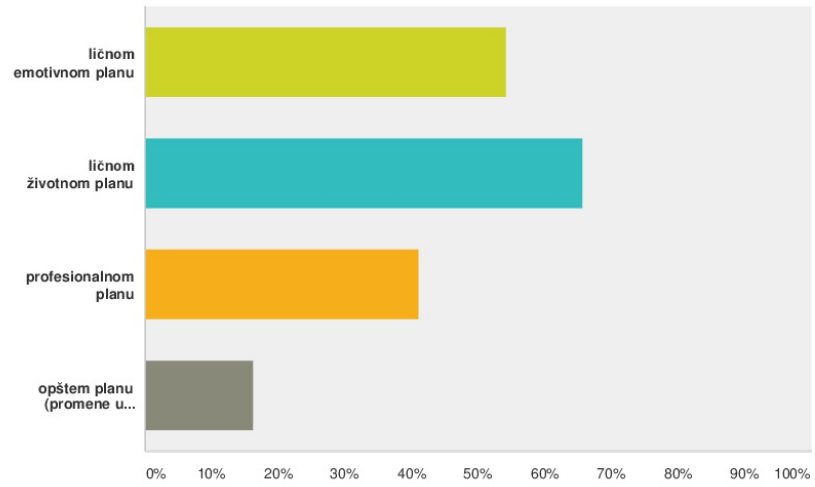
Answered: 287 Skipped: 3

Answer Choices	Responses
da, veoma	16.03% 46
da, uglavnom	53.31% 153
uopšte se nije menjao	6.27% 18
uglavnom se nije menjao	17.07% 49
ne znam	7.32% 21
Total	287

Q17 Prelomni događaji koji su na Vas imali pozitivan uticaj, desili su se na (možete označiti više odgovora):

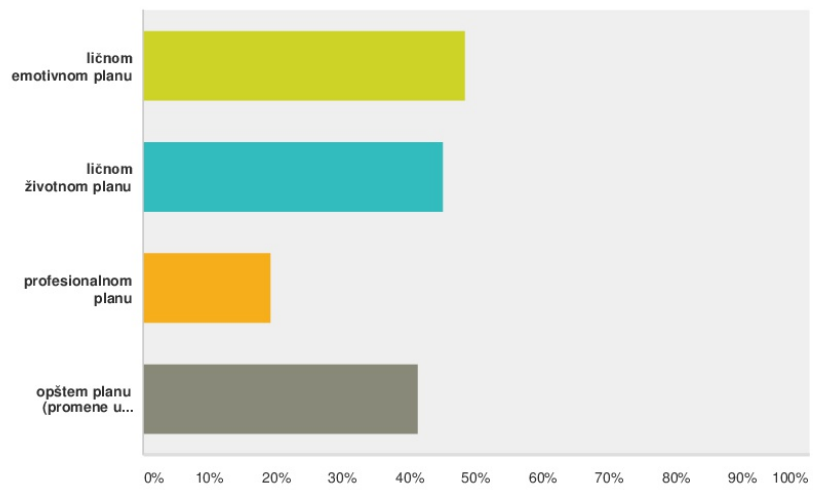
Answered: 284 Skipped: 6

Answer Choices	Responses
ličnom emotivnom planu	54.23% 154
ličnom životnom planu	65.85% 187
profesionalnom planu	41.20% 117
opštem planu (promene u društvu)	16.20% 46
Total Respondents: 284	

Q18 Prelomni događaji koju su na Vas imali negativan uticaj, desili su se na (možete označiti više odgovora):

Answered: 281 Skipped: 9

Answer Choices	Responses	Count
ličnom emotivnom planu	48.40%	136
ličnom životnom planu	45.20%	127
profesionalnom planu	19.22%	54
opštem planu (promene u društvu)	41.28%	116
Total Respondents: 281		

13	tu trenutno radim	6/6/2017 9:53 AM
----	-------------------	------------------

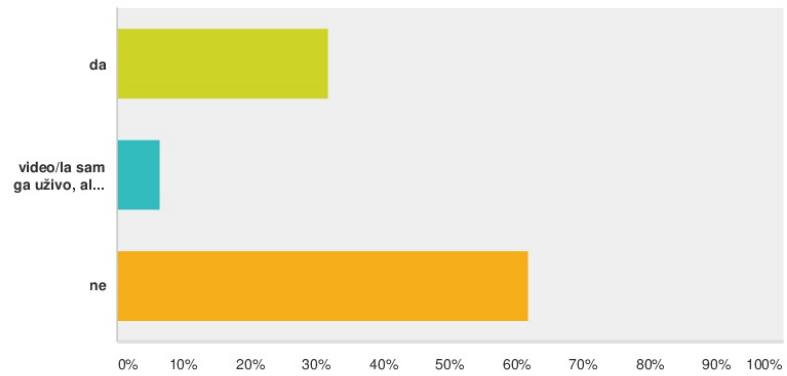
Q19 Za Spomen-muzej "21. oktobar" u Kragujevcu znam:

Answered: 185 Skipped: 105

Q20 Da li ste posetili Spomen-muzej "21. oktobar" u Kragujevcu?

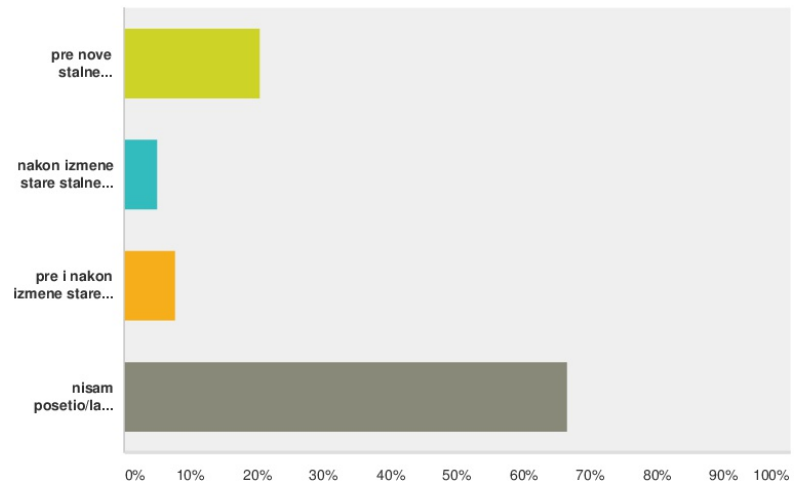
Answered: 183 Skipped: 107

Answer Choices	Responses
da	31.69% 58
video/la sam ga uživo, ali nisam ulazio/la u objekat	6.56% 12
ne	61.75% 113
Total	183

Q21 Objekat ste posetili :

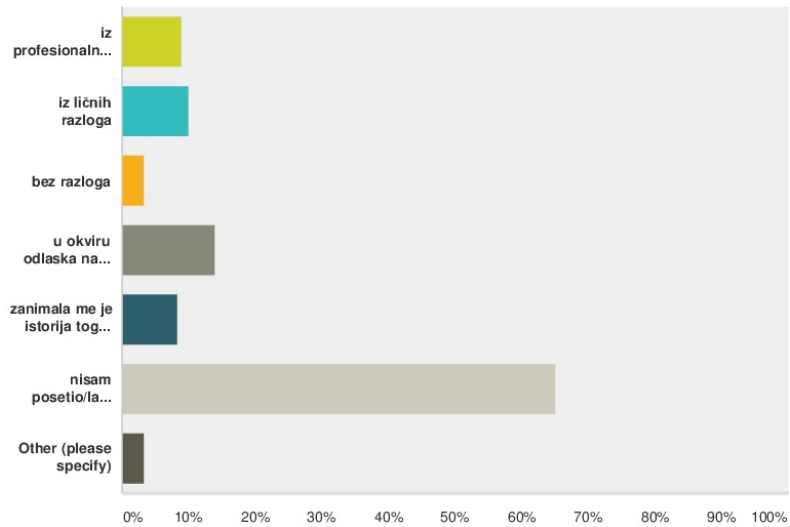
Answered: 180 Skipped: 110

Answer Choices	Responses
pre nove stalne izložbene postavke	20.56% 37
nakon izmene stare stalne izložbene postavke	5.00% 9
pre i nakon izmene stare izložbene postavke	7.78% 14
nisam posetio/la objekat	66.67% 120
Total	180

Q22 Zašto ste posetili ovaj objekat? (možete označiti više odgovora):

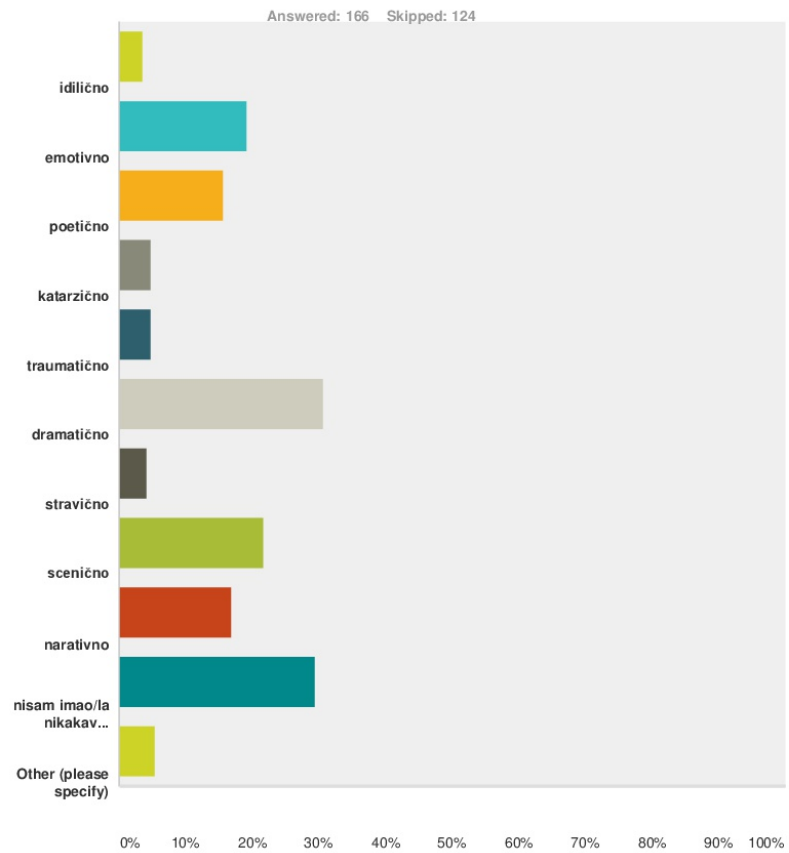
Answered: 178 Skipped: 112

Answer Choices	Responses
iz profesionalnih razloga	8.99% 16
iz ličnih razloga	10.11% 18
bez razloga	3.37% 6
u okviru odlaska na školsku ekskurziju	14.04% 25
zanimala me je istorija tog prostora	8.43% 15
nisam posetio/la objekat	65.17% 116
Other (please specify)	3.37% 6
Total Respondents: 178	

#	Other (please specify)	Date
1	u okviru odlaska na konferenciju	6/11/2017 9:47 AM
2	u okviru pratećeg programa profesionalne konferencije	6/9/2017 8:01 AM
3	turizam	6/9/2017 7:49 AM
4	ne	6/9/2017 3:37 AM
5	učestvovao u školskom času	6/8/2017 7:13 AM
6	c	6/7/2017 11:32 PM

Q23 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta? (možete označiti više odgovora):

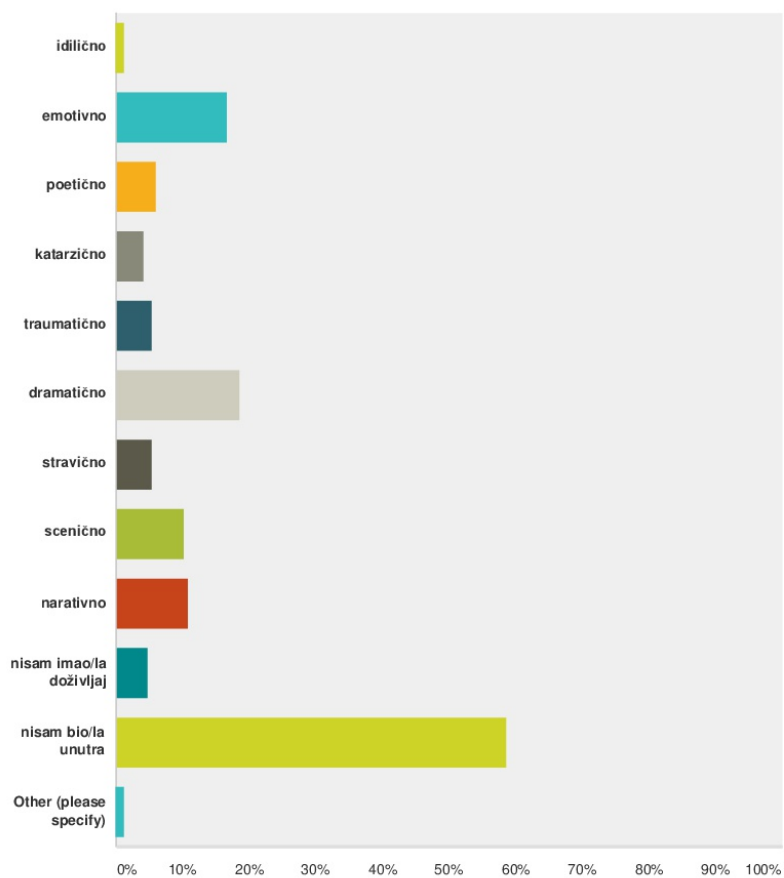
Answer Choices	Responses	
idilično	3.61%	6
emotivno	19.28%	32
poetično	15.66%	26
katarzično	4.82%	8
traumatično	4.82%	8
dramatično	30.72%	51
stravično	4.22%	7
scenično	21.69%	36
narativno	16.87%	28
nisam imao/la nikakav doživljaj	29.52%	49
Other (please specify)	5.42%	9

Total Respondents: 166

#	Other (please specify)	Date
1	neobično	6/10/2017 9:29 PM
2	nostalgicno	6/10/2017 1:04 PM
3	ne	6/9/2017 3:37 AM
4	nisam posetila objekat	6/8/2017 12:43 AM
5	NA FOTOGRAFIJAMA IZGLEDA GLOMAZNO	6/7/2017 11:03 PM
6	nisam posetila objekat	6/6/2017 5:38 PM
7	preko fotografija: scenično	6/6/2017 10:52 AM
8	nisam posetio/la objekat	6/6/2017 10:25 AM
9	безлично	6/6/2017 10:20 AM

Q24 Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta? (možete označiti više odgovora):

Answered: 167 Skipped: 123

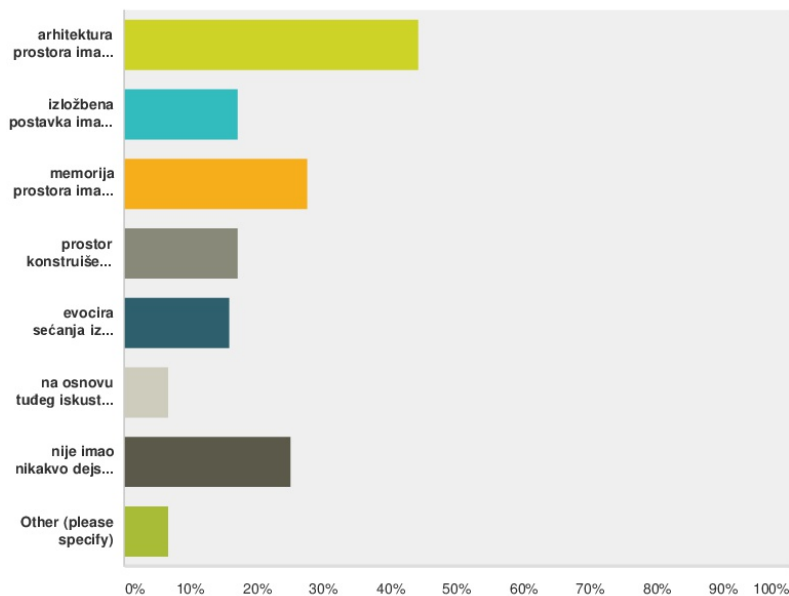
Answer Choices	Responses
idilično	1.20% 2
emotivno	16.77% 28
poetično	5.99% 10
katarzično	4.19% 7
traumatično	5.39% 9
dramatično	18.56% 31
stravično	5.39% 9
scenično	10.18% 17
narativno	10.78% 18
nisam imao/la doživljaj	4.79% 8

nizam bio/la unutra	58.68%	98
Other (please specify)	1.20%	2
Total Respondents: 167		

#	Other (please specify)	Date
1	ne	6/9/2017 3:37 AM
2	nizam posetio/la objekat	6/6/2017 10:25 AM

**Q25 Prostor Spomen-muzeja "21. oktobar"
u Kragujevcu na Vas ima dejstvo jer:
(možete označiti više odgovora):**

Answered: 163 Skipped: 127

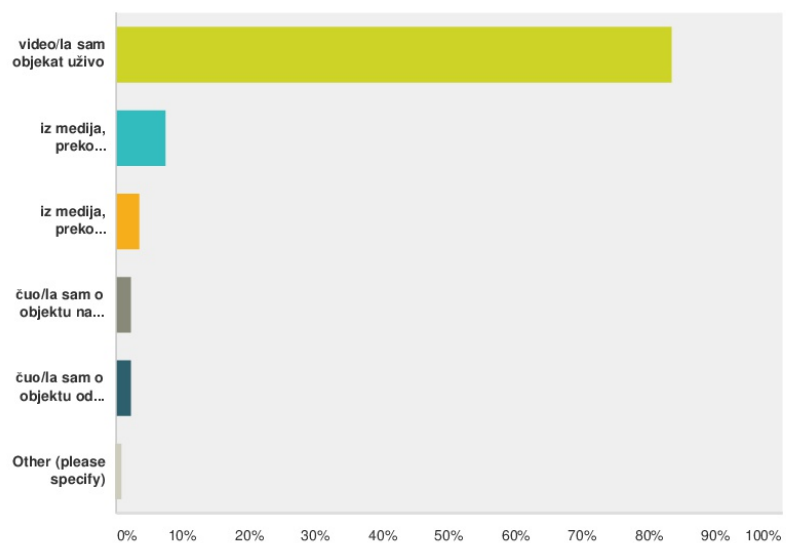
Answer Choices	Responses
arhitektura prostora ima snažan karakter	44.17% 72
izložbena postavka ima snažan karakter	17.18% 28
memorija prostora ima snažan karakter	27.61% 45
prostor konstruiše priču	17.18% 28
evocira sećanja iz prošlosti	15.95% 26
na osnovu tuđeg iskustva sam doživio/la prostor	6.75% 11
nije imao nikakvo dejstvo na mene	25.15% 41
Other (please specify)	6.75% 11
Total Respondents: 163	

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam	6/12/2017 2:45 PM
2	nisam bila	6/12/2017 2:27 PM
3	pokreće patriotske i antifašističke emocije	6/9/2017 8:01 AM
4	ne	6/9/2017 3:37 AM
5	/	6/8/2017 11:21 PM
6	X	6/8/2017 11:12 PM
7	nisam posetila	6/8/2017 12:43 AM

8	NISAM POSETILA PROSTOR	6/7/2017 11:03 PM
9	Nisam bila	6/6/2017 10:15 PM
10	nisam posetila objekat	6/6/2017 5:38 PM
11	Nisam posetio/la objekat	6/6/2017 12:39 PM

Q26 Za Generalštab u Beogradu znam:

Answered: 225 Skipped: 65

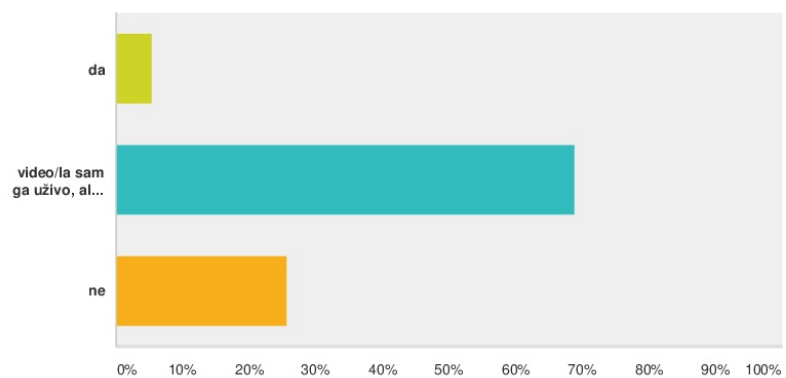

Answer Choices	Responses
video/la sam objekat uživo	83.56% 188
iz medija, preko televizije	7.56% 17
iz medija, preko fotografije	3.56% 8
čuo/la sam o objektu na predavanju	2.22% 5
čuo/la sam o objektu od poznanika	2.22% 5
Other (please specify)	0.89% 2
Total	225

#	Other (please specify)	Date
1	nisam cuo	6/9/2017 3:08 PM
2	učila o njemu tokom studija	6/9/2017 8:04 AM

Q27 Da li ste posetili Generalštab?

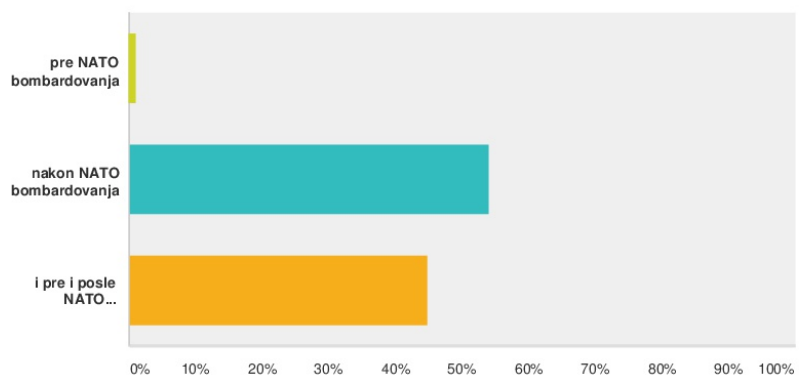
Answered: 225 Skipped: 65

Answer Choices	Responses	
da	5.33%	12
video/la sam ga uživo, ali nisam ulazio/la u objekat	68.89%	155
ne	25.78%	58
Total		225

Q28 Objekat ste posetili/videli:

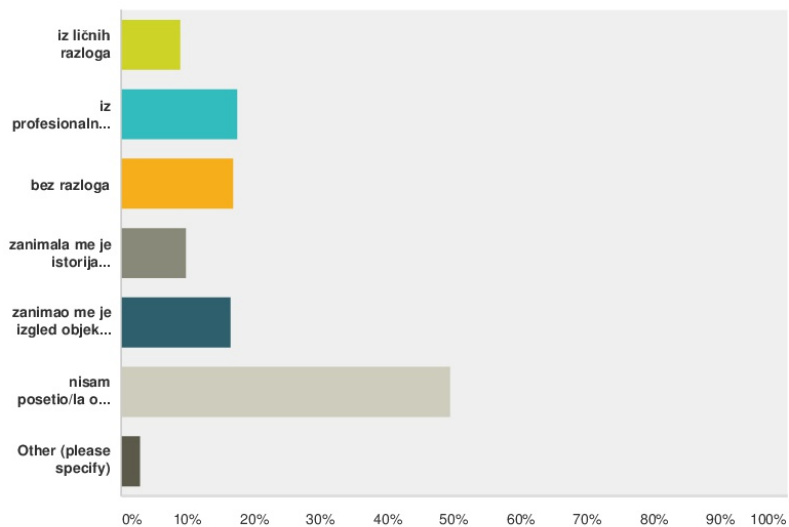
Answered: 207 Skipped: 83

Answer Choices	Responses
pre NATO bombardovanja	0.97% 2
nakon NATO bombardovanja	54.11% 112
i pre i posle NATO bombardovanja	44.93% 93
Total	207

Q29 Zašto ste posetili ovaj objekat? (možete označiti više odgovora):

Answered: 212 Skipped: 78

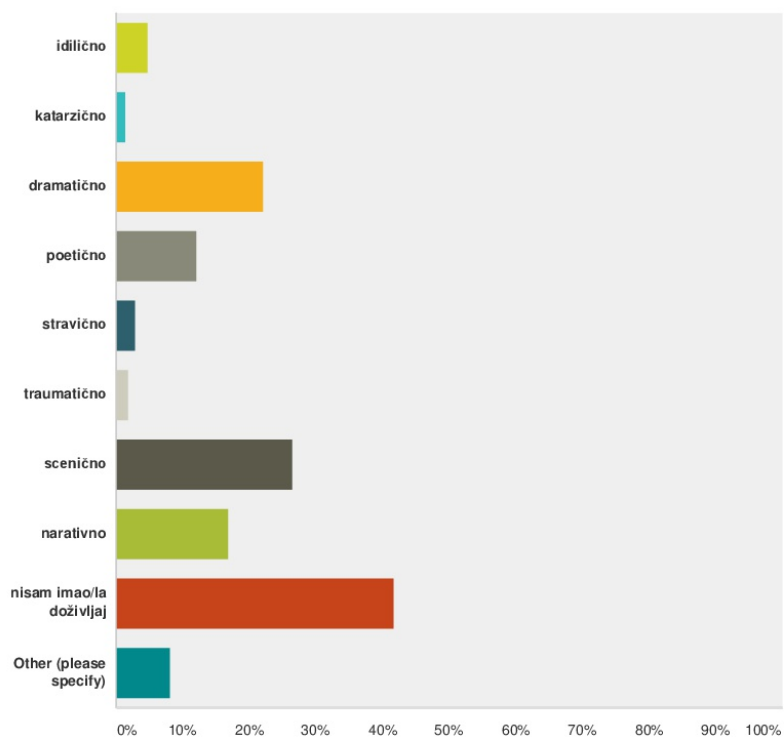

Answer Choices	Responses
iz ličnih razloga	8.96% 19
iz profesionalnih razloga	17.45% 37
bez razloga	16.98% 36
zanimala me je istorija objekta	9.91% 21
zanimalo me je izgled objekta nakon NATO bombardovanja	16.51% 35
nisam posetio/la ovaj objekat	49.53% 105
Other (please specify)	2.83% 6
Total Respondents: 212	

#	Other (please specify)	Date
1	nisam	6/9/2017 3:08 PM
2	prolazila sam tuda	6/6/2017 10:55 AM
3	на прометном је месту	6/6/2017 10:25 AM
4	Budući da živim u Beogradu, povremeno prolazim pored objekta	6/6/2017 9:53 AM
5	Videla sam ga u prolazu	6/6/2017 9:21 AM
6	Objekat sam uvek sagledavao u prolazu	6/6/2017 7:23 AM

Q30 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta pre NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora):

Answered: 208 Skipped: 82

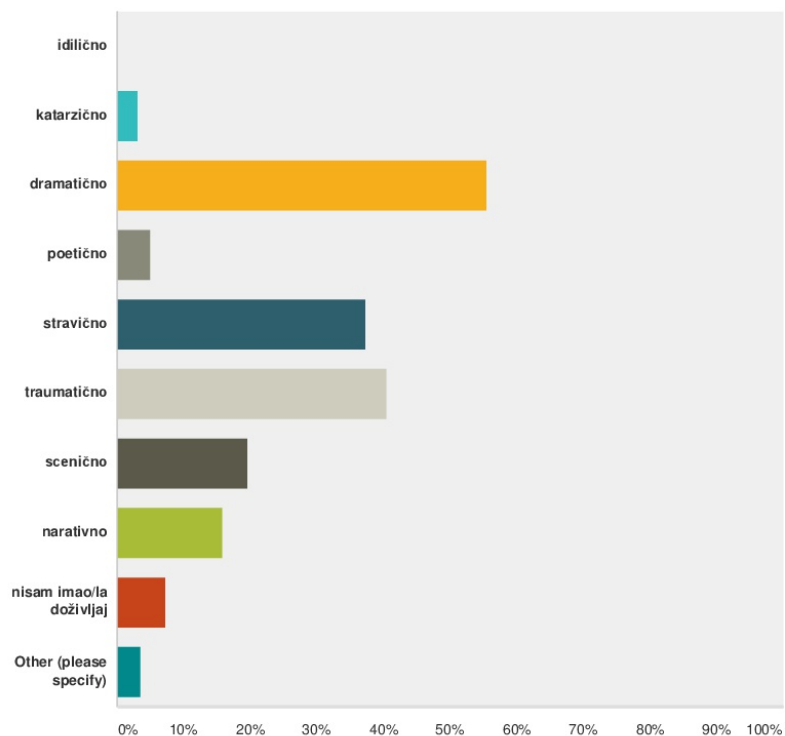
Answer Choices	Responses
idilično	4.81% 10
katarzično	1.44% 3
dramatično	22.12% 46
poetično	12.02% 25
stravično	2.88% 6
traumatično	1.92% 4
scenično	26.44% 55
narativno	16.83% 35
nisam imao/la doživljaj	41.83% 87
Other (please specify)	8.17% 17
Total Respondents: 208	

#	Other (please specify)	Date
1	Skladno, planski, kvalitetno	6/12/2017 12:45 PM

2	monumentalno	6/10/2017 9:31 PM
3	nisam	6/9/2017 3:08 PM
4	samo sa fotografija kao izuzetno arhitektonsko delo	6/9/2017 12:19 PM
5	Bila sam jako mala kada se bombardovanje desilo, tako da nisam mogla da razvijem neki poseban doživljaj. Jedino čega se sećam jeste da mi je delovao monumentalno.	6/8/2017 11:54 PM
6	Nikada ga nisam videla pre bombardovanja.	6/8/2017 11:16 PM
7	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 10:58 PM
8	Nisam imala priliku da ga vidim uzivo pre bombardovanja	6/7/2017 9:18 PM
9	Nisam posetila pre bombardovanja	6/7/2017 4:33 PM
10	robustno	6/7/2017 2:14 PM
11	posto sam vidio samo na slikama, utisak koji imam je da ne deluje kao vojni objekat, asocira na veci hotel.	6/7/2017 1:16 PM
12	Nisam vidjela	6/6/2017 4:13 PM
13	Nisam ga videla pre NATO bombardovanja.	6/6/2017 12:55 PM
14	Nisam video uzivo objekat pre NATO bombardovanja	6/6/2017 11:12 AM
15	ne sećam se	6/6/2017 10:55 AM
16	Monumentalno	6/6/2017 9:00 AM
17	Ne sećam se objekta pre bombardovanja	6/6/2017 7:23 AM

Q31 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta nakon NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora):

Answered: 220 Skipped: 70

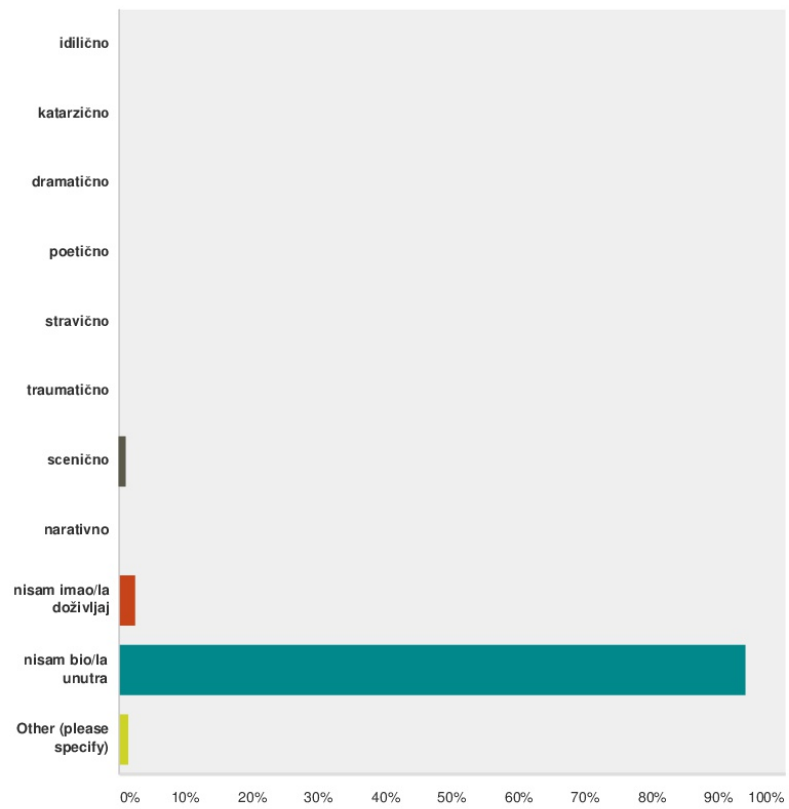
Answer Choices	Responses
idilično	0.45% 1
katarzično	3.18% 7
dramatično	55.45% 122
poetično	5.00% 11
stravično	37.27% 82
traumatično	40.45% 89
scenično	19.55% 43
narativno	15.91% 35
nisam imao/la doživljaj	7.27% 16
Other (please specify)	3.64% 8
Total Respondents: 220	

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam	6/9/2017 3:08 PM

2	razočaravajuće u ideale slobodarskog društva	6/9/2017 8:04 AM
3	Kao simbol bombardovanja nase zemlje, koje smatram krajnje neosnovanim i divljackim cinom	6/8/2017 11:18 PM
4	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 10:58 PM
5	tužno	6/8/2017 10:37 AM
6	ikonичno	6/8/2017 12:48 AM
7	Tužno	6/7/2017 3:15 PM
8	napusteno, melanholicno	6/7/2017 2:15 PM

Q32 Kako ste doživeli unutrašnji prosotr objekta pre NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora):

Answered: 202 Skipped: 88

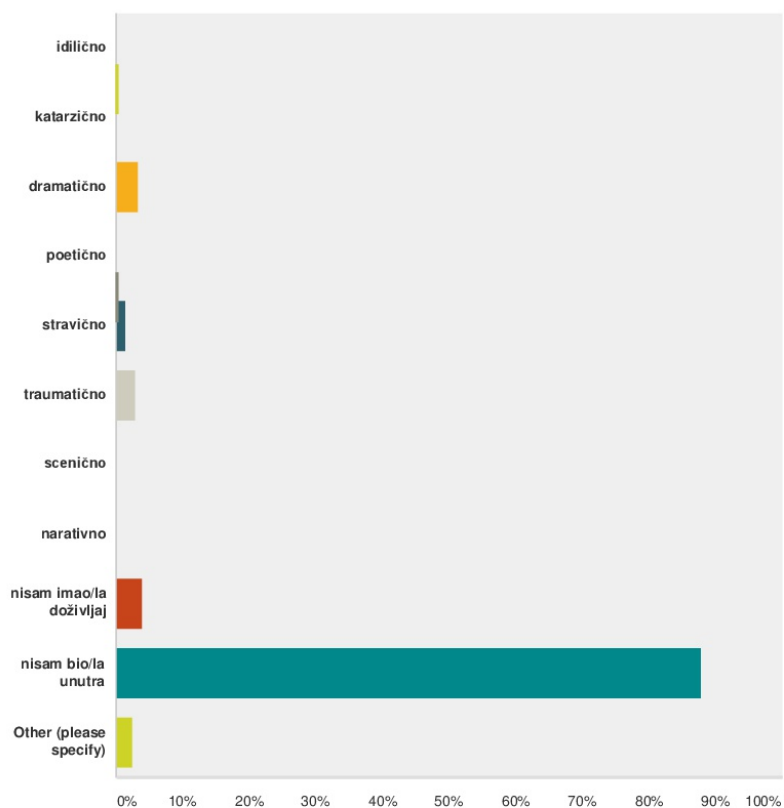
Answer Choices	Responses
idilično	0.50% 1
katarzično	0.00% 0
dramatično	0.50% 1
poetično	0.50% 1
stravično	0.50% 1
traumatično	0.00% 0
scenično	0.99% 2
narativno	0.50% 1
nisam imao/la doživljaj	2.48% 5
nisam bio/la unutra	94.06% 190
Other (please specify)	1.49% 3

Total Respondents: 202

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam	6/9/2017 3:08 PM
2	normalno	6/9/2017 7:50 AM
3	Nisam videla unutrašnjost objekta.	6/8/2017 11:16 PM

Q33 Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta nakon NATO bombardovanja? (možete označiti više odgovora)

Answered: 205 Skipped: 85

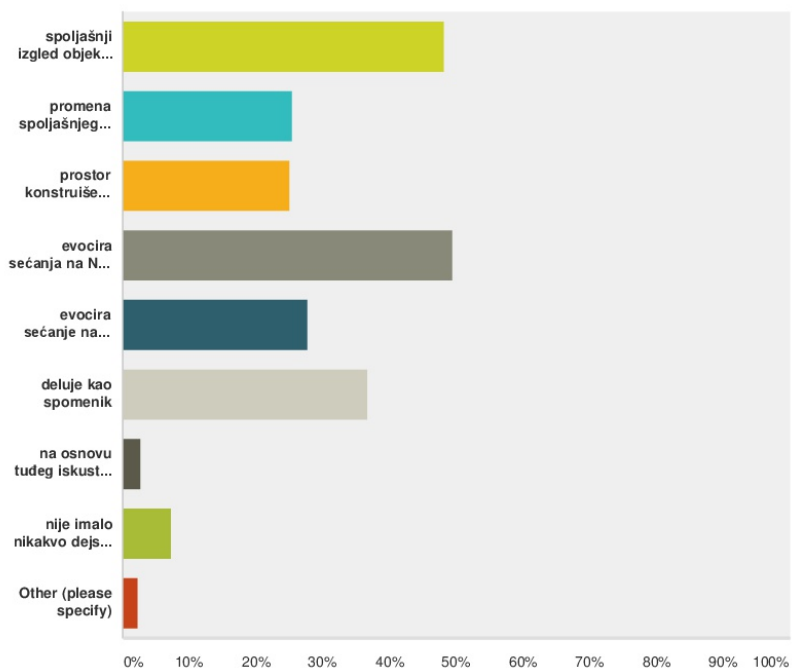
Answer Choices	Responses
idilično	0.49% 1
katarzično	0.00% 0
dramatično	3.41% 7
poetično	0.49% 1
stravično	1.46% 3
traumatično	2.93% 6
scenično	0.00% 0
narativno	0.00% 0
nisam imao/la doživljaj	3.90% 8
nisam bio/la unutra	87.80% 180
Other (please specify)	2.44% 5

Total Respondents: 205

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam	6/9/2017 3:08 PM
2	nije moguće ući u zgradu	6/9/2017 12:19 PM
3	normalno	6/9/2017 7:50 AM
4	Nisam videla unutrašnjost objekta.	6/8/2017 11:16 PM
5	moguće je videti iz eksterijera unutrašnji prostor posle bombardovanja	6/6/2017 3:41 PM

Q34 Zgrada Generalštaba na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

Answered: 220 Skipped: 70

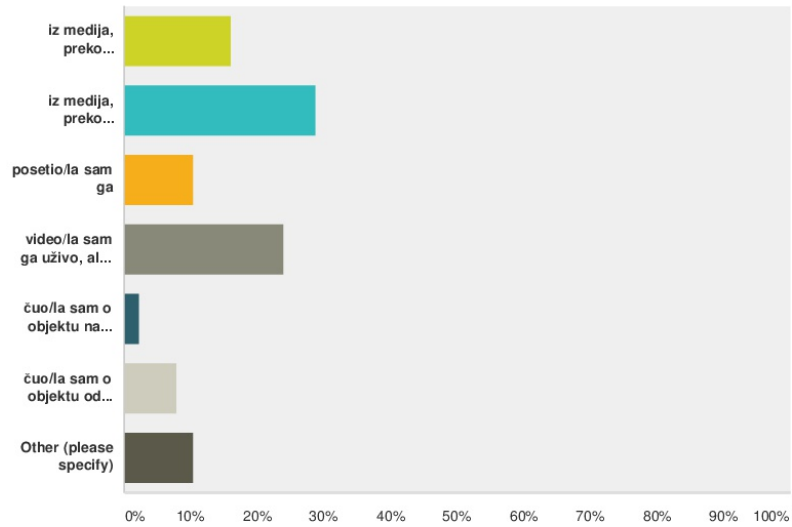

Answer Choices	Responses
spoljašnji izgled objekta ima snažan karakter	48.18% 106
promena spoljašnjeg izgleda objekta evocira sećanja iz prošlosti	25.45% 56
prostor konstruiše priču	25.00% 55
evocira sećanja na NATO bombardovanje	49.55% 109
evocira sećanje na bivšu Jugoslaviju	27.73% 61
deluje kao spomenik	36.82% 81
na osnovu tuđeg iskustva sam doživio/la prostor	2.73% 6
nije imalo nikakvo dejstvo na mene	7.27% 16
Other (please specify)	2.27% 5
Total Respondents: 220	

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam	6/9/2017 3:08 PM
2	jedinstveno arhitektonsko delo srpske arhitekture	6/9/2017 12:19 PM
3	Istorijski i arhitektonski znacaj, nema veze sa mojim "doživljajem"	6/8/2017 11:14 PM
4	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 10:58 PM
5	jer su je ostavili kao podsetnik da se ne salimo sa zivotom	6/6/2017 12:52 PM

Q35 Za hotel Holiday Inn u Sarajevu znam:

Answered: 125 Skipped: 165

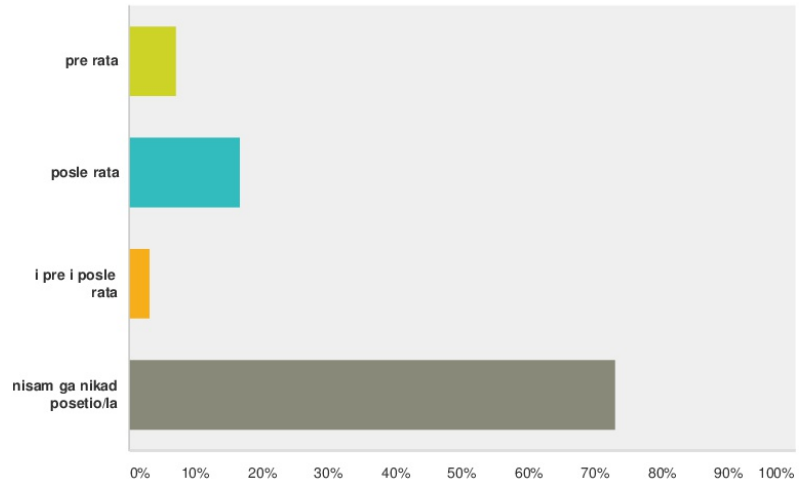

Answer Choices	Responses
iz medija, preko televizije	16.00% 20
iz medija, preko fotografije	28.80% 36
posetio/la sam ga	10.40% 13
video/la sam ga uživo, ali nisam ulazio/la u objekat	24.00% 30
čuo/la sam o objektu na predavanju	2.40% 3
čuo/la sam o objektu od poznanika	8.00% 10
Other (please specify)	10.40% 13
Total	125

#	Other (please specify)	Date
1	neznam za obejkat	6/12/2017 4:05 PM
2	nisam cula	6/12/2017 2:30 PM
3	ne znam hotel	6/11/2017 9:56 AM
4	ne znam za hotel	6/10/2017 1:09 PM
5	Nikad nisam cuo za taj objekat	6/9/2017 12:21 AM
6	Ob	6/8/2017 11:26 PM
7	nisam čuo za ovaj objekat	6/8/2017 10:59 PM
8	Nisam čuo.	6/8/2017 12:16 AM
9	ne znam za objekat	6/6/2017 4:09 PM
10	Nisam upoznat	6/6/2017 2:45 PM
11	nikad čuo	6/6/2017 1:10 PM
12	Ne znam za hotel	6/6/2017 7:34 AM
13	Ne znam nista	6/6/2017 7:15 AM

Q36 Hotel Holiday Inn u Sarajevu ste posetili:

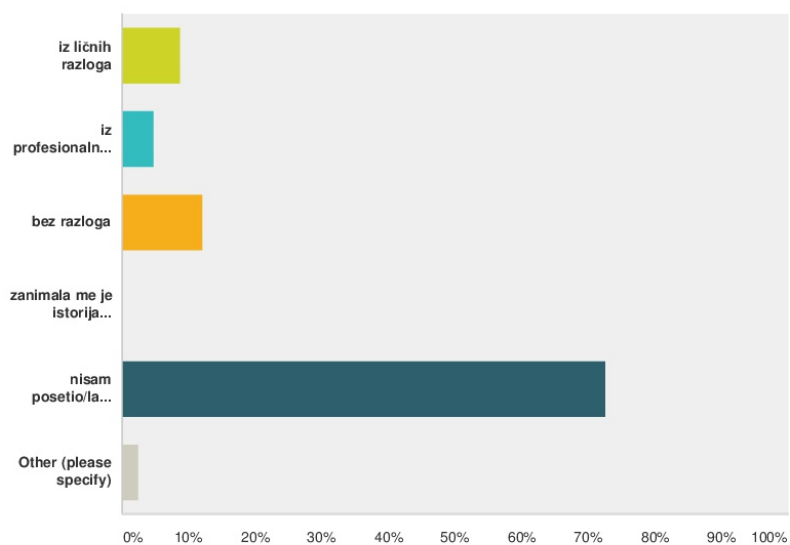
Answered: 126 Skipped: 164

Answer Choices	Responses	
pre rata	7.14%	9
posle rata	16.67%	21
i pre i posle rata	3.17%	4
nisam ga nikad posetio/la	73.02%	92
Total		126

Q37 Zašto ste posetili ovaj objekat? (možete označiti više odgovora)

Answered: 124 Skipped: 166

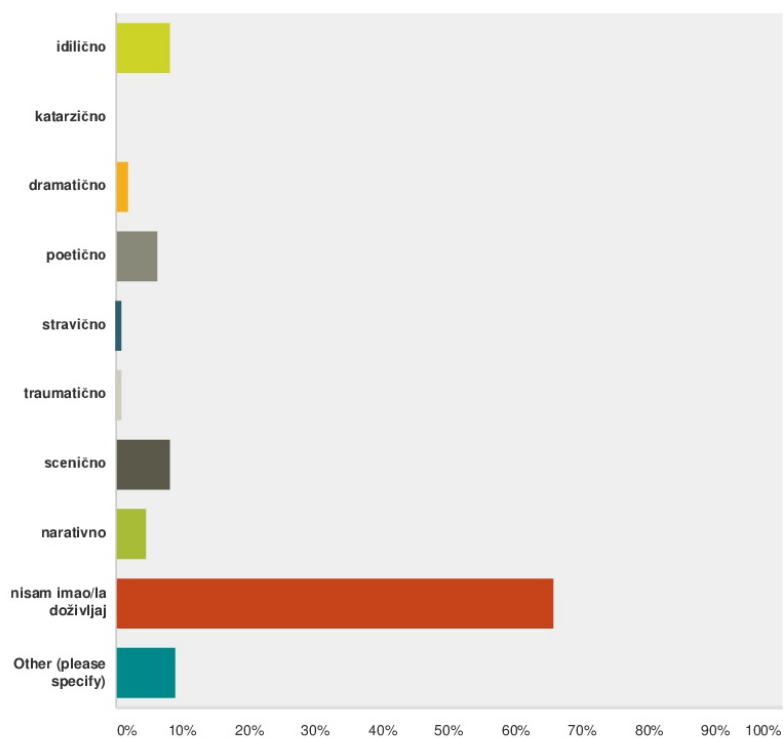

Answer Choices	Responses
iz ličnih razloga	8.87% 11
iz profesionalnih razloga	4.84% 6
bez razloga	12.10% 15
zanimala me je istorija objekta	0.00% 0
nisam posetio/la objekat	72.58% 90
Other (please specify)	2.42% 3
Total Respondents: 124	

#	Other (please specify)	Date
1	prolazila sam pored objekta	6/12/2017 3:39 PM
2	turizam	6/9/2017 7:51 AM
3	U	6/6/2017 8:39 AM

Q38 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta pre rata? (možete označiti više odgovora)

Answered: 111 Skipped: 179

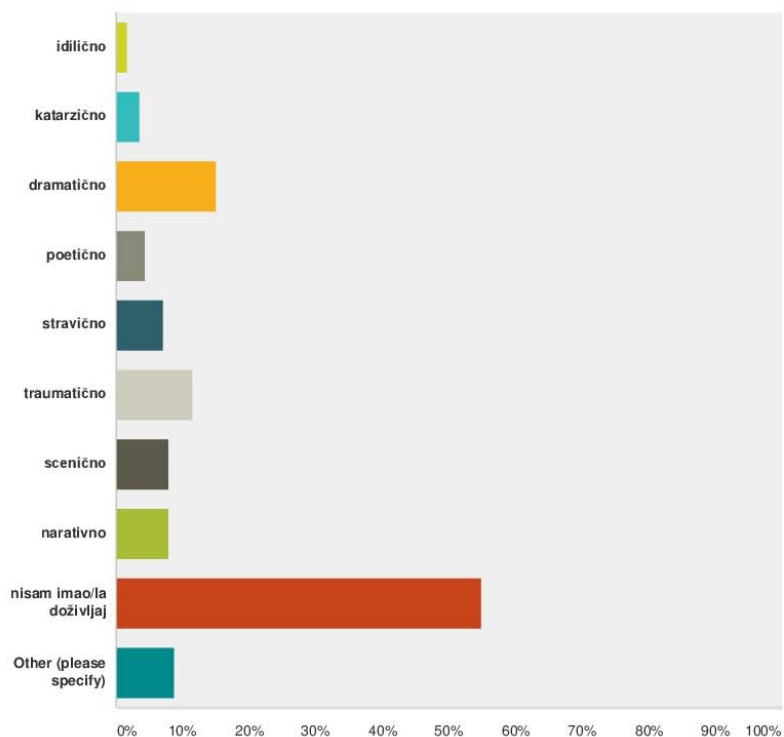
Answer Choices	Responses
idilično	8.11% 9
katarzično	0.00% 0
dramatično	1.80% 2
poetično	6.31% 7
stravično	0.90% 1
traumatično	0.90% 1
scenično	8.11% 9
narativno	4.50% 5
nisam imao/la doživljaj	65.77% 73
Other (please specify)	9.01% 10
Total Respondents: 111	

#	Other (please specify)	Date
1	uopste ne evocira pozitivnu energiju u meni i unosi nemir	6/12/2017 3:39 PM

2	nisam posetila	6/12/2017 2:30 PM
3	Moderno, ekskluzivno	6/12/2017 12:46 PM
4	ne znam hotel	6/11/2017 9:56 AM
5	Postmodernistički	6/8/2017 11:16 PM
6	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 10:59 PM
7	nisam ga videla pre rata	6/8/2017 11:27 AM
8	nisam posetila objekat pre rata	6/6/2017 5:39 PM
9	nisam posetio/la objekat	6/6/2017 10:36 AM
10	Nisam posetio objekat pre rata	6/6/2017 7:24 AM

Q39 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta nakon rata? (možete označiti više odgovora)

Answered: 113 Skipped: 177

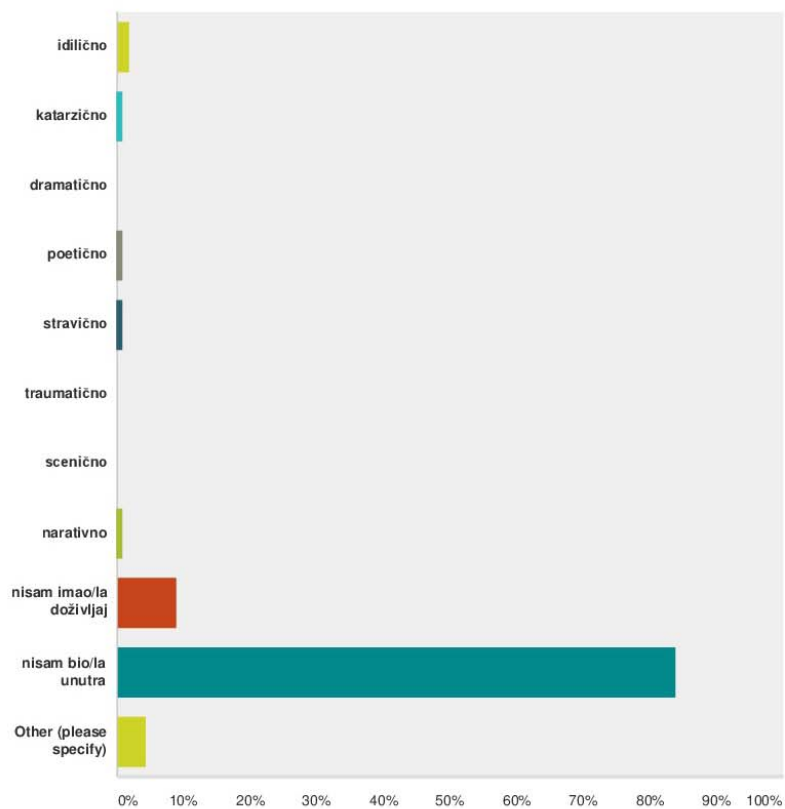
Answer Choices	Responses
idilično	1.77% 2
katarzično	3.54% 4
dramatično	15.04% 17
poetično	4.42% 5
stravično	7.08% 8
traumatično	11.50% 13
scenično	7.96% 9
narativno	7.96% 9
nisam imao/la doživljaj	54.87% 62
Other (please specify)	8.85% 10
Total Respondents: 113	

#	Other (please specify)	Date
1	isti utisak, objekat je obnovljen	6/12/2017 3:39 PM

2	nisam posetila	6/12/2017 2:30 PM
3	ne znam hotel	6/11/2017 9:56 AM
4	jadno, ružan objekat	6/10/2017 4:03 PM
5	Isto	6/8/2017 11:16 PM
6	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 10:59 PM
7	tuzno	6/7/2017 9:26 PM
8	emotivno	6/7/2017 2:15 PM
9	nisam ga videla nakon rata	6/6/2017 7:55 PM
10	nisam posetio/la objekat	6/6/2017 10:36 AM

Q40 Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta pre rata? (možete označiti više odgovora)

Answered: 112 Skipped: 178

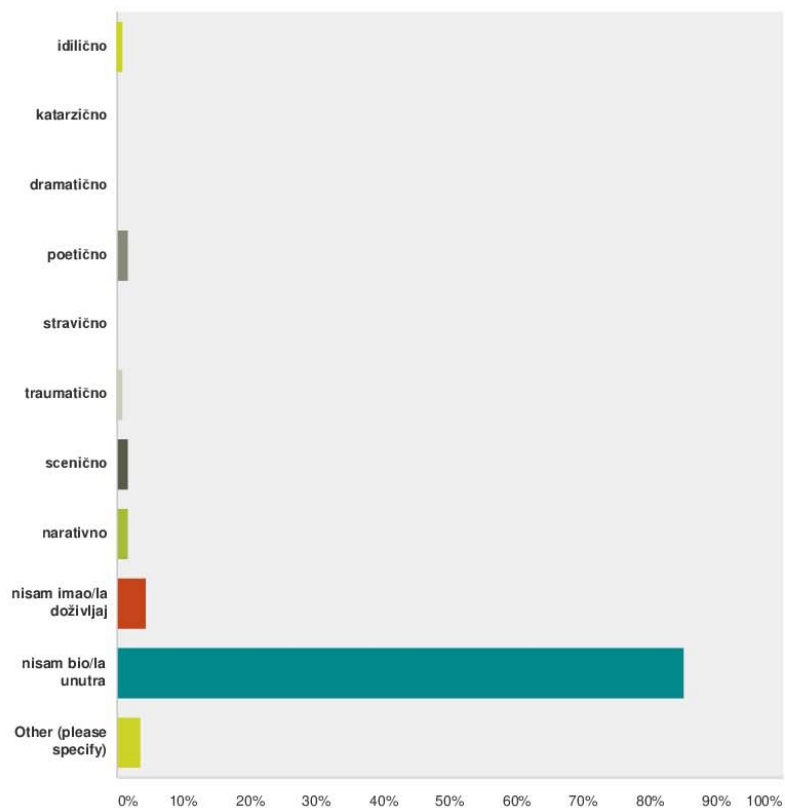
Answer Choices	Responses
idilično	1.79% 2
katarzično	0.89% 1
dramatično	0.00% 0
poetično	0.89% 1
stravično	0.89% 1
traumatično	0.00% 0
scenično	0.00% 0
narativno	0.89% 1
nisam imao/la doživljaj	8.93% 10
nisam bio/la unutra	83.93% 94
Other (please specify)	4.46% 5

Total Respondents: 112

#	Other (please specify)	Date
1	pogledala sam slike enterijera i vrlo je interesantno, za razliku od fasada	6/12/2017 3:39 PM
2	ne znam hotel	6/11/2017 9:56 AM
3	normalno, obično	6/6/2017 7:55 PM
4	nisam posetio/la objekat	6/6/2017 10:36 AM
5	Nisam posetio objekat pre rata	6/6/2017 7:24 AM

Q41 Kako ste doživeli unutrašnji prosotr objekta nakon rata? (možete označiti više odgovora)

Answered: 114 Skipped: 176

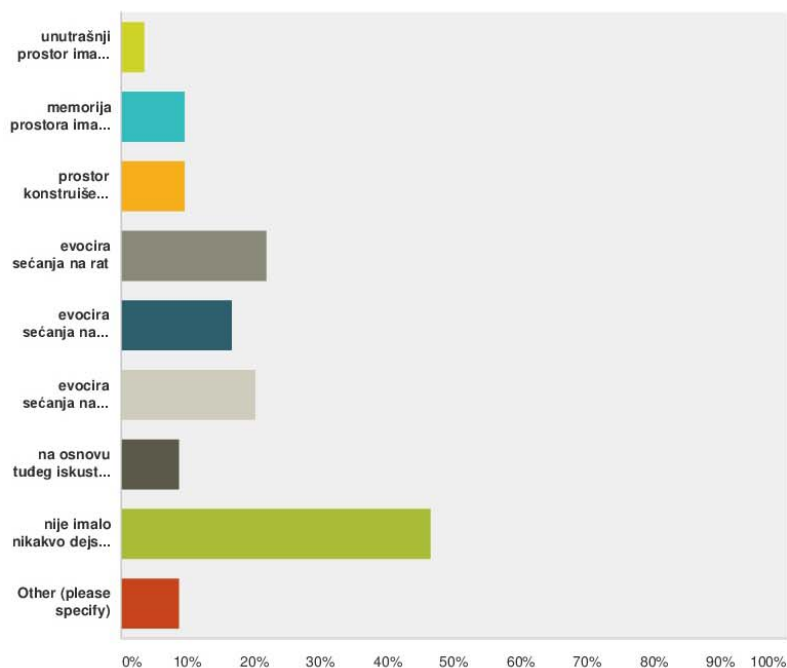
Answer Choices	Responses
idilično	0.88% 1
katarzično	0.00% 0
dramatično	0.00% 0
poetično	1.75% 2
stravično	0.00% 0
traumatično	0.88% 1
scenično	1.75% 2
narativno	1.75% 2
nisam imao/la doživljaj	4.39% 5
nisam bio/la unutra	85.09% 97
Other (please specify)	3.51% 4

Total Respondents: 114	
-------------------------------	--

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam hotel	6/11/2017 9:56 AM
2	tuzno, prevazidjeno	6/7/2017 9:26 PM
3	nisam bila posle rata	6/6/2017 7:55 PM
4	nisam posetio/la objekat	6/6/2017 10:36 AM

Q42 Hotel Holiday Inn u Sarajevu na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

Answered: 114 Skipped: 176

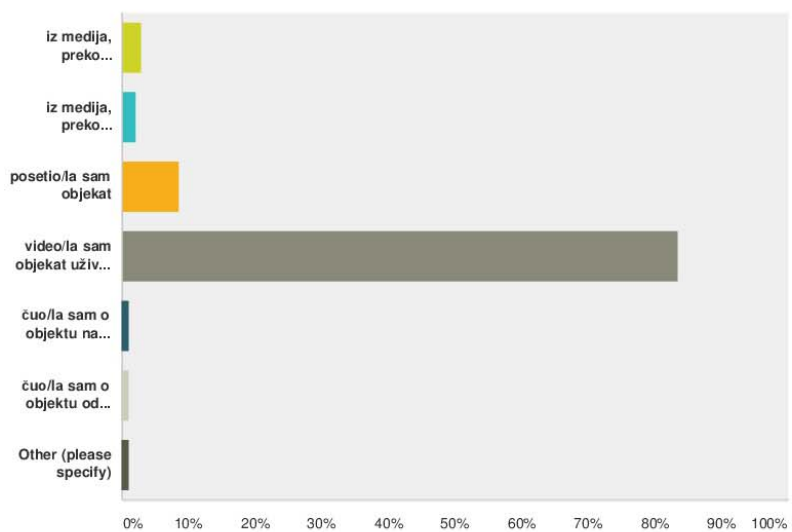
Answer Choices	Responses
unutrašnji prostor ima snažan karakter	3.51% 4
memorija prostora ima snažan karakter	9.65% 11
prostor konstruiše priču	9.65% 11
evocira sećanja na rat	21.93% 25
evocira sećanja na Zimske olimpijske igre 1984. godine	16.67% 19
evocira sećanja na raspad Jugoslavije	20.18% 23
na osnovu tuđeg iskustva sam doživio/la prostor	8.77% 10
nije imalo nikakvo dejstvo na mene	46.49% 53
Other (please specify)	8.77% 10
Total Respondents: 114	

#	Other (please specify)	Date
1	Evocira na bivšu Jugoslaviju	6/15/2017 8:00 PM
2	Objekat je kontradiktoran zbog svoje istorije, ali i u mom licnom doživljaju istog zato sto je moj utisak o njegovoj spoljasnosti obrnuto proporcionalan mom utisku o untrasnjosti	6/12/2017 3:39 PM
3	ne znam	6/12/2017 2:47 PM

4	nisam posetila	6/12/2017 2:30 PM
5	ne znam hotel	6/11/2017 9:56 AM
6	Arhitektura govori o kontekstu nastanka	6/8/2017 11:16 PM
7	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 10:59 PM
8	vezujem ga za lepo privatno iskustvo i mladost	6/6/2017 7:55 PM
9	nisam posetio/la objekat	6/6/2017 10:36 AM
10	jedan od retkih objekata u sarajevu kojih se secam iz detinjstva	6/6/2017 8:39 AM

Q43 Za Geneks kulu u Beogradu znam:

Answered: 200 Skipped: 90

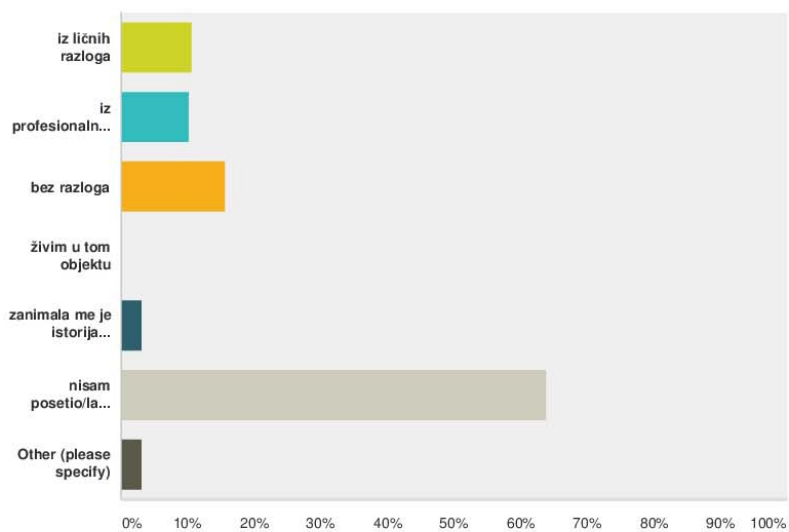

Answer Choices	Responses
iz medija, preko televizije	3.00% 6
iz medija, preko fotografije	2.00% 4
posetio/la sam objekat	8.50% 17
video/la sam objekat uživo, ali nisam ulazio/la unutra	83.50% 167
čuo/la sam o objektu na predavanju	1.00% 2
čuo/la sam o objektu od poznanika	1.00% 2
Other (please specify)	1.00% 2
Total	200

#	Other (please specify)	Date
1	ne znam	6/12/2017 4:06 PM
2	nisam čuo	6/9/2017 3:09 PM

Q44 Zašto ste posetili Geneks kulu? (možete označiti više odgovora)

Answered: 197 Skipped: 93

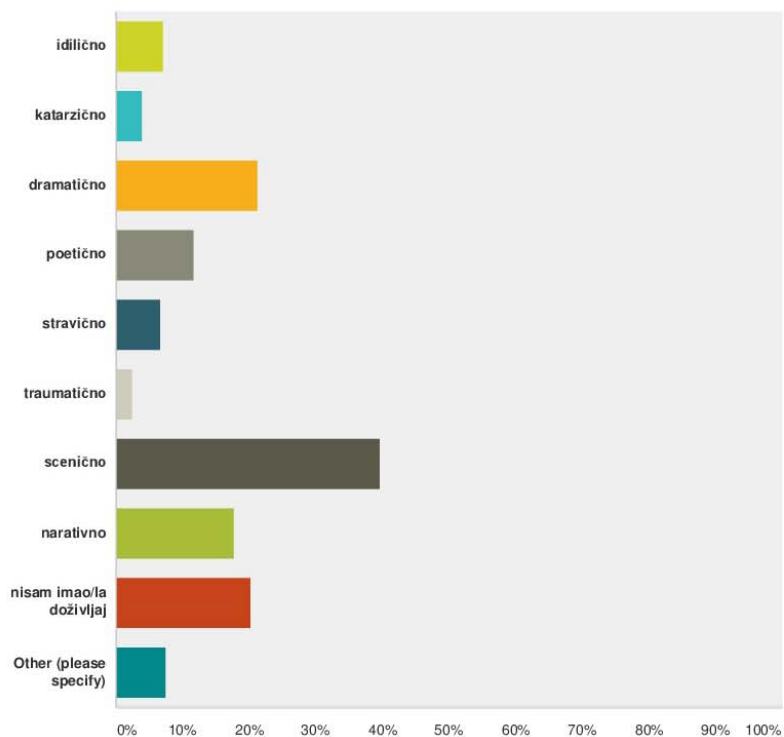

Answer Choices	Responses
iz ličnih razloga	10.66% 21
iz profesionalnih razloga	10.15% 20
bez razloga	15.74% 31
živim u tom objektu	0.00% 0
zanimala me je istorija objekta	3.05% 6
nisam posetio/la objekat	63.96% 126
Other (please specify)	3.05% 6
Total Respondents: 197	

#	Other (please specify)	Date
1	Spontano, se desilo, bez određenog razloga	6/12/2017 2:48 PM
2	Tata je tamo radio	6/11/2017 1:44 PM
3	prevelika je da bi se ignorisala	6/7/2017 2:17 PM
4	videla sam ga iz studentskog doma u NBGD	6/6/2017 12:54 PM
5	prolazila sam tuda	6/6/2017 10:59 AM
6	станујем у близини	6/6/2017 10:31 AM

Q45 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta? (možete označiti više odgovora)

Answered: 197 Skipped: 93

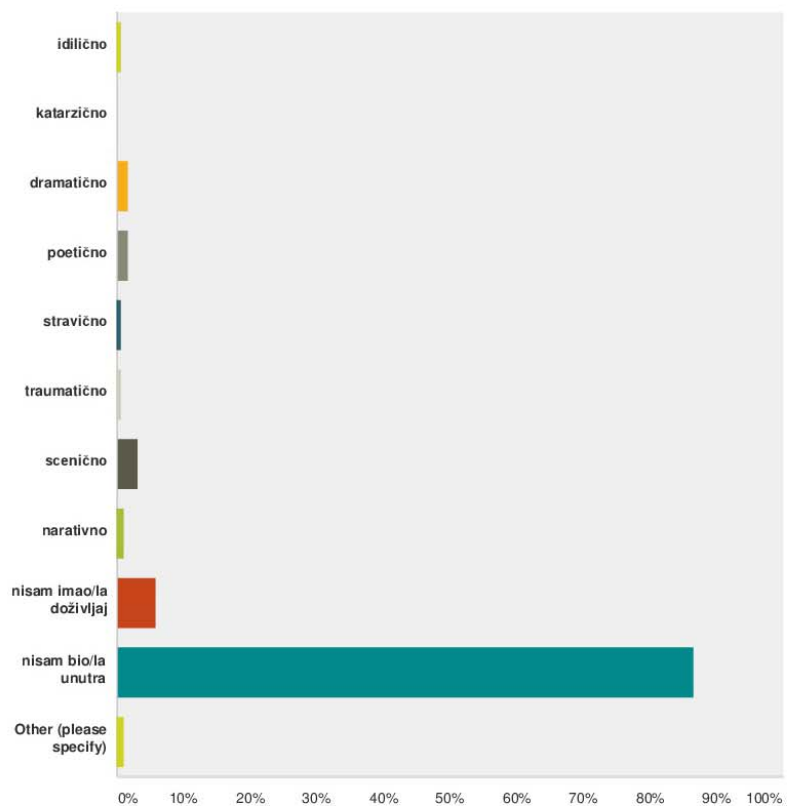
Answer Choices	Responses
idilično	7.11% 14
katarzično	4.06% 8
dramatično	21.32% 42
poetično	11.68% 23
stravično	6.60% 13
traumatično	2.54% 5
scenično	39.59% 78
narativno	17.77% 35
nisam imao/la doživljaj	20.30% 40
Other (please specify)	7.61% 15
Total Respondents: 197	

#	Other (please specify)	Date
1	podeljeno misljenje, ne bih zauzimala nikakav stav	6/12/2017 3:41 PM

2	Autoritativno	6/12/2017 12:47 PM
3	Interesantno	6/11/2017 1:44 PM
4	kao reper grada	6/11/2017 9:57 AM
5	mistično	6/10/2017 8:59 PM
6	extra objekat, simbol grada, kapija...	6/10/2017 4:04 PM
7	Monumentalno	6/8/2017 11:56 PM
8	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 11:00 PM
9	M	6/8/2017 5:44 PM
10	futuristično, istorijsko, ikonичno	6/8/2017 12:52 AM
11	fuj	6/6/2017 3:46 PM
12	Nisam bio impresioniran.	6/6/2017 2:46 PM
13	specifična arhitektura grotesknog karaktera	6/6/2017 10:46 AM
14	monumentalno	6/6/2017 10:14 AM
15	kao ogroman, nesrazmeran objekat	6/6/2017 7:35 AM

Q46 Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta? (možete označiti više odgovora)

Answered: 187 Skipped: 103

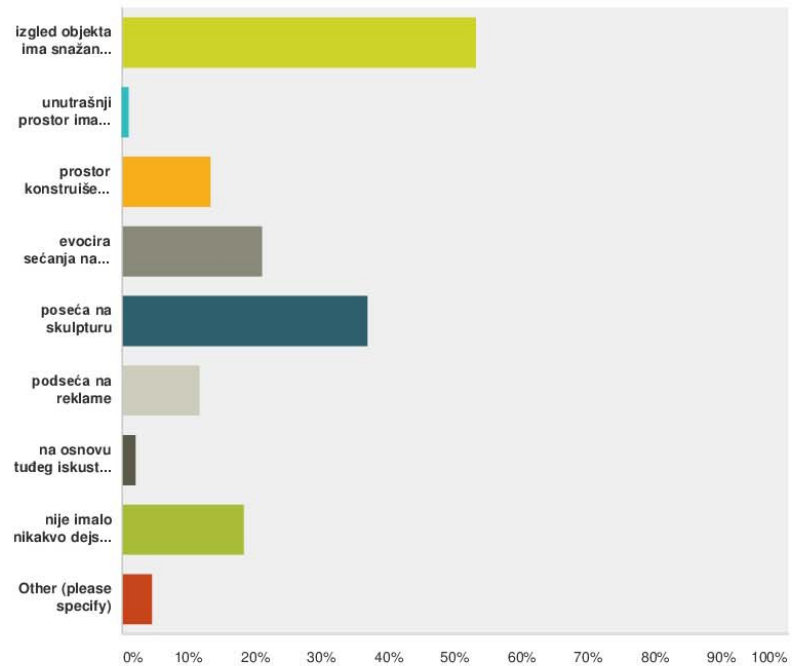
Answer Choices	Responses
idilično	0.53% 1
katarzično	0.00% 0
dramatično	1.60% 3
poetično	1.60% 3
stravično	0.53% 1
traumatično	0.53% 1
scenično	3.21% 6
narativno	1.07% 2
nisam imao/la doživljaj	5.88% 11
nisam bio/la unutra	86.63% 162
Other (please specify)	1.07% 2

Total Respondents: 187

#	Other (please specify)	Date
1	Interesantno	6/11/2017 1:44 PM
2	mracno	6/6/2017 10:46 AM

**Q47 Geneks kula na Vas ima dejstvo jer:
(možete označiti više odgovora)**

Answered: 195 Skipped: 95

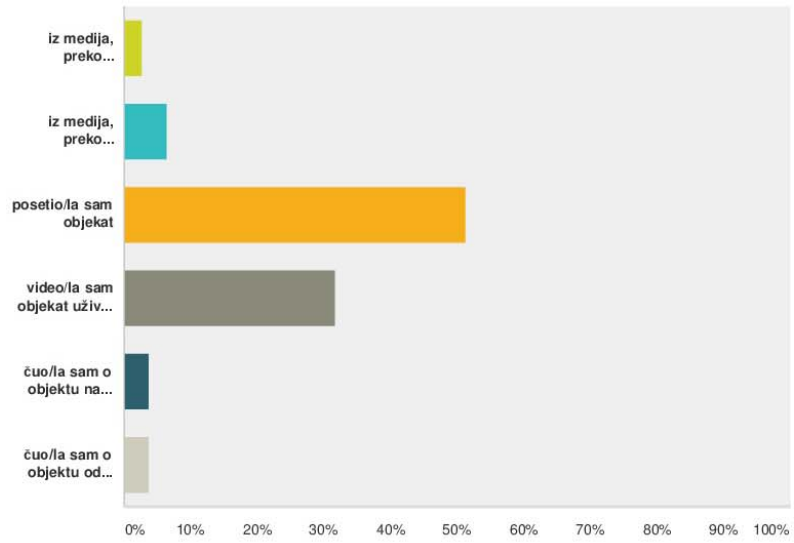
Answer Choices	Responses
izgled objekta ima snažan karakter	53.33% 104
unutrašnji prostor ima snažan karakter	1.03% 2
prostor konstruiše priču	13.33% 26
evocira sećanja na bivšu Jugoslaviju	21.03% 41
poseća na skulpturu	36.92% 72
podseća na reklame	11.79% 23
na osnovu tuđeg iskustva sam doživio/la prostor	2.05% 4
nije imalo nikakvo dejstvo na mene	18.46% 36
Other (please specify)	4.62% 9
Total Respondents: 195	

#	Other (please specify)	Date
1	Zgрозim se da je uopšte neki arhitekta mogao u takav objekat da smesti funkciju stanovanja	6/8/2017 11:19 PM
2	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 11:00 PM
3	jer je izraz nehumanosti	6/8/2017 3:32 PM
4	ilična sećanja jer sam stanovala u blizini	6/8/2017 10:37 AM
5	je monotona i prljava	6/8/2017 9:00 AM

6	monumentalna vertikala	6/8/2017 12:52 AM
7	arhitektura kule je depresivna	6/6/2017 3:46 PM
8	због промашеног концепта	6/6/2017 10:31 AM
9	ima značajnu poziciju u urbanoj matrici	6/6/2017 9:28 AM

Q48 Za objekat Radničkog univerziteta znam:

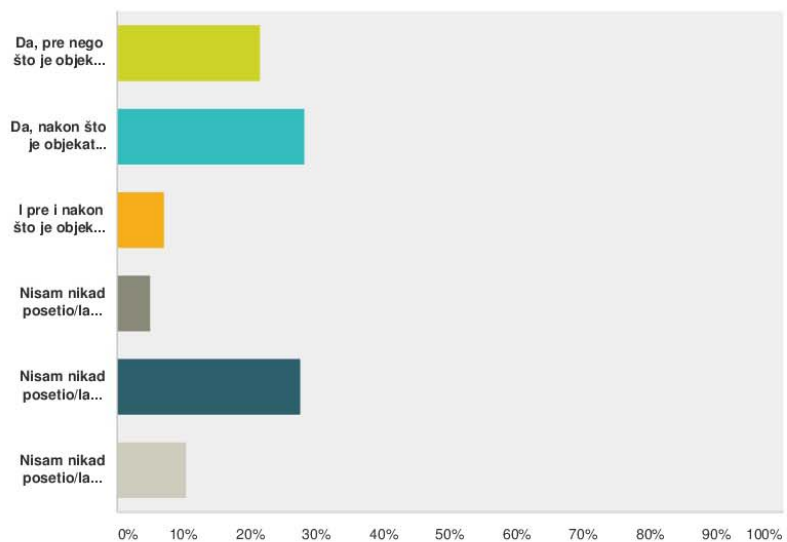
Answered: 183 Skipped: 107

Answer Choices	Responses
iz medija, preko televizije	2.73% 5
iz medija, preko fotografije	6.56% 12
posetio/la sam objekat	51.37% 94
video/la sam objekat uživo, ali nisam ulazio/la	31.69% 58
čuo/la sam o objektu na predavanju	3.83% 7
čuo/la sam o objektu od poznanika	3.83% 7
Total	183

Q49 Da li ste posetili Radnički univerzitet?

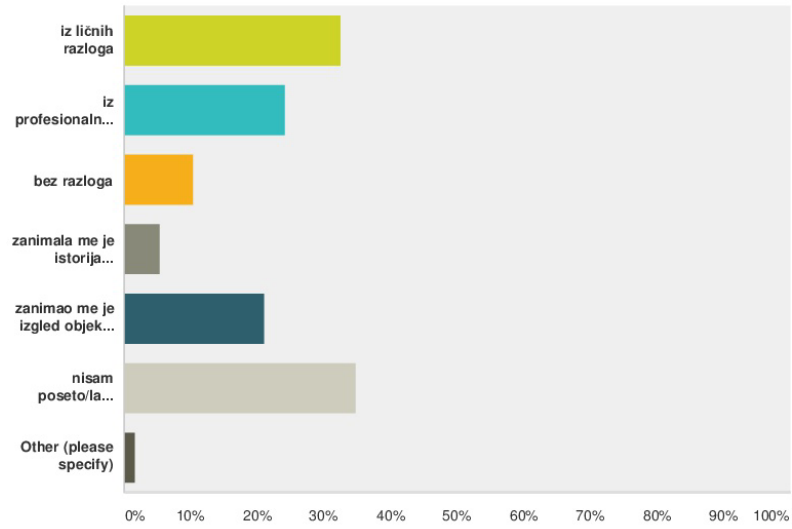
Answered: 181 Skipped: 109

Answer Choices	Responses
Da, pre nego što je objekat izgoreo.	21.55% 39
Da, nakon što je objekat izgoreo.	28.18% 51
I pre i nakon što je objekat izgoreo.	7.18% 13
Nisam nikad posetio/la objekat, ali sam ga video/la spolja pre nego što je izgoreo.	4.97% 9
Nisam nikad posetio/la objekat, ali sam ga video/la spolja nakon što je izgoreo.	27.62% 50
Nisam nikad posetio/la objekat, ali sam ga video/la spolja i pre i nakon što je izgoreo.	10.50% 19
Total	181

Q50 Objekat ste posetili: (možete označiti više odgovora)

Answered: 181 Skipped: 109

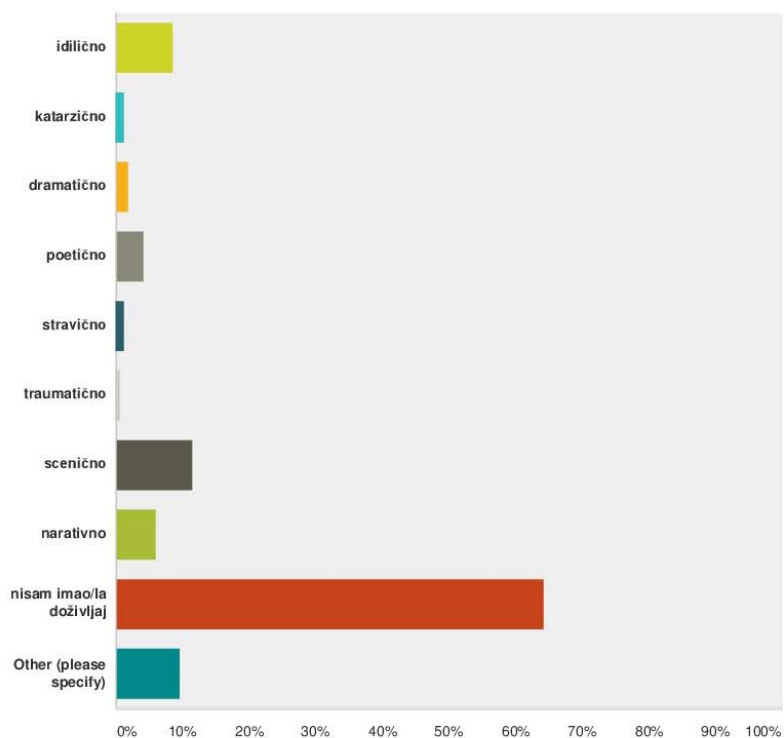

Answer Choices	Responses
iz ličnih razloga	32.60% 59
iz profesionalnih razloga	24.31% 44
bez razloga	10.50% 19
zanimala me je istorija objekta	5.52% 10
zanimalo me je izgled objekta nakon požara	20.99% 38
nisam posetio/la objekat	34.81% 63
Other (please specify)	1.66% 3
Total Respondents: 181	

#	Other (please specify)	Date
1	jedan od roditelja je radio u zgradi	6/9/2017 12:40 PM
2	različiti kursevi i događaji	6/9/2017 7:53 AM
3	Isla sam na časove engleskog jos u osnovnoj skoli	6/8/2017 11:24 PM

Q51 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta pre požara? (možete označiti više odgovora)

Answered: 165 Skipped: 125

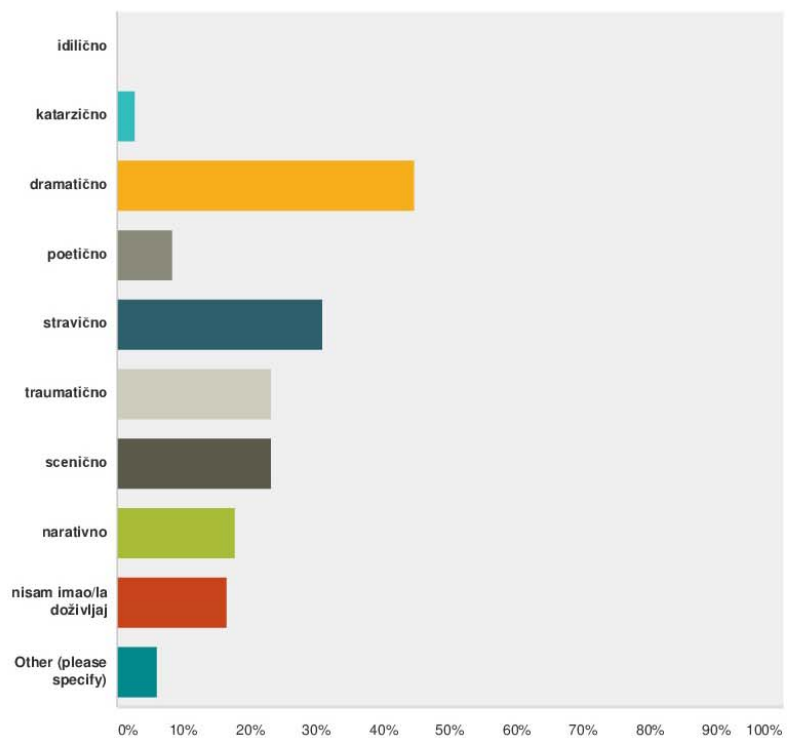
Answer Choices	Responses
idilično	8.48% 14
katarzično	1.21% 2
dramatično	1.82% 3
poetično	4.24% 7
stravično	1.21% 2
traumatično	0.61% 1
scenično	11.52% 19
narativno	6.06% 10
nisam imao/la doživljaj	64.24% 106
Other (please specify)	9.70% 16
Total Respondents: 165	

#	Other (please specify)	Date
1	nisam posetio pre požara	6/12/2017 2:50 PM

2	Moderno	6/12/2017 12:48 PM
3	izgledao mi je moderno	6/9/2017 12:40 PM
4	Nisam videla objekat pre požara	6/9/2017 9:18 AM
5	nisam posetila objekat pre požara	6/9/2017 8:11 AM
6	Tih davnih dana, doživljavala sam ga kao zanimljiv i elegantno oblikovan objekat	6/8/2017 11:24 PM
7	Nisam ga nikad videla pre požara.	6/8/2017 11:20 PM
8	Arhitektonicno	6/8/2017 11:19 PM
9	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 11:01 PM
10	Nisam ga videla pre toga.	6/7/2017 4:35 PM
11	kao vizuelni reper grada	6/6/2017 10:25 PM
12	obično, jednostavno	6/6/2017 7:57 PM
13	kao zgradu rođaku zgrade CK u Beogradu, danas TC Ušće	6/6/2017 3:55 PM
14	ne znam kako je izgledalo pre požara	6/6/2017 12:56 PM
15	bio je deo pejzaža grada, jedna od bitnih tačaka	6/6/2017 11:02 AM
16	neutralno	6/6/2017 10:15 AM

Q52 Kako ste doživeli spoljašnji izgled objekta nakon požara? (možete označiti više odgovora)

Answered: 181 Skipped: 109

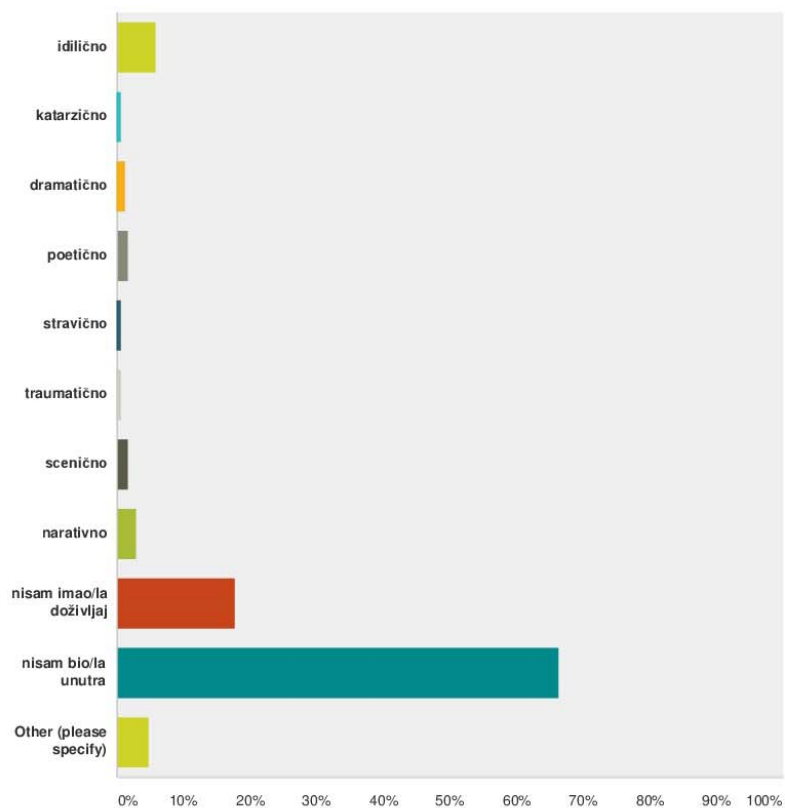
Answer Choices	Responses
idilično	0.00% 0
katarzično	2.76% 5
dramatično	44.75% 81
poetično	8.29% 15
stravično	30.94% 56
traumatično	23.20% 42
scenično	23.20% 42
narativno	17.68% 32
nisam imao/la doživljaj	16.57% 30
Other (please specify)	6.08% 11
Total Respondents: 181	

#	Other (please specify)	Date
1	tužno	6/9/2017 12:40 PM

2	prazno,	6/9/2017 10:23 AM
3	razočaravajuće zbog gubitka gradskog društvenog i socijalnog gnezda	6/9/2017 8:18 AM
4	tužno	6/9/2017 7:53 AM
5	Ne znam zasto se taj objekat do sad nije srusio!	6/9/2017 12:24 AM
6	Objekat sam videla pre nego sto sam saznala sta se desilo sa njim, tako da nisam imala osecaj jer sam, nazalost, navikla na rusevine u drzavi	6/8/2017 11:30 PM
7	Nedovrseno	6/8/2017 11:19 PM
8	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 11:01 PM
9	nisam ni znala da je goreo	6/8/2017 12:55 AM
10	nisam ga video nakon pozara	6/6/2017 10:00 AM
11	G	6/6/2017 8:43 AM

Q53 Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta pre požara? (možete označiti više odgovora)

Answered: 170 Skipped: 120

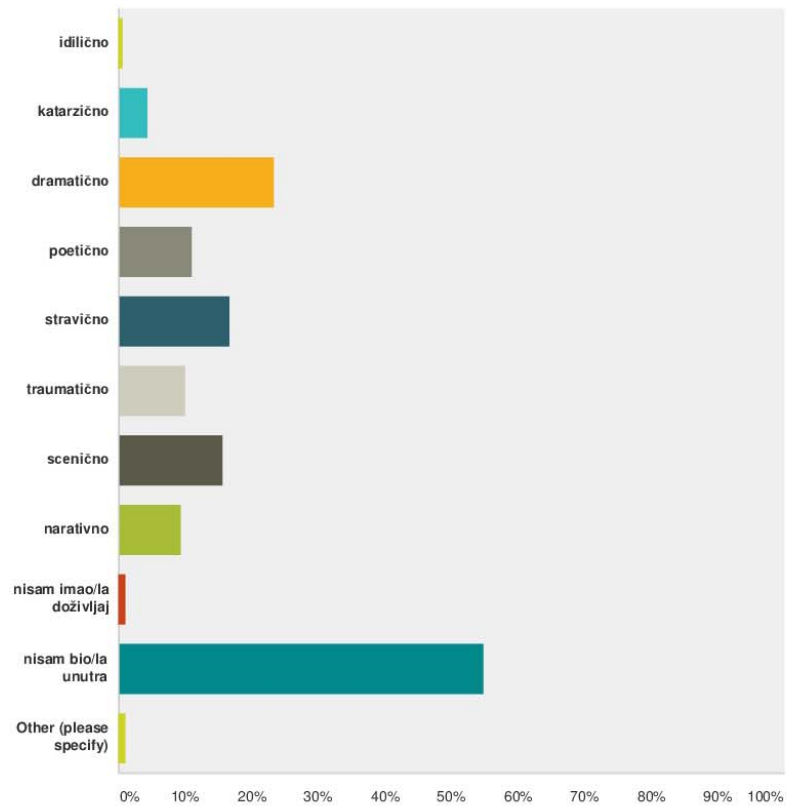
Answer Choices	Responses
idilično	5.88% 10
katarzično	0.59% 1
dramatično	1.18% 2
poetično	1.76% 3
stravično	0.59% 1
traumatično	0.59% 1
scenično	1.76% 3
narativno	2.94% 5
nisam imao/la doživljaj	17.65% 30
nisam bio/la unutra	66.47% 113
Other (please specify)	4.71% 8

Total Respondents: 170

#	Other (please specify)	Date
1	socijalistički, moderno	6/12/2017 12:48 PM
2	bez posebnog utiska	6/11/2017 10:00 AM
3	izgledao mi je modemo	6/9/2017 12:40 PM
4	funkcionalno i nenametljivo	6/9/2017 8:18 AM
5	Malo zastrasujuće, posto su se gornji spratovi tresli kada god je duvao jaci vetar. Prizemlje je bilo pomalo scenicno, jer je imalo malo lepse oblikovanje i bistu Radivoja Cirpanova, po kom je univerzitet dobio ime	6/8/2017 11:24 PM
6	loše organizovan	6/7/2017 1:15 PM
7	prosečno, obično	6/6/2017 7:57 PM
8	sterilno	6/6/2017 10:15 AM

Q54 Kako ste doživeli unutrašnji prostor objekta nakon požara? (možete označiti više odgovora)

Answered: 180 Skipped: 110

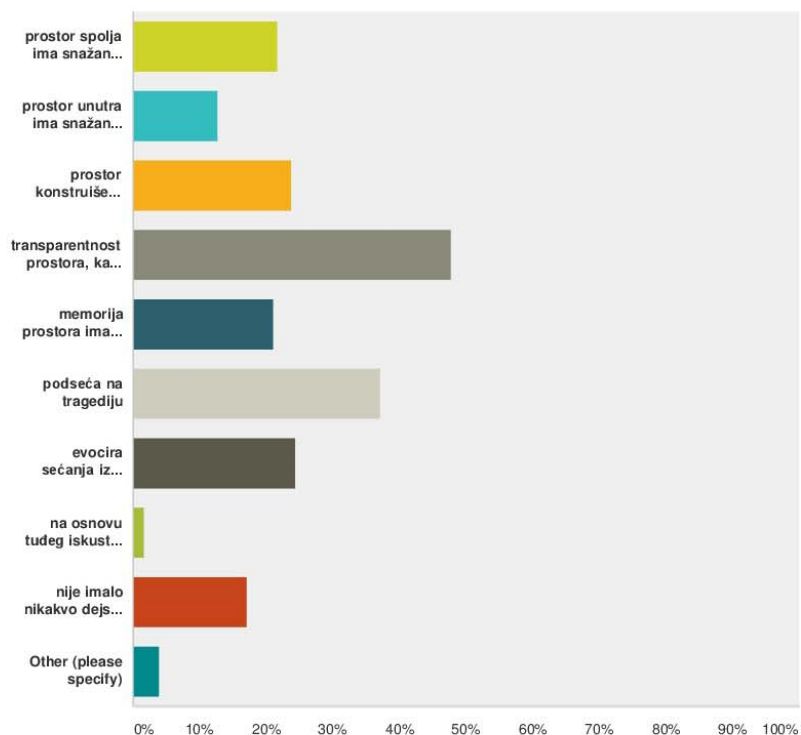
Answer Choices	Responses
idilično	0.56% 1
katarzično	4.44% 8
dramatično	23.33% 42
poetično	11.11% 20
stravično	16.67% 30
traumatično	10.00% 18
scenično	15.56% 28
narativno	9.44% 17
nisam imao/la doživljaj	1.11% 2
nisam bio/la unutra	55.00% 99
Other (please specify)	1.11% 2

Total Respondents: 180	
-------------------------------	--

#	Other (please specify)	Date
1	emotivno	6/9/2017 7:53 AM
2	Tajanstveno	6/8/2017 11:30 PM

Q55 Radnički univerzitet na Vas ima dejstvojer: (možete označiti više odgovora)

Answered: 180 Skipped: 110

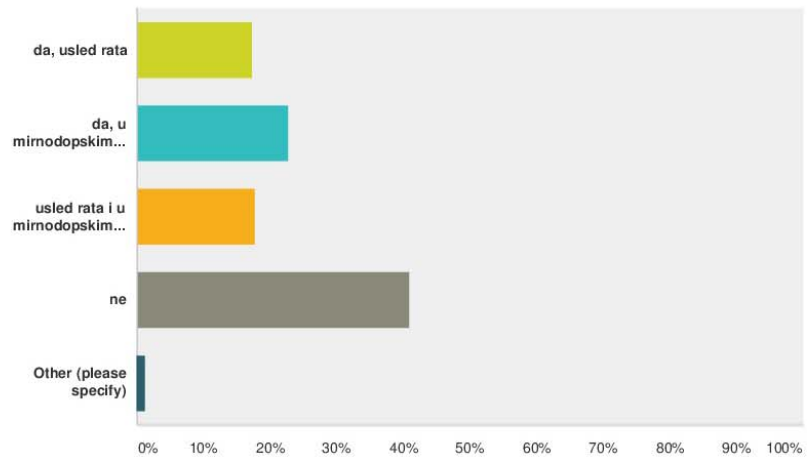
Answer Choices	Responses
prostor spolja ima snažan karakter	21.67% 39
prostor unutra ima snažan karakter	12.78% 23
prostor konstruiše priču	23.89% 43
transparentnost prostora, kao posledica požara, ima snažan karakter	47.78% 86
memorija prostora ima snažan karakter	21.11% 38
podseća na tragediju	37.22% 67
evocira sećanja iz prošlosti	24.44% 44
na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor	1.67% 3
nije imalo nikakvo dejstvo na mene	17.22% 31
Other (please specify)	3.89% 7
Total Respondents: 180	

#	Other (please specify)	Date
1	Pokazuje skelet koji podseća na tragediju i pokazatelj da svaka vlast je bez ideje ata treba da se radi sa njim.	6/10/2017 8:56 PM

2	obična zgradetina...	6/10/2017 4:06 PM
3	Izgleda skrnavo	6/8/2017 11:19 PM
4	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 11:01 PM
5	narusava izgled grada	6/7/2017 1:21 PM
6	podseca na politicki nemar	6/6/2017 10:40 AM
7	dozvoljava učitavanje potpuno novih narativa	6/6/2017 9:33 AM

Q56 Da li ste nekada posetili atomsko sklonište, ili neki drugi prostor koji je vršio tu funkciju?

Answered: 232 Skipped: 58

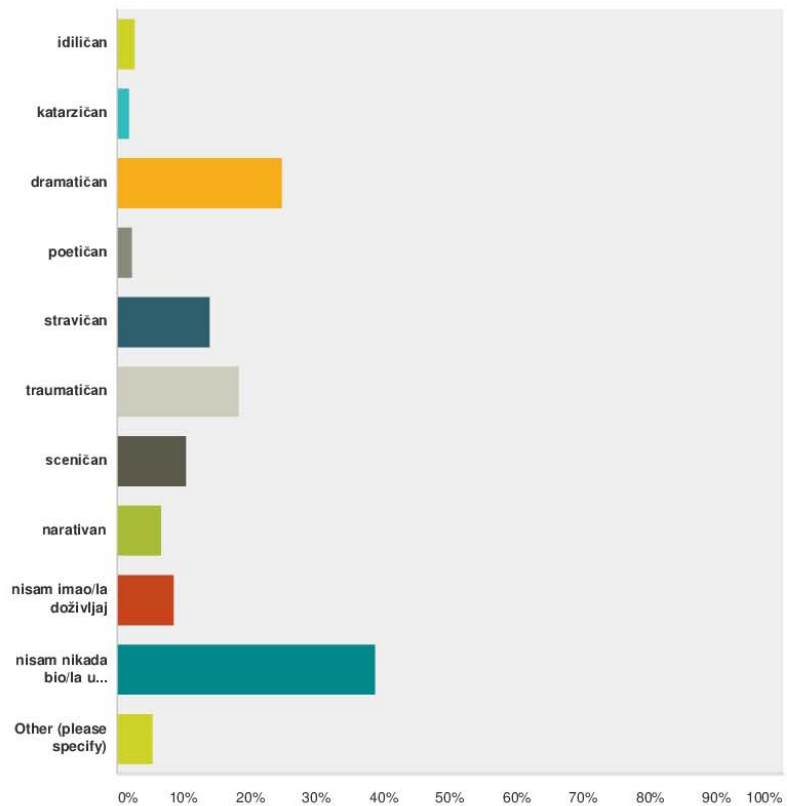

Answer Choices	Responses
da, usled rata	17.24% 40
da, u mirnodopskim uslovima	22.84% 53
usled rata i u mirnodopskim uslovima	17.67% 41
ne	40.95% 95
Other (please specify)	1.29% 3
Total	232

#	Other (please specify)	Date
1	posle rata	6/12/2017 4:11 PM
2	i usled rata i u mirnodopskim uslovima	6/9/2017 12:43 PM
3	Trening	6/6/2017 8:24 AM

Q57 Kakav ste imali doživljaj dok ste boravili u skloništu? (možete označiti više odgovora)

Answered: 222 Skipped: 68

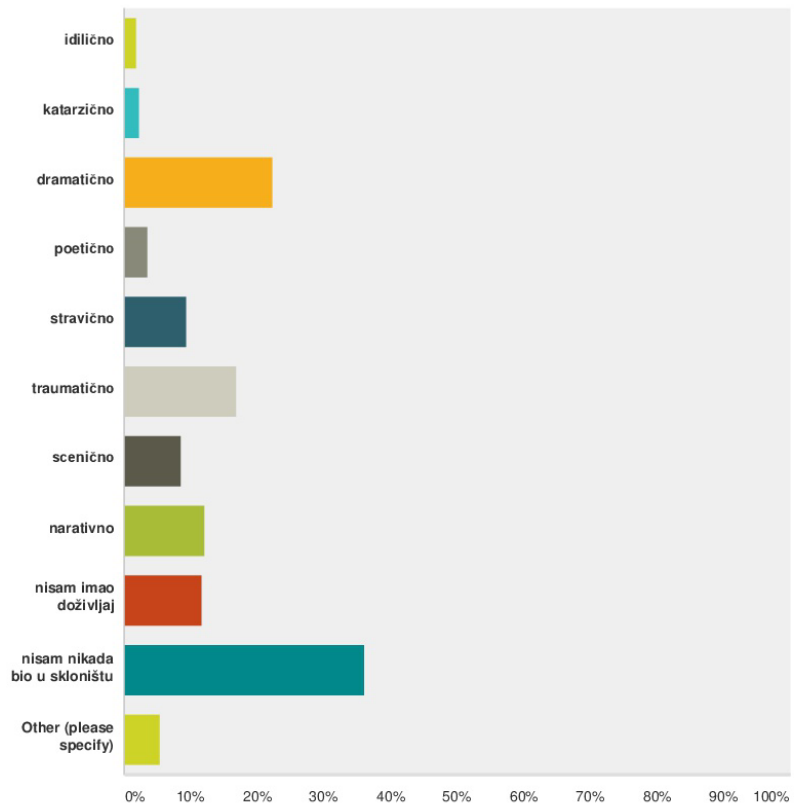

Answer Choices	Responses	Count
idiličan	2.70%	6
katarzičan	1.80%	4
dramatičan	24.77%	55
poetičan	2.25%	5
stravičan	13.96%	31
traumatičan	18.47%	41
sceničan	10.36%	23
narativan	6.76%	15
nisam imao/la doživljaj	8.56%	19
nisam nikada bio/la u skloništu	38.74%	86
Other (please specify)	5.41%	12

Total Respondents: 222		
#	Other (please specify)	Date
1	osecaj postojanosti ali i skucenosti	6/9/2017 3:52 PM
2	ružan, hladan, apokaliptičan	6/9/2017 12:43 PM
3	hladno je	6/9/2017 7:54 AM
4	Imala sam svega 2 godine, ali i dalje imam sliku jedne scene u glavi dok smo nas dvadesetak ljudi boravili u sklonistu površine svega 10ak kvadrata	6/8/2017 11:33 PM
5	U mimodopskim uslovima, a pre bombardovanja, ti prostori su se činili nekako nestvami, jer nisam mogla ni da zamislim da ce nam ikada biti potrebni.	6/8/2017 11:27 PM
6	ne sećam se	6/7/2017 1:17 PM
7	klaustrofobičan	6/7/2017 10:48 AM
8	klaustrofobican	6/6/2017 5:42 PM
9	teskoban	6/6/2017 1:47 PM
10	klaustrofobican	6/6/2017 10:16 AM
11	klaustrofobican	6/6/2017 10:01 AM
12	klaustrofobičan	6/6/2017 7:38 AM

Q58 Kako sada doživljavate prostor skloništa? (možete označiti više odgovora)

Answered: 224 Skipped: 66

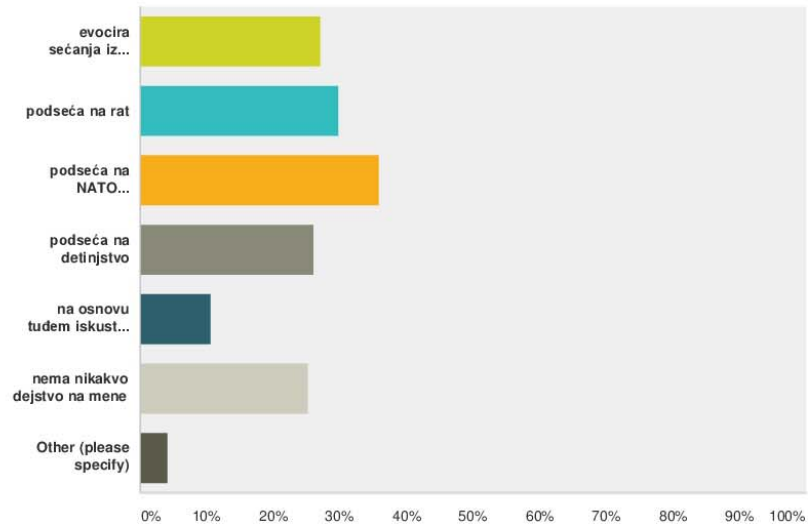
Answer Choices	Responses
idilično	1.79% 4
katarzično	2.23% 5
dramatično	22.32% 50
poetično	3.57% 8
stravično	9.38% 21
traumatično	16.96% 38
scenično	8.48% 19
narativno	12.05% 27
nisam imao doživljaj	11.61% 26
nisam nikada bio u skloništu	36.16% 81
Other (please specify)	5.36% 12

Total Respondents: 224

#	Other (please specify)	Date
1	nikada ne bih da uđem u sklonište ponovo	6/24/2017 10:57 AM
2	nikako, ne primećujem ih godinama i ne ulazim u njih	6/9/2017 12:43 PM
3	Licno za mene atomsko skloniste je bilo mesto na kom smo provodili Zimski raspust i lepo secanje.	6/9/2017 12:26 AM
4	ne sećam se	6/7/2017 1:17 PM
5	klaustrofobicno	6/6/2017 5:42 PM
6	osećaj teskobe	6/6/2017 4:36 PM
7	turobno	6/6/2017 4:20 PM
8	teskobno	6/6/2017 1:47 PM
9	takodje klaustrofobicno	6/6/2017 10:16 AM
10	Klaustrofobicno	6/6/2017 8:24 AM
11	klaustrofobično	6/6/2017 7:38 AM
12	Na mene je pre svega ostavio utisak spoljni izgled skloništa, jer je služio i služi kao igrališta za decu.	6/6/2017 7:28 AM

Q59 Prostor skloništa na Vas ima dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

Answered: 214 Skipped: 76

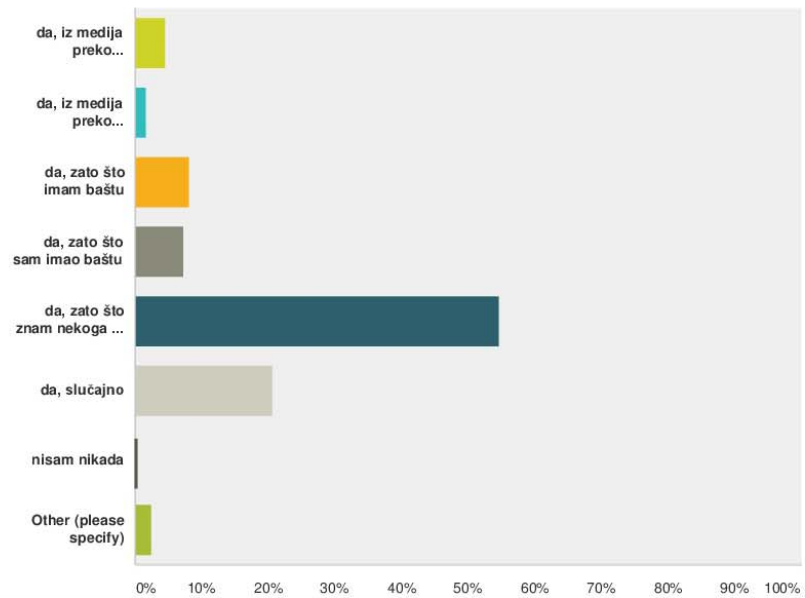

Answer Choices	Responses
evocira sećanja iz prošlosti	27.10% 58
podseća na rat	29.91% 64
podseća na NATO bombardovanje	35.98% 77
podseća na delinjstvo	26.17% 56
na osnovu tuđem iskustva sam doživeo/la prostor	10.75% 23
nema nikakvo dejstvo na mene	25.23% 54
Other (please specify)	4.21% 9
Total Respondents: 214	

#	Other (please specify)	Date
1	zatvoren prostor čini da se osećam nelagodno	6/17/2017 1:32 PM
2	inspirise, intrigantna je	6/10/2017 1:19 PM
3	je ružan	6/9/2017 12:43 PM
4	klaustrofobičan je	6/9/2017 8:40 AM
5	nisam posetio ovaj objekat	6/8/2017 11:01 PM
6	ne znam	6/6/2017 12:17 PM
7	podseća na hladni rat i nuklearnu pretnju	6/6/2017 11:03 AM
8	nisam nikada bio u skloništu	6/6/2017 10:46 AM
9	Je mračno unutra	6/6/2017 8:24 AM

Q60 Da li ste nekada videli platenik?

Answered: 236 Skipped: 54

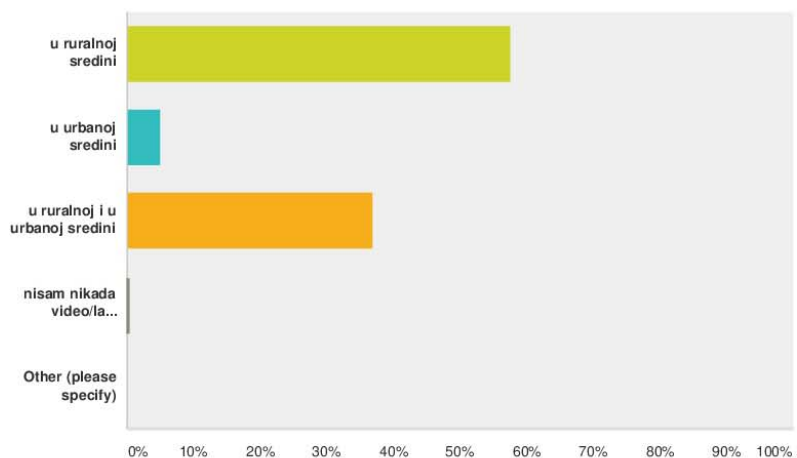

Answer Choices	Responses
da, iz medija preko televizije	4.66% 11
da, iz medija preko fotografije	1.69% 4
da, zato što imam baštu	8.05% 19
da, zato što sam imao baštu	7.20% 17
da, zato što znam nekoga ko ima baštu	54.66% 129
da, slučajno	20.76% 49
nisam nikada	0.42% 1
Other (please specify)	2.54% 6
Total	236

#	Other (please specify)	Date
1	slučajno videla mnogo puta, slučajno bila	6/12/2017 3:45 PM
2	Da, u polazu.	6/12/2017 12:51 PM
3	da	6/9/2017 7:54 AM
4	bio sam u botaničkoj bašti nzm da li se to računa	6/7/2017 3:47 PM
5	Tokom putovanja sam videla platenike	6/6/2017 10:26 PM
6	S	6/6/2017 8:23 AM

Q61 Plastenik ste videli:

Answered: 236 Skipped: 54

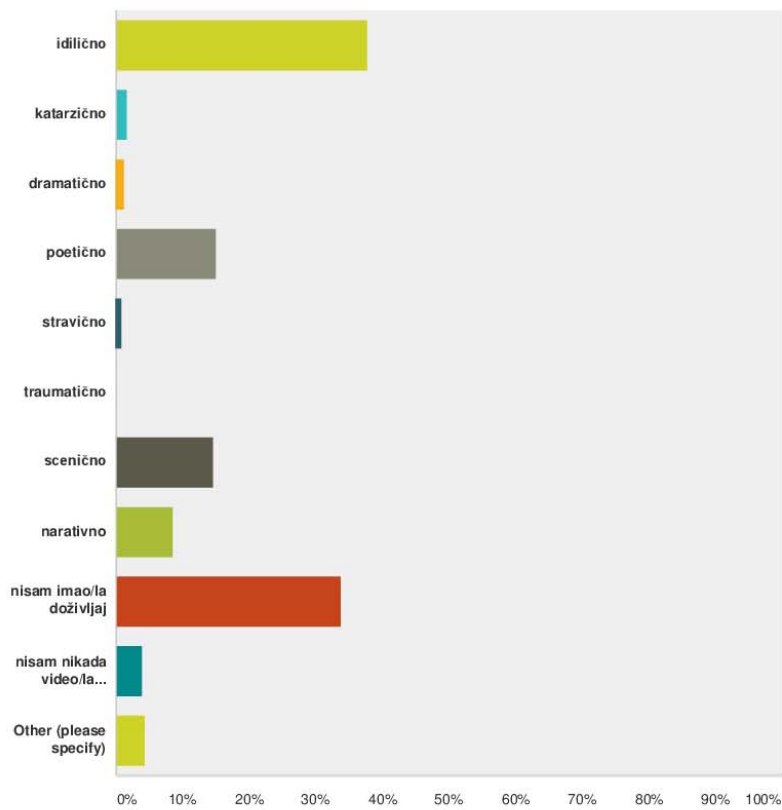

Answer Choices	Responses	
u ruralnoj sredini	57.63%	136
u urbanoj sredini	5.08%	12
u ruralnoj i u urbanoj sredini	36.86%	87
nisam nikada video/la plastenik	0.42%	1
Other (please specify)	0.00%	0
Total		236

#	Other (please specify)	Date
	There are no responses.	

Q62 Kako ste doživeli platenik u ruralnoj sredini? (možete označiti više odgovora)

Answered: 233 Skipped: 57

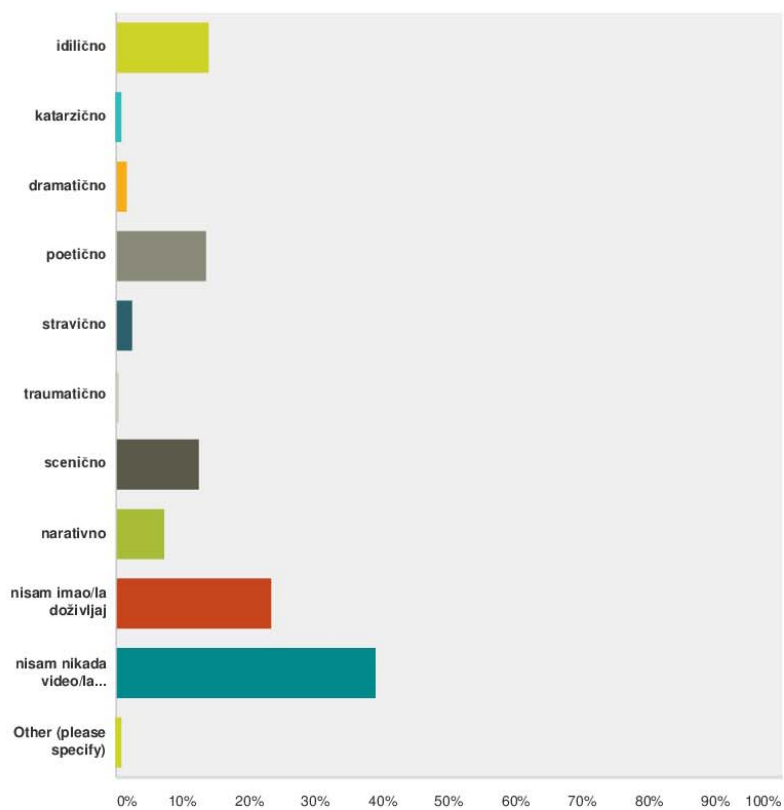
Answer Choices	Responses
idilično	37.77% 88
katarzično	1.72% 4
dramatično	1.29% 3
poetično	15.02% 35
stravično	0.86% 2
traumatično	0.00% 0
scenično	14.59% 34
narativno	8.58% 20
nisam imao/la doživljaj	33.91% 79
nisam nikada video/la platenik u seoskoj sredini	3.86% 9
Other (please specify)	4.29% 10

Total Respondents: 233

#	Other (please specify)	Date
1	prírodno, lepo	6/13/2017 6:52 PM
2	Neprírodno	6/12/2017 12:51 PM
3	neuklopjeno	6/9/2017 12:44 PM
4	неопходно	6/7/2017 11:24 AM
5	jadno	6/7/2017 5:51 AM
6	obično, ništa posebno	6/6/2017 8:00 PM
7	prijatno	6/6/2017 4:38 PM
8	nemam odnos prema plateniku	6/6/2017 11:04 AM
9	Uredno	6/6/2017 9:10 AM
10	kao nešto što pripada okruženju	6/6/2017 7:39 AM

Q63 Kako ste doživeli platenik u urbanoj sredini? (možete označiti više odgovora)

Answered: 230 Skipped: 60

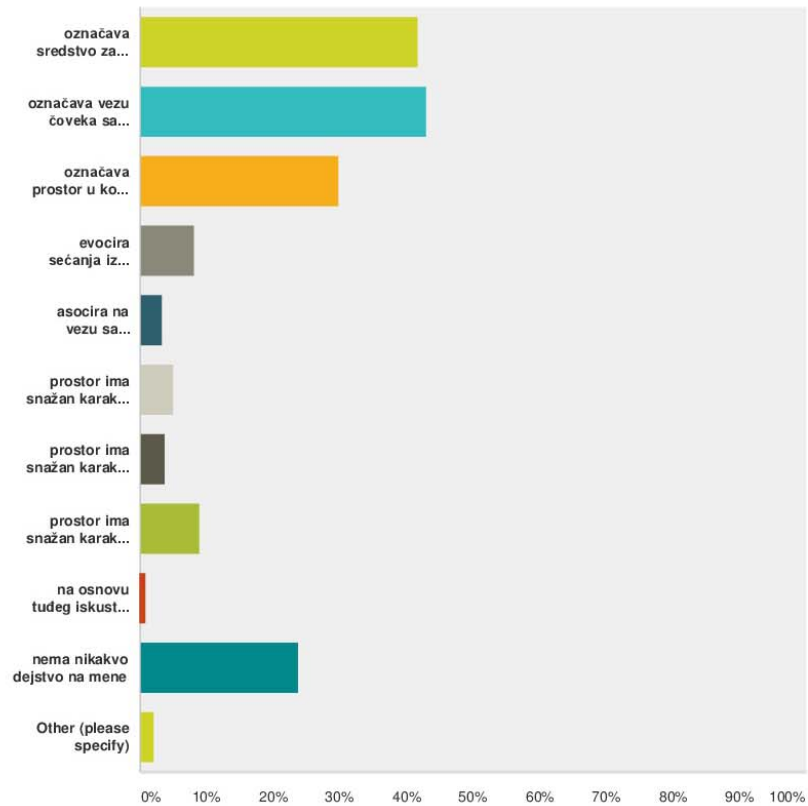
Answer Choices	Responses
idilično	13.91% 32
katarzično	0.87% 2
dramatično	1.74% 4
poetično	13.48% 31
stravično	2.61% 6
traumatično	0.43% 1
scenično	12.61% 29
narativno	7.39% 17
nisam imao/la doživljaj	23.48% 54
nisam nikada video/la platenik u urbanoj sredini	39.13% 90
Other (please specify)	0.87% 2

Total Respondents: 230	
-------------------------------	--

#	Other (please specify)	Date
1	снлажъиво	6/7/2017 11:24 AM
2	непригодно	6/6/2017 1:41 PM

Q64 Plastenik ima na Vas dejstvo jer: (možete označiti više odgovora)

Answered: 235 Skipped: 55

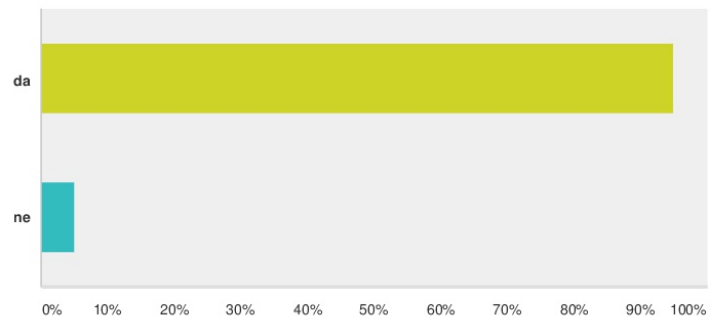

Answer Choices	Responses
označava sredstvo za snabdevanje izvora hrane	41.70% 98
označava vezu čoveka sa prirodom i okruženjem	42.98% 101
označava prostor u kome nastaje život	29.79% 70
evocira sećanja iz prošlosti i budi nostalgiju u vama	8.09% 19
asocira na vezu sa poreklom i istorijom	3.40% 8
prostor ima snažan karakter zbog ruralne sredine u kojoj se nalazi	5.11% 12
prostor ima snažan karakter zbog urbane sredine u kojoj se nalazi	3.83% 9
prostor ima snažan karakter zbog konteksta u kojem je nastao	8.94% 21
na osnovu tuđeg iskustva sam doživeo/la prostor	0.85% 2
nema nikakvo dejstvo na mene	23.83% 56
Other (please specify)	2.13% 5

Total Respondents: 235		
#	Other (please specify)	Date
1	Veštačko kreiranje uslova za rast biljka, želja za profitom, modifikovanje klimatskih uslova.	6/12/2017 12:51 PM
2	podesa na pokusaj coveka da radi sa prirodom	6/9/2017 10:25 AM
3	Budi nezadovoljstvo jer ne nalazim vezu izmedju gradivnog materijala plastenika i prirodnog okruzenja.	6/6/2017 4:38 PM
4	predstavlja vestacku atmosferu, temperaturu i prostor	6/6/2017 10:41 AM
5	Plasi me.	6/6/2017 9:29 AM

Q65 Da li postoji neki prostor koji je za Vas posebno značenje?

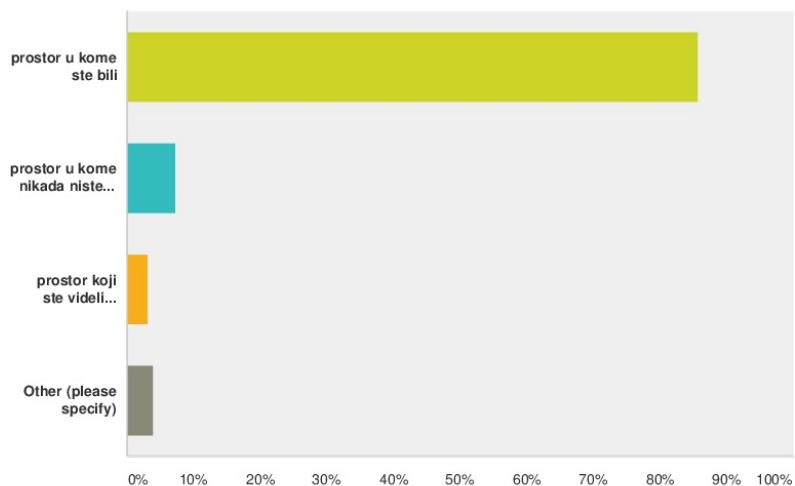
Answered: 236 Skipped: 54

Answer Choices	Responses	
da	94.92%	224
ne	5.08%	12
Total		236

Q66 Taj prostor je:

Answered: 231 Skipped: 59

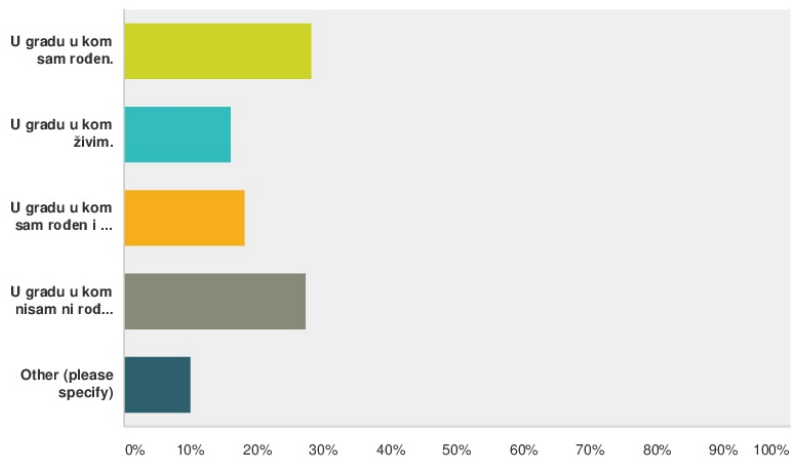

Answer Choices	Responses	
prostor u kome ste bili	85.71%	198
prostor u kome nikada niste bili	7.36%	17
prostor koji ste videli spolja, ali niste bili unutra	3.03%	7
Other (please specify)	3.90%	9
Total		231

#	Other (please specify)	Date
1	prostor koji zelim	6/12/2017 3:46 PM
2	ne postoji takav prostor	6/12/2017 1:39 PM
3	nema	6/9/2017 3:11 PM
4	i prostori u kojima sam bio, i koje znam preko fotografija, videa...	6/9/2017 12:48 PM
5	Prostor iz snova	6/8/2017 11:22 PM
6	nema ga	6/8/2017 12:59 AM
7	Prostor koji cesto sanjam, a zapravo ne postoji. Znam samo da je sam po sebi skup nekoliko realnih prostora u kojima sam boravila	6/7/2017 4:36 PM
8	Soba.	6/6/2017 2:48 PM
9	мој стамбени простор	6/6/2017 10:39 AM

Q67 Gde se nalazi taj prostor?

Answered: 230 Skipped: 60

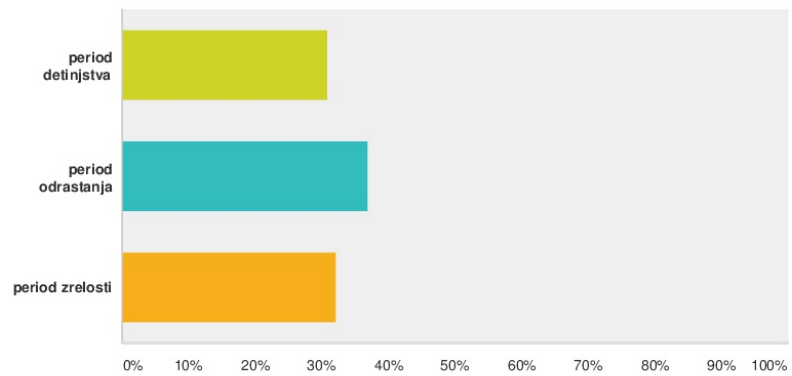
Answer Choices	Responses
U gradu u kom sam rođen.	28.26% 65
U gradu u kom živim.	16.09% 37
U gradu u kom sam rođen i u kom živim.	18.26% 42
U gradu u kom nisam ni rođen i u kom ne živim.	27.39% 63
Other (please specify)	10.00% 23
Total	230

#	Other (please specify)	Date
1	I prvi i četvrti odgovor	6/12/2017 3:36 PM
2	ne postoji takav prostor	6/12/2017 1:39 PM
3	u inostranstvu	6/10/2017 9:38 PM
4	Beocin	6/10/2017 7:31 PM
5	U Hercegovini	6/9/2017 3:15 PM
6	nemam ga	6/9/2017 3:11 PM
7	im ih svuda	6/9/2017 12:48 PM
8	U gradu u kom sam odrasla/provela najveći period svog života do sada	6/9/2017 8:46 AM
9	kuća na selu	6/9/2017 7:55 AM
10	I u mom gradu, a i na drugim mestima gde sam zivela i putovala.	6/8/2017 11:30 PM
11	Ne znam	6/8/2017 11:22 PM
12	U gradu koji nikada nisam posetila	6/8/2017 4:03 PM
13	nema ga	6/8/2017 12:59 AM
14	u Skoplju	6/7/2017 7:43 PM
15	Giverny, Francuska	6/7/2017 2:21 PM
16	Tjentište	6/7/2017 1:24 PM

17	U okolini grada blizu šume	6/6/2017 10:26 PM
18	u ruralnoj srednini	6/6/2017 10:10 PM
19	selo koje sam često posećivala	6/6/2017 8:01 PM
20	Rim	6/6/2017 1:49 PM
21	Na planini	6/6/2017 12:48 PM
22	ima više prostora vezanih za različite periode života i različite gradove, pa sledećem pitanju fali "drugo"	6/6/2017 11:09 AM
23	u raznim prostorima, mestima i gradovima koje sam posetio	6/6/2017 10:34 AM

Q68 Za koji period života je vezan taj prostor?

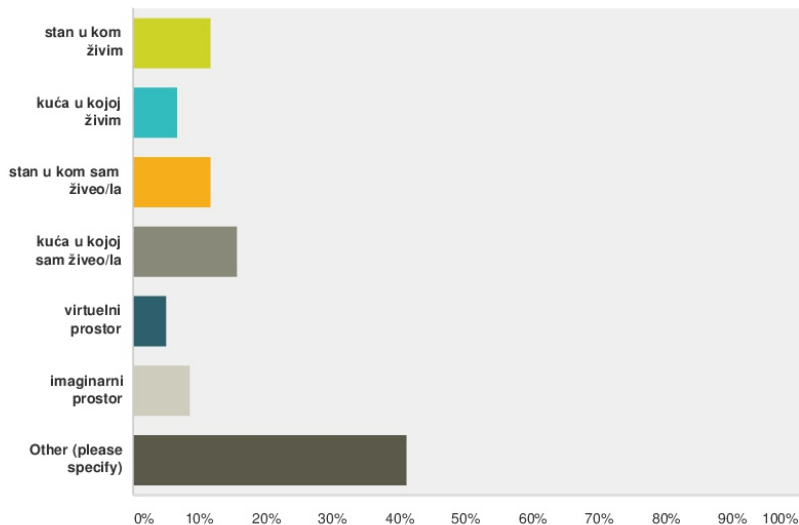
Answered: 224 Skipped: 66

Answer Choices	Responses	
period detinjstva	30.80%	69
period odrastanja	37.05%	83
period zrelosti	32.14%	72
Total		224

Q69 Molim Vas navedite taj prostor?

Answered: 224 Skipped: 66

Answer Choices	Responses
stan u kom živim	11.61% 26
kuća u kojoj živim	6.70% 15
stan u kom sam živeo/la	11.61% 26
kuća u kojoj sam živeo/la	15.63% 35
virtuelni prostor	4.91% 11
imaginarni prostor	8.48% 19
Other (please specify)	41.07% 92
Total	224

#	Other (please specify)	Date
1	krov garaže	6/19/2017 11:26 AM
2	Tvrđjava u Smederevu	6/16/2017 11:27 PM
3	crkva	6/13/2017 6:53 PM
4	Kuća u kojoj živim i Tunis, mesto odakle se vidi jedno od najboljih zalazaka sunca sveta.	6/12/2017 3:36 PM
5	Blok od nekoliko ulica među kojima je ulica u kojoj sam nekad živio	6/12/2017 2:52 PM
6	Park.	6/12/2017 12:51 PM
7	stari grad na primorju	6/11/2017 6:00 PM
8	nautički klub u kome provodim leta	6/11/2017 10:08 AM
9	kefrenova piramida	6/10/2017 9:38 PM
10	Zgrada slobodnih umetnika u Berlinu	6/10/2017 8:59 PM
11	Napusteni dvorac Spicer u Beocinu	6/10/2017 7:31 PM
12	nije stambeni prostor uopste, vec odredjeni lokali/lokacije u gradu.	6/10/2017 1:21 PM

13	Park	6/10/2017 12:31 PM
14	kuca moje bake	6/10/2017 8:29 AM
15	Polja u Grljevićima	6/9/2017 3:15 PM
16	nista	6/9/2017 3:11 PM
17	Petrovaradinska tvrđava	6/9/2017 12:48 PM
18	park	6/9/2017 10:27 AM
19	deo grada sa kućama, ljudima i šetalištima, odnosno javni prostor u kojem živim	6/9/2017 8:26 AM
20	Slobodište - Kruševac	6/9/2017 8:15 AM
21	porodična kuća	6/9/2017 7:55 AM
22	„Barica,, Livada pored vojne kasarne	6/9/2017 12:32 AM
23	Šuma pored naselja u kome sam živela	6/9/2017 12:00 AM
24	prostor gde studiram (cetvrti sprat fakulteta FTN-a)	6/8/2017 11:37 PM
25	Kuća u kojoj sam boravila	6/8/2017 11:34 PM
26	Prostor iz snova	6/8/2017 11:22 PM
27	'šumica' na obali Dunava između Bečarca i Kerečaka	6/8/2017 11:20 PM
28	Gaudijeve kuce	6/8/2017 11:07 PM
29	Sagrada Familia	6/8/2017 11:04 PM
30	Strand, Novi Sad	6/8/2017 5:50 PM
31	Park Guell	6/8/2017 5:47 PM
32	Trg	6/8/2017 4:03 PM
33	Prostor koji obuhvata pogled sa novo-beogradske strane na Beograd sa leve strane Brankovog mosta	6/8/2017 3:45 PM
34	plaža na kojoj sam se ranije kupala	6/8/2017 11:33 AM
35	uz naseljeno mesto, prirodno okruženje sa potokom i stablima	6/8/2017 11:11 AM
36	Madrid	6/8/2017 10:37 AM
37	prostor u gradu	6/8/2017 10:37 AM
38	Dunavski kej	6/8/2017 7:28 AM
39	Drugaricin stan u Beogradu	6/7/2017 8:52 PM
40	Prirodna prostranstva	6/7/2017 8:24 PM
41	Muzej savremene umetnosti, Skoplje	6/7/2017 7:43 PM
42	Sud u kojem je moja majka radila	6/7/2017 5:24 PM
43	deo grada, ZR Bagljas	6/7/2017 3:00 PM
44	Petrovaradinska tvrđava	6/7/2017 2:54 PM
45	Zgrada SIV-a	6/7/2017 2:25 PM
46	Moneova basta	6/7/2017 2:21 PM
47	kuća poznanika u kojoj sam se igrao kao dete	6/7/2017 2:19 PM
48	penjanje stepenicama prema spomeniku na Tjentištu	6/7/2017 1:24 PM
49	Prostor u kome se desio lep emotivni trenutak	6/7/2017 12:22 PM
50	Zgrada	6/7/2017 11:15 AM
51	prostor koji sam posetila više puta	6/7/2017 11:08 AM
52	Tvrđava	6/7/2017 10:49 AM
53	spomen park	6/7/2017 5:51 AM
54	Mesto za koje me vezuju lepa secanja	6/6/2017 10:58 PM
55	kuća u kojoj privremeno živim tj. vikendica	6/6/2017 10:26 PM
56	Istorijska gradjevina	6/6/2017 10:21 PM

57	vikendica	6/6/2017 10:10 PM
58	amatersko pozorište	6/6/2017 8:37 PM
59	kuća moje bake i dede	6/6/2017 8:01 PM
60	stara zdanja, dvorci	6/6/2017 6:23 PM
61	objekat kulture	6/6/2017 5:44 PM
62	otvoreni prostori u okviru stambenog bloka	6/6/2017 4:41 PM
63	prostor specifičnih dnevnih aktivnosti	6/6/2017 4:16 PM
64	memorijalni muzej i park	6/6/2017 4:01 PM
65	arheološko nalazište	6/6/2017 3:49 PM
66	istorijsko mesto	6/6/2017 1:49 PM
67	javni prostor, koji se ususkan i sakriven od pogleda	6/6/2017 1:42 PM
68	kuća mojih bližnjih	6/6/2017 12:48 PM
69	Prostor u gradu	6/6/2017 12:17 PM
70	kuća bake i deke	6/6/2017 12:07 PM
71	železnička stanica	6/6/2017 11:54 AM
72	Manastir u Italiji	6/6/2017 11:20 AM
73	dvorišta u kojima sam se igrala; kvart u kom sam živela; bakina kuća; tetkin stan u Puli; mesta na kojima sam živela u inostranstvu, škole u koje sam išla	6/6/2017 11:09 AM
74	Atelje	6/6/2017 11:07 AM
75	prostor u kome sam kratkotrajno boravio/la	6/6/2017 10:51 AM
76	javni prostor	6/6/2017 10:49 AM
77	specifični objekti određenih vrednosti, sadržaja ili poruka, poput Le Korbizjeove zgrade u Marseju, Muzeja nauke i tehnike u Beogradu ili Crkve sv. Srđa i Vakha u Istanbulu	6/6/2017 10:34 AM
78	otvoreni prostori u kojima sam provodila puno vremena	6/6/2017 10:18 AM
79	Sportska hala u kojoj sam trenirao	6/6/2017 10:17 AM
80	Berlinska katedrala, Berlin, Nemacka	6/6/2017 10:06 AM
81	kuća moje bake i deke	6/6/2017 9:42 AM
82	Galerija Pavla Beljanskog - prvi objekat kulture koji sam posetila kao dete (u petoj, šestoj godini)	6/6/2017 9:35 AM
83	stan mog oca i nekoliko javnih objekata u drugim evropskim gradovima	6/6/2017 9:28 AM
84	Filozofski fakultet u Novom Sadu	6/6/2017 9:23 AM
85	Kolarceva zaduzbina	6/6/2017 9:22 AM
86	Petrovaradinska tvrđava	6/6/2017 9:12 AM
87	Eparhijski dom u Kragujevcu	6/6/2017 8:12 AM
88	Muzej	6/6/2017 7:42 AM
89	prostor(i) u kojima su mi se dogodile važne stvari u životu	6/6/2017 7:41 AM
90	Lovački dom nadomak mesta u kom živim.	6/6/2017 7:31 AM
91	park	6/6/2017 6:48 AM
92	park u gradu u kom sam rođena	6/5/2017 10:52 PM